

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

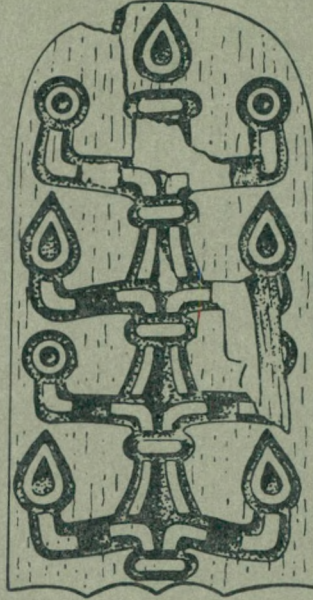
BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXIII

No : 129

Ocak 1969

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 6 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
İNÖNÜ, İSMET : Devlet Kurucusu Atatürk	1
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : XVII nci yüzyıl sonunda Padişah'a bir lâyiha (3 resimle birlikte)	21
DARGA, DR. MUHİBBE - ALPARSLAN, DR. ALİ : Namık Kemal'in bilinmeyen bir mektubu (6 sayfa fotokopi ile birlikte)	35
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün ilk yazısı, basın hayatının başlangıcına dair bilgimizi düzelten ve tamamlayan yeni notlar	43
Konferanslar :	
ŞEMSEDDİN AHMED, M. A. : Doğu Pakistan İslâm mimarisinin ana hatları (10 resimle birlikte)	53
——— : An Outline of Muslim Architecture in East Pakistan (with 10 fig.)	65
Tebliğler :	
KANSU, ŞEVKET AZİZ : İzmir dolaylarında bulunan ikinci bir alt paleolitik âlete ait not (3 resimle birlikte)	79
Çeviriler :	
KALUDOVA, YORDANKA (Çeviren : KAYNAK, DR. İSMAİL) : Filibe'nin Ruen Köyü'ndeki Kurttepe meskûn yer mezarı (7 resimle birlikte)	81
Nekroloji :	
Hâmid Sadi Selen (1 resimle birlikte) :	91
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR : Ord. Prof. M. Cavit Baysun (1 resimle birlikte)	97
İNALCIK, PROF. DR. HALİL : Prof. Dr. Uriel Heyd (1 resimle birlikte)	115
Bibliyografya :	
TANSEL, F. A. : Max Meyerhof and Joseph Schacht, <i>The Theologus Autodidactus of Ibn Al-Nafîs</i>	117
ÖZTÜRK, OSMAN : Mahmud Şîr Hattâb, <i>Kâdet Feth' il-Mağrib'il 'Arabî (Şimalî Afrika'nın Fetih Kahramanları)</i>	121
ÖZERDİM, S. N. : <i>Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası (Bibliography of the History of Atatürk and his Reforms</i>	123
Kitaplardan Haber	125

Kapaktaki resim : T. T. K. Altıntepe Kazısı'nda bulunan fildişinden hayat ağacı levhası. M. ö. VIII. yüzyıl sonu.

BELLE TEN

Cilt : XXXIII

OCAK 1969

Sayı : 129

DEVLET KURUCUSU ATATÜRK *

İSMET İNÖNÜ

“Türk Tarih Kurumu”muzun Büyük Atatürk için tertiplediği konferans serilerinden birincisini benim konferansıyla açmayı tensip etmesini âlicenap bir teveccüh sayıyorum. Sayın Türk Tarih Kurumu Başkanımızın Genel Müdürle beraber lütfettikleri dâveti eksiklerime bakmaksızın cesaretle kabul ettim, o vazife ile huzurunuzdayım.

Sayın Başkanımıza teşekkür ödevimi yerine getirdikten sonra başlayacağım.

Atatürk'ün bütün hayatında askerî kudretini, kumandan olarak büyük değerini dikkatle takip etmişimdir ve büyük bir kumandanın bilgi olarak ve karakter olarak vasıflarını Atatürk'te daima bulmuşumdur. Muharebelerde ve harita başında Atatürk'ün büyük kumandan olarak müdahalelerini, icraatını muhtelif vesilelerle dile getirmişimdir; anladığım ve duyduğum gibi. Bunun gibi, Atatürk'ün büyük kumandan olarak vasıflarını takdir ettiğim gibi, siyasî kudretini, siyasî vasıflarını kumandanlığının da üstünde gördüğümü daima belirtmiştim. Bu kanaatle bu konferansa başlıyorum. Atatürk'ün bugün size kumandan olarak büyük vasıflarını, memlekete büyük tesirlerini ve hizmetlerini dile getirmeyeceğim, devlet kurucusu olarak siyasî vasıflarını anlatmağa çalışacağım.

* Bu konferans Türk Tarih Kurumu Atatürk yıllık konferanslarının VII. serisinde ve 8 Kasım 1968 Cuma günü saat 17,30 da Türk Tarih Kurumu konferans salonunda verilmiştir.

Mondros mütarekesinden başlıyorum. Mondros mütarekesi yapıldığı zaman İstanbul'daydım ben, muharebeden hasta olarak dönmüştüm ve az bir müddet sonra Harbiye Nezareti Müsteşarı olmuşum. O esnada Mondros Mütarekesi yapılmıştı. Bulduğum vazifede mütareke ile görevli olanlar, müzakerelerden haber verenler ve haber alanlar bizim çalışma ortamımızın tamamıyla dışındaydı. Bize Mondros mütarekesi hiç bir suretle gelmez ve anlatılmazdı. Yalnız bir heyet gitmişti ve Mondros mütarekesi yapılmıştı. Bu, İstanbul muhitinde ilkönce olumlu bir tesir yaptı. Muharebenin büyük yenilgiyle bitmiş olmasına karşı, ilgili devletler içinde Türklerin en insafsız muamele görenlerinden biri olmadığı, olmayacağı, aksine Türk devletiyle dostluğa önem veren bir anlayışın tatbikatını göreceğimiz zannı yaygın idi. Atatürk bu esnada Yıldırım Ordularının başında bulunuyordu. Mütarekeyi O, cephe kumandanı olarak muharebe meydanında öğrendi. O zaman hatırladığıma göre ve sonradan kendisinden dinlediğime göre, mütareke hakkında ilk şüpheleri gösteren Atatürk olmuştur. Mütareke tebliği bizim ordulara yapıldığı gibi, karşımızda bulunan ordulara da yapılmış olduğu için, yahut olacağı için, kumandanların mütareke tatbikatında pek teklifsiz ve taahhütsüz hareket ettiklerinden Atatürk ilk andan itibaren şikâyetçi olmuştu. O'nun şikâyetini, İstanbul'daki idare daha ziyade biraz güç beğenen mizacının tabiatına hamlederek zaman ile mütarekenin hafifliği umumî efkârda iyice anlaşılacaktır ümidi korunuyordu. Böyle başladı mütareke ve bir müddet sonra Atatürk, mütareke tatbikatı şikâyetleri içinde kendisi barınamaz hale geldi ve cepheden ayrıldı, istifa etti. İstifa edip ayrılmasını zaten İstanbul hükümeti de o zamanki siyasî şartlar için bir kolaylık farzettii. Atatürk kendisiyle İstanbul'daki hükümetler arasında mütareke ile gelen meseleleri değerlendirmekte farklı düşünen bir zihniyet olarak ilk ânda vaziyet almış oluyordu; bu durumda İstanbul'a geldi. Atatürk, mütareke ile teşekkül eden, mütarekeden evvel ve mütareke esnasında işbaşında bulunan hükümette vazife almak arzusunda idi. Zannediyorum bunu istemişti de (o zamanki sadrazamdan). Bunu arzu ediyordu. Kendisine münasip bir dille hükümetin teşekkül ettiği bildirilmiş, bu ortam içinde Atatürk İstanbul'a gelmiştir. Atatürk İstanbul'a gelişinden tekrar Anadolu'ya vazife alarak dönüşüne kadar (19 Mayısı hesap ederseniz, 31 Ekimden sonra mütareke yapıldığını düşünürseniz, 6 ay kadar bir müddet geçmiş olacaktır

en çok); bu altı ay İstanbul'da bulunduğu zamanda sorumlu bir adam gibi siyasî hayat içinde çok etkin ve faal bir çalışmaya girmiştir. Herkesle temas eder, dost düşman her muhite girer. Yapılacak, yapılan işler, gelecek işler ve kurtulmak için, kurtarmak için neler yapmak lâzım, taraftarları ile aleyhtarları ile her birisi ile uzun münakaşalar içinde vakit geçirirdi. Böyle bir hayat yaşadı.

Yeni sorumlularla tanışmaya ehemmiyet veriyordu. Hükümet kısa bir zamanda değişti ve o zamana kadar muhalefette kalmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının sorumluları hükümet başına geldiler ve doğrudan doğruya o fırkanın başlıca temsilcisi olan Damat, sadrazam olarak hükümete geldi. O zaman da Atatürk, o hükümetin ricali ile tanışmak için, meseleleri görüşmek için hiç bir fırsatı kaçırmamıştır. Bu görüşmeler içinde, memleketi idare etmekte olan ve gelecek meseleleri karşılayacak olan siyaset adamlarının ne çapta olduklarına teşhis koymaya önem veriyordu. Ümitli konuşmazdı. Konuştuğumuz zamanlar ümitli konuşmazdı; güçlüklerle başa çıkacak çapta olmadıklarından üzüldü; karakterlerini ve geçmiş itiyatlarını mübalâğa ile değerlendirir; onların duygularına, acılarına nüfuz eder; geçirdikleri ayrılık devirlerinin tesirlerine kapılmalarından şikâyet ederdi. O zaman memleketin siyasî vaziyeti, gittikçe gerginleşen (iç politika olarak) bir seyir takip ediyordu. İttihatçılar hükümette iken Hürriyet ve İtilâf'çılarla çok keskin ayrılmış bir halde idiler. Muhalefette bulunanlar, İttihad ve Terakki'nin büyük bir yenilgisi ile işbaşına geldikten sonra, ilk iş olarak bütün çektikleri sıkıntı devirlerinin öcünü almak yoluna girmişlerdi; öyle görünüyordular. Atatürk bunların içinde bir tarafı tutmaksızın, hâdiselere doğru teşhis koymaya ve hâdiselere doğru teşhis koydurmaya çalışmıştır.

Bu müddet esnasında Atatürk orduda idi. Muharebelerden çok kesin tecrübeler geçirmiş, askerî itibarı, askerî vasıfları hiç bir tereddüt ve münakaşa götürmeyen yüksek bir seviye taşıyordu. O salâhiyetle her muhite girebiliyor, herkesle konuşuyordu. Siyasî bir kudretle çalışmak ihtimali azaldıkça, orduda tekrar bir vazife olarak memleket işlerine resmî bir surette karışmağa hevesli oldu. Bu nasıl olacak, bunu bilmeye imkân yoktu. Siyaset sahasında tecrübe etti; mümkün olmadı. Ondan sonra vazifesiz olarak İstanbul'da uğraştığı zaman, ne surette resmî bir vaziyete gireceğini kendisi de tahmin etmiyordu.

Son zamanlarda Atatürk için böyle bir fırsat çıktı. Kendisini Üçüncü Ordu Kumandanı yapmak için İstanbul Hükümeti ciddi bir ihtiyaç hissetti. Zannediyorum ki o zamanlar, bir defa dış siyaset çok gergin bir hale geldi. Nihayet Mayıs ortasında Yunanlılar İzmir'e çıkmışlardı. İşgalin bir kaç gün evvelisine kadar ahval her tarafta ümitsiz görünüyordu. Bu müddet esnasında, Anadolu içinde karışıklık, asayişsizlik olacak ve sulh şartları bir de bu yüzden son derece ağır ve memleket için fena hale gelecek endişesi yaygın idi. Hükümet bu tesirlerin altında kalmış olacaktır. Tahmin ettiğime göre, Atatürk'ü dostları vasıtasıyla uzaktan gıyaben tanıyanlar, hükümet içinde nüfuzlu olan arkadaşları üzerinde de tesir yapmışlardır. Bilhassa İçişleri Bakanı olan zatın (o zamanki zatın), Atatürk'ün bu Üçüncü Orduya tayininde taraftar olduğu söylenmiştir. O da, bir ucundan zannediyorum rahmetli General Ali Fuat Cebesoy'la münasebette idi. Mehmet Ali Bey isminde bir zat olduğunu sanıyorum.

Atatürk'e Üçüncü Ordu Kumandanlığını bu şartlar içinde teklif ettiler. Üçüncü Ordu Kumandanı olacak, memleketin şarktaki ordusunu, ordu içindeki büyük nüfuzu ile idare edecek; böylece Karadeniz sahilinde ve şark havalisinde emniyetli, hem askerî bakımdan, hem asayiş bakımından emniyetli bir destek temin olunacak. Bu arzu ile kendisini intihap ettiler. İntihap edilir edilmez, Atatürk, vazifesinde muvaffak olmak için, memleketin şartlarına göre (askerî vaziyetle siyasî ve dahilî politika vaziyeti birbiri içine girmiş dolaşık bir haldedir) Ordu Müfettişi olarak icabında geniş bir bölgede valiler ile de muhabere etmek selâhiyeti lâzım olduğunu hükümete anlatmaya çalıştı. Birkaç gün de onunla uğraştı ve nihayet Yunanlıların İzmir'e girmesi havadisi 15 Mayısta meydana çıktıktan sonra, kendisi daha ziyade imkânlar sağlamak için müzakereyi uzatmaktan sarfınazar etti, hükümet de bir ân evvel onu dışarı göndermek istedi. Şimdi artık bir ân önce Anadolu'ya geçmeyi lüzumlu görüyordu ve kendisine böyle bir ihtiyaç duyulunca orada çalışması için lâzım olan şartları süratle sağlayarak gitmek fikrine kapıldı. Bunların hepsini gözönüne alarak memleketin içinde bulunduğu güç şartların getireceği ihtimallere karşı mümkün olduğu kadar kendisini teçhiz etmek, hazırlamak fikri, onda ilk ândan itibaren işliyordu, diye kabul etmek lâzımdır.

Samsun'a 19 Mayısta çıktı. Çıktığı ândan itibaren memleketin kurtuluşu için bir mücadeleye atılmış, fırsat bulmuş, geniş, serbest

bir saha elde etmiş insan gibi, dilini açtı ve herkesi uyardıya başladı. Tehlikelerden bahsediyordu, her tarafta düşmanların insafsız olduğundan bahsediyordu. Bu şartla Samsun'da konuşmaya başlayarak yürüdü ve Samsun'da hareketin başladığından itibaren de İstanbul Hükümeti ve İtilâf çevreleri, intihap ettikleri zatın hareketlerinin başka mânalar taşıdığından şüphe etmeye başladılar. Sonra bana hikâye ettiklerine göre, Samsun'da otomobillerine benzin tedarik etmekte bile müşkülât gösterdiler; Atatürk nerede ne buldu ise onunla hareket etti; Amasya'ya geldi; Amasya'da tekrar halkla, memleketin ileri gelenleriyle görüşüyordu; ümitle kendisini karşılayanlara her umidi veriyordu. Ama herkesin zannettiği gibi, önümüzde kolay şartlar ve düşmanlarda insaf, hak veya adalet gibi hisler yoktu...

İçinde bulunduğumuz yerlerde Rumlar, Ermeniler faaliyettedirler; bunlardan ümit beklemek doğru olmayacağını açıkça telkin ediyordu. Sivas'a gelinceye kadar epey zaman geçti. Sivas'ta kendi üzerinde ve muhaberelelerinden dolayı o kadar çok şüphe hasıl oluyor ki, Atatürk, Tokat'tan geçip Sivas'a geliyor, bu haber duyulunca Sivas'ta vilâyet idaresi, Vali Paşa, sorumlular, emniyet memurları, diğer sivil memurlar, toplantı halinde nasıl hareket edeceklerini, Atatürk'le nasıl münasebette bulunacaklarını müzakere etmeye başladılar. İyi münasebet kuralım, şöyle karşılayalım, veya böyle davranalım diye türlü fikirler; İstanbul Hükümetinden aldıkları şüphe verici talimatlara uygun olsun, büyük bir kumandan olarak geliyor ve görünüşe göre çok azimli de gelmiş. Dilini de tutmaz görünüyor. Onunla da ilk ânda çatışacak bir vaziyet hasıl olmasın, onu da idare edelim, endişesi içinde toplanmış olarak vilâyet erkânı bir karar vermeden konuşurlarken içeriye bir emir adamı girer; "Mustafa Kemal geliyor, Sivas'a yakın gelmiştir" der. Hep birden münakaşaya geçerler, ne yapalım derler, istikbal edelim, derler. İstikbale karar verelim derler, vali paşa başta olarak dışarı çıkarlar.

Bu bana Atatürk'ün bizzat anlattığı hikâyedir. Hakikaten dışarı çıkarlar, yarım saat evvel vilâyet konağında onun gelişini nasıl idare edeceklerini heyecan ile düşünen insanlar değil, hasretle onun gelişini bekleyen insanlarmış gibi güzel sözlerle birbirlerine kavuşurlar. Vali Paşayı yanına alır, biraz özür dilemek ister, onu yanına alır, beraber gelirler ve orada kalırlar, orada toplanırlar; ondan sonra bir ân evvel ordu merkezine giderler, orada bir takım muhavereler oluyor; kalacak mı, geri mi çağırılacak, kimsenin bildiği yok. Bu ihtimaller

İNİNDE, orada oyalanmaksızın Erzurum üzerine yürürler. Erzurum'a gelmesi Temmuz bulur. Erzurum'a geldiği zaman ilk konuşmalarından sonra kendisinin ordu Müfettişliğinden alındığını öğrenir. Kolordu Kumandanına da, vilâyete de tebligat yapılmış. Bunu, geldikten sonra mı, gelmekte olduğuna kesin kanaat geldikten sonra mı, şu anda takdir edemiyorum, öğrenince istifaya karar verir kendisi. Ordudan istifa eder, İstanbul'da Harbiye Nezaretine, sivil makamata, hepsine istifa ettiğini, bundan sonra milletin içinde bir ferd-i millet olarak çalışacağını söyler. Burada istifa etmesi, şimdiye kadar bir buçuk aydan fazla bir zaman zarfında Şarkta, Anadolu'da çalışmalarının kendisine temin ettiği mevki; Şarkta zaten zihinlerin Yunan işgalinden sonra, Ermeni emellerinden dolayı çok gergin bulunduğu bir muhit vardır. O muhit içinde, kendisinin ordu başından ayrılmış olması büyük bir hüçün yaratmıştır. Başka çare yok. Ordu başında durması mümkün değil; ama ordudan ayrılmış olduğu halde, kendi içlerinde bir evlâtlarıymış gibi büyük bir itibar ile muamele görür. Başta Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa büyük bir gösterişle, tam bir sadakatla bütün ordu erkânını yanına toplayarak Erzurum içinde Atatürk'ün bulunduğu karargâha doğru Kolordu Karargâhından gelir. Herkes, ne için geliyor, onun merakı içindeyken, gelir askerce selâm verir. "Kolordu emrinizdedir. Ordu kumandanı olduğunuz zaman hâkimiyetiniz ne ise, bizim size karşı borçlarımız ne idiye, aynı surette itaatimiz devam ediyor, emir neferleriniz, vasıtalarınız, yerleriniz, hepsi Ordu Kumandanı bulunduğunuz zaman gibi emrinizdedir" tarzında geniş, mutlak bir teslimiyet ve itaat gösterir. Atatürk bunu bana kendisi anlatmıştır. Buraya (Ankara'ya) geldiği zaman çok minnetle bahsediyordu. Bu tarzda ordudan ayrılır, bu günler Erzurum'da bir kongre yapılmak isteniyor. Daha ziyade Şark vilâyetlerinin mukadderatını düşünecek bir kongre mahiyetinde olarak düşünülüyor. Atatürk'ü ilgilendiriyorlar, kendisi bu kongrenin içine giriyor, bu kongrenin tertipçisi, başı oluyor, bu kongreyi başarı ile nihayete erdiriyor; Şarkta ilk siyasî kongrede, beraberlik temin edilmiş oluyor.

Bunun bir özel ehemmiyeti vardır. Erzurum ve etrafı, mütareke şartları ile Vilâyatı Şarkıye iade olunduktan sonra Ermeni taşkınlıkları ile, zaten huzursuz bir haldedir; ergeç tutuşmaya karar vermiş bir halk zihniyeti vardır. Atatürk bunların başında, o zihniyetin temsilcisi halinde bu kongreyi idare ediyor.

Şimdi Atatürk o zamana kadar ordu kumandanı olarak ve bir seneden beri, takriben bir seneden beri, İstanbul'da bir siyasi mevkiye faydalar olabilir mi şartlarını aramakla meşgul iken ve bir resmî vazife yetkisi ile memleketin kurtuluşuna daha faydalı olacak zihniyeti hâkim iken, birden her türlü resmî imkânlardan ayrılmış olarak tam kendi tabiriyle bir ferd-i millet gibi, bir vatandaş gibi, memleketin mukadderatı ile ve halk ile karşı karşıya, yalnız başına tehlikelerle karşı karşıya gelmiş bulunuyor. Bu ândan itibaren, Atatürk bir sivil önder olarak bir memleketin kurtuluşunu idare etmek durumuna geçmiştir. Burada Erzurum Kongresini bitirdikten sonra (23 Temmuz 1919 da oluyor), Sivas'a gidiyor, Sivas'ta gene bir kongre ihtiyacını duyuyor. Orada Eylül başları için bir kongre tertip ediyorlar. Bu kongre bütün memleket için yapılıyor. Sivas'ta buldukları zaman iktidardan ayrılmış, azledilmiş bir insan olduğu halde bütün bu bir buçuk ay zarfında seyahatleriyle ordu içinde, halk içinde yaptığı temaslarla bir sivil otorite haline gelmiş oluyor. Orada kendisine, kongre için (düşünmeli ki hükümet başında Damat hükümeti var), orada kongre için resmî mektebin salonunu verebiliyorlar. Sivas kongresi neticeleri daha önemlidir. Bütün memlekette mücadeleyi idare etmek bakımından ve Atatürk'ün devlet idaresi için geniş bir otoriteyi fiilen elde etmesi bakımından.

Sivas kongresi şu zamanda yapılıyor: Memleket müdafaası için dört tarafta teşekkül etmiş olan Kuvay-ı Milliye'nin birbiriyle irtibatları yoktur. Teşkilât Trakya'da vardır, Şarkta vardır, Garbin muhtelif yerlerinde vardır, Fransız hududunda vardır. Birbirinden ayrı teşkilât halindedirler. Atatürk, Sivas Kongresinde "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adında bütün bu müdafaa teşkilâtlarını, kendi murahhasları vasıtasıyla beraber karar vermiş olarak, bir araya getiriyor. Adamlar buraya geldikleri zaman salâhiyetleri (bu kadar meseleleri düşünmüş olarak) salâhiyetleri mevzu-bahis değil, var mıdır yok mudur? Bütün bunları düşünmeli. Cemiyetin idaresi ve bir devlet halinde salâhiyet sahibi olarak işi yürütmek düşüncesi ve kudreti bir insanda ne kadar kemal sahibi olmalı ki, ilk iş olarak bütün bu dağınık kuvvetleri bir yere toplamak lâzım, bunu düşünüyor, hepsi karar veriyorlar ve kararı tebliğ ediyorlar. Herkes zaten öyle düşünüyormuş gibi her taraftaki müdafaa teşkilâtı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin birleşmesi ile bir yerde toplanmış oluyor. Bu hale getiriyor. Dahası var, bir de

Heyeti Temsiliye seçiyorlar, bu Heyeti Temsiliye bütün memleket için seçiliyor ve bu Heyeti Temsiliye Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin idaresine ve memleket her taraftan muharebe halinde, mücadele halinde olduğu için, memleketin her tarafında millî mücadelenin idaresini Heyeti Temsiliye başında bulunan Atatürk'ün eline, milletin kararı ile, bir konferansın kararı ile, her taraftan gelmiş adamların kararı ile verilmiş oluyor ve otoriteyi alıyor.

Bu şekilde hâdiselere bakıldığı zaman, sivil bir kılavuz ve önder olarak büyük bir mücadeleyi ilk ândan itibaren bir devlet başında gibi düşünüp teşkilâtlandırmak kuvveti kendiliğinden meydana çıkar.

Bütün bu hâdiseler İstanbul'da Damat Ferit hükümetinin değişmesine sebep oluyor. Yeni hükümet ilk iş olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanı olan Heyeti Temsiliye Reisiyle temasa gelmeye karar veriyor. Ali Rıza Paşa Hükümeti, kendi Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı memur ediyor, Atatürk'le aralarında mülâkat tertip ediyorlar, Amasya'da görüşüyorlar.

Salih Paşa hükümetiyle, Salih Paşa'yla Amasya'da bir kaç gün zannederim iki üç gün görüşüyorlar, protokollar yapıyorlar; bir kısmını imza ediyorlar, bir kısmı mahrem kalmak üzere imza edilmesin diyorlar. İmza ettikleri de, imza etmedikleri de önemlidir; resmen padişahın, saltanatın salâhiyet sahibi hükümetinin murahhası ile Anadolu'da Heyeti Temsiliye Başkanı, haricî ve dahilî memleketin bütün meseleleri üzerinde müzakere yapıyor ve kararlar alınıyor.

Konuşulmıyan, ilân olunmıyan, imza edilmeyen kararlar için de, gelecek günlerde murahhas heyetler nasıl olacak, gelecek günlerde memleketin müdafaası ve büyük tehlikeler karşısında idaresi nasıl olacak, buna ait hükümler var. Bir tarafta İstanbul hükümetinin vekili olan zat bunları hükümete aktaracağını söylüyor; bir taraftan da kendisi Anadolu'da onları tatbik ettireceğini söylüyor. Otorite sahibi, elinde kudretleri olan bir devlet reisi gibi taahhütler alıyor ve taahhütler veriyor. Bunun neticeleri de tabii çok olumlu ve tesirli olmuştur. Fiilen Anadolu'da askerî mücadele ve sivil idare üzerinde. Askerî idare doğrudan doğruya kumandanlarla işbirliği sebebiyle daha çok yürüyor. Sivil idare türlü vasıtalara tesir ederek her taraftaki sivil memurların mukavemetleri, idareleri, anlayışları nisbetinde yürüyor. Bir Heyeti Temsiliye'den alacakları emirleri tam bir dikkatle yapmak sorumluluğu hiç kimsede yok. Ama herkes hali

idare etmek, istikbali düşünmek kaygıları içinde bir dereceye kadar Heyeti Temsiliye Başkanı'nın tesiri altında kendilerini hissediyorlar.

Atatürk, Salih Paşa görüşmesinden sonra 27 Aralık'ta Ankara'ya geliyor. Salih Paşa ile görüşülen şeylerden birisi, seçim yapılmasıdır. İlk Meclis dağıtılmıştır, Padişah tarafından. Şimdi memleketin içinde bulunduğu şartlara göre, Meclisi, Millet Meclisini toplamak lâzım olduğuna beraber karar veriyorlar. Salih Paşa ihtiyacı İstanbul'a götürecektir; daha fazlası var. O, Meclisin İstanbul'da toplanması tehlikelidir, onu Anadolu'da toplamak lâzımdır. Bunu da münakaşa ediyorlar. Salih Paşa bunu taahhüt ediyor, kendi şahsım namına diyor. Yalnız bunu hükümete nakledeceğim, ne yapacaklarını, ne karar vereceklerini tayin edemem, ama ben anlıyorum, diyor bu sebebi. Meclisi Anadolu'da yapmak lâzımdır, diyor. O gittikten sonra hakikaten seçim kararını veriyor İstanbul hükümeti. Anadolu'da Ankara'da bulunduğu zaman seçimlerin yapılması için her tarafta memleket uyarılıyor. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, seçimlerde ilerici ve propaganda yapıcı başlıca unsur olarak çalışıyor. Meclis, büyük çoğunlukla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı'nın taraflısı olarak seçiliyor. İstanbul'a gönderiliyor. Bu gidenlerin hepsi mümkün olduğu kadar hepsi Ankara'dan geçerdiler ve bunların hepsine Atatürk telkinlerini söylerdi. Atatürk Sivas Kongresinde kabul edilmiş olan sulh esaslarını, ondan sonra Meclisin Anadolu'da toplanması fikrini hemen hepsi ile münakaşa etmiştir. Çalışırız derler, mebuslar giderler. Sonra Atatürk İstanbul'da Meclisin, İstanbul'da Mebusan Meclisinin teşkil edeceği siyasî grubun Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu olmasına ehemmiyet veriyordu. Bir de bunu telkin ediyor.

Meclis bir müddet çalıştıktan sonra nihayet dağıldı, dağıtıldı İtilâf Devletleri tarafından. Onun içinde bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başlıca üyelerinin, Rauf Bey'den başlayarak bilinen şahsiyetlerin hemen hepsi toplandı, dışarı, Malta'ya götürüldü, hapsedildi. Ağır bir dehşet havası içinde İstanbul'un işgali ilân olundu.

İstanbul'daki Meclis'te, Meclis'in Anadolu'da toplanması fikri yürümedi, yürüyemedi. O zamanki, umumî anlayışa, siyasî anlayışa göre, İstanbul politikacılarının içinde buldukları tehlike hissini değerlendirilmesi şu şekilde idi. İstanbul'dan çıkmak, Meclis'in İstanbul'dan çıkması, Türklerin İstanbul'dan vazgeçmesi demek olur.

Halbuki tüm İslâm âlemine karşı, İtilâf Devletleri İstanbul'u Türklerin elinden almak gibi bir harekete teşebbüs edemezler, İslâm âlemi buna imkân vermez. İstanbul'da Türkler böyle düşünüyor, güya diğer İslâm memleketleri de böyle düşünüyorlar. Ama biz kendi elimizle Meclisi İstanbul'dan dışarı çıkardığımız zaman İstanbul'la alâkamızı kesmiş ve bunu düşmanlara teslim etmiş oluruz. Bu kadar büyük bir mesuliyeti, tehlikeyi kimse göze alamaz. Onun için İstanbul'da sonuna kadar tutunalım duralım. İyi niyetlilerini, iyi düşünenlerini söylüyorum. Bu niyette olanlar İstanbul üzerinde bir görüşmeyi, böyle Anadolu'ya gitme tarzında bir muamele yapmayı tasvip etmiyorlardı, etmezlerdi. İstanbul'un işgali üzerine, şimdi şunu söyleyeyim. Atatürk İstanbul Meclisinden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti grubu kurulsun dedi, bunu yapamadılar, Felâhı Vatan grubu yaptılar. Atatürk İstanbul'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulsun ve Meclis Başkanlığına da kendisini seçsinler isterdi. Bunu da arzu ederdi, bundan tabîî büsbütün gözleri korkmuştur. İşgal olunca Atatürk, Meclis Reisi olmadığı halde, Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatı ile, Millet Meclisinin bir ân evvel Anadolu'da toplanmasını kendi iradesiyle memlekete ilân etmiştir. İstanbul'da düşman taarruzuna uğramış bir meclis dağıtılmıştır, millet kendi haklarını muhafaza etmek için talihini, derdini görüşmeye, karar vermeye mecburdur. Oradan kurtulanlar gelecek, gerisinde Millet Meclisinin eksigi şu tarzda tamamlanacaktır: Kumandanlar çalışsın, ilân olunsun, millet meclisi toplansın, demiş ve millet bunu pek tabîî görmüş, her tarafta millet meclisi seçimine geçilmiş ve millet meclisi kurulmuştur. 23 Nisanda bunların hepsi buraya geldiler. Bunun adı ne olacaktır? Uzun boylu görüşüldükten sonra İstanbul Meclisi olmayacaktır bu, büsbütün başka anlamda heybetli bir meclis olacaktır; en güzel isim olarak "Büyük Millet Meclisi" bulundu, adı verildi. Büyük Millet Meclisi olarak kuruldu.

Anlaşıldı ki Atatürk Millet Meclisi er geç gelecek, toplanacak, nasıl işe başlayacak, nasıl yapacak, bunların hepsini düşünmüş, zihninde hazırlamıştır.

Daha evvelce düşünülen ve alınması gereken bütün tedbirleri almış olarak, hazırlanmış olduğuna misal olarak her teşebbüste her tarih safhasında örnek bulunabilir.

Gayet tabîî şekilde Büyük Millet Meclisi toplandı, Atatürk nutkunu söyledi ve ilk kararları aldılar. Meclisin meşruiyetine kim dil

uzatırsa ve kim Meclisi tanımazsa hareketin kanunî müeyyidelere bağlanması ilk kararlardan ve icraattandır. Böyle bir düzen kuruldu, B. M. Meclisi, Vahdet-i Kuva meselesi de o andan itibaren meydana çıkmıştır. Padişah dışarıda. O zamana kadar bir iktidar nereden kuvvet alır ve kimden alınan yetkilerle çalışır, bunların hepsinin usulleri bellidir; yetkiler dinî hükümlerden gelir, kanunî hükümlerden gelir, padişahın salâhiyetinden, geleneklerden gelir, bunların hepsinin üzerinde bir başka şey, “hâkimiyet kayıtsız şartsız millittir”, millet kendi işlerini kendisi görür, tek kuvvet, tek başına kuvvet, her kuvvet mecliste olduğu için kanun yaptığı gibi memleketi de idare eder. Herkes idare edemeyeceği için vekiller tayin eder. Ve her vekili de ayrı tayin eder, memnun olduğu müddetçe tutar, memnun olmadığı zaman bırakır. Bu tarzda Vahdet-i Kuvay’a müstenit bir milletin kayıtsız şartsız hâkimiyeti esası içinde meclisin her meseleyi kendisi halletmesi şartlarında B. M. Meclisi çalışmaya başladı. Bunun nasıl cendere olduğunu tecrübeler gösterdiği gibi, her memleket tarihinde böyle tecrübeler geçirmiştir. O zaman söylerlerdi bize, bu usul yabancılarla temas ettiğimiz vakit, devam edebilir mi, devam edecek midir, hiç şikâyetimiz yok derdik, biz. Pek güzel devam ediyor ve her işimizi de pek güzel görüyoruz. Vergi almaktan, asker almaktan, diğer devletlerle temasa geçmek ve memleketi müdafaa etmeye kadar memleketin her ihtiyacını isabetli tedbirlerle yerine getiriyoruz kanaatindeydik, bunu açıkça ve inançla söyledik. Yabancılarla da böyle söyledik. Şüphe gösterirlerdi, biz yürekten iman ile müdafaa ederdik.

Bundan sonra tekrar İstanbul Hükümeti büyük bir faaliyete geçti. İstanbul’un işgali, Meclisin dağıtılması, bu darbeler Yunan işgali darbesi içinde zaten müdafaa kuvveti uyandığı kadar ümitsizliğe düşenler de çok olduğu için yeni bir darbe ile Anadolu’da milletin duyguları geniş ölçüde sarsılacaktır, tahmin olunuyordu. Bu sarsılış duygularını bir de harb neticeleriyle tamamlamak mümkün görünüyordu, İtilâf Devletleri’nce ve İstanbul Hükümeti’nce. Onun için İstanbul Hükümeti B. M. Meclisi idaresine karşı hakikî bir sefer açtı. Bu sefer iç isyanlar şeklinde meydana çıkmıştır. Her tarafta bir takım isyanlar çıkıyordu. İstanbul Hükümeti’yle, yabancılarla teması olan bölgelerde bu isyanlar doğrudan doğruya üniformalı, teşkilâtli askerî kuvvetlerle destekleniyordu. Kuva-yı İnzibatiye denilen, Anzavur çeteleri dediğimiz muntazam milis kuvvetleri idi ve Kuva-yı İnziba-

tiye namı altında teşkilâtlı ordu kuvvetleriydi. Her tarafta B. M. Meclisi idaresine ve ona itaate karşı muharebe başladı. Nisanda B. M. Meclisi açıldı. Hemen hemen o senenin nihayetine, Aralık ayına kadar İzmit havalisinde, İstanbul yolu üzerinde, Bolu havalisinde, Sivas, Samsun arasında, Şarkta; tabii Fransızlar aşağıda muharebe ediyorlar; Adana'da, hakikî bir sefer içinde bulunuyoruz. Bunların dışında kalan her yerde ya düşmanla muharebe ediliyor, ya içerdeki isyanlarla uğraşıyoruz. İstanbul Hükümeti'nin bu muharebesiyle İtilâf Devletleri'nin dış kuvvetlerinin muharebesi arasında hakikî bir ahenk kurulmuştur. Birisi hareket eder, evvelâ ister istemez ele geçen kuvvetler, şuradan ve ister istemez buradan cephelerden de alınarak isyan yerine yetiştirilir. Onlar orada uğraşırken, zayıf veya boş bırakılan cephelerde yeni bir adım, yeni bir hareket vuku bulur. Askerî mesele olarak bir müşahede vardır; bu iç isyanlar yani İstanbul Hükümeti'nin ve Padişah'ın açtığı seferle Kuvva-yı Milliye hareketinin nihayete ereceği ümidi ciddî olarak vardı. İtilâf Devletleri'nde vardı, İstanbul Hükümeti'nde vardı. Buna dair Anadolu'da muhtelif yerlerde bulunan İtilâf subayları ile konuşulurken Fransız subayları, İngiliz subayları bunu telkin ederlerdi. Birbirleriyle uğraşırken iç isyanlar içinde bu hareketler sona erecektir, ümidini beslerlerdi. Bu iç isyanlar devri atlatıldı geçti, yani İstanbul Hükümeti açtığı harpte mağlûp oldu ve çekildi. Bu sefer doğrudan doğruya yabancı devletlerin işgal kuvvetleriyle askerî seferler devri daha açık ve bariz olarak başladı. Daha açık olması B. M. Meclisi Hükümeti'nin bütün kuvvetleriyle düşman istilâ kuvvetleriyle uğraşması şeklinde tecelli etmiştir. Bu esnada düşmana karşı ilk aldığımız büyük ve müspet netice, Şark'ta Ermenistan'a karşı açılan seferde olmuştur. Bu sefer Türk kuvvetlerinin tam bir muvaffakiyetiyle neticelendi ve bunun neticesi, evvelâ hudutta, sonra Ruslarla siyasî münasebet şeklinde siyasî muahede yapılarak alınmıştır.

B. M. Meclisinin ilk yaptığı işlerden birisi, memleket içinde hâkimiyeti tesis etmek gibi, Sovyet Rusya ile de karşılıklı resmî tanışma ve muahede yapmak olmuştur. Gene bu esnada bir siyasî temas olarak Fransızlarla Antep cephesinde bir mütareke yapılmıştır. Mütareke üç-dört gün sürmüştür. Diğer bir Fransız generalinin Zonguldak vilâyetinde mütareke hükümlerini tanıyarak harekete geçmesiyle her iki taraf da bozulmuştur. Bunları anlatmaktan maksadım, Ruslar bizi tabiatıyla bir devlet olarak tanıyordu, Fransızlar

B. M. Meclisi Hükümeti ile ancak asker olarak temas ettiler. İngilizler temaslarında, onların meşhur bir siyasî tedbirleri vardır, kontrol eden otorite ile temas ederler. Herhangi bir yerde böyle bir vaziyet çatalı olursa, nerede kontrol kimin elinde ise, kontrol eden kudret sahibiyile temas ederler.

Şarktaki zaferlerden sonra Garpta zaferler başladı. Garpta zaferler derhal siyasî temasları tahrik etti. İnönü muharebeleri. Birinci İnönü Muharebesinden sonra Londra Konferansına çağırıldılar. İstanbul Hükümetini de beraber çağırıldılar. Münakaşa oldu. Atatürk'le siyasî münasebete gelindiği zaman İstanbul Hükümeti'ni İtilâf Devletleri daima beraber bulundurmaya çalışırlardı. İstanbul Hükümeti buna çok önem verirdi. Atatürk de her defasında B. M. Meclisi Hükümeti'ne ortak vaziyetinde bir otoriteyi kabul etmemek için sonuna kadar ısrar eder, sebat ederdi. Nihayet bir şekil bulundu. Meselâ Londra Konferansına gidildiği zaman İstanbul Hükümeti'yle bir anlaşma olmaksızın bizi çağırılmışlardır. Bizden bir murahhas heyet İstanbul'a uğramaksızın Londra'ya gitmiştir. İstanbul'dan davet olunan heyet de oraya gelmiştir. Konferans içinde Türkiye'den iki heyeti bir araya İngilizler getirmişlerdir. Birbirleriyle hiç bir meseleyi görüşemez bir halde. Londra Konferansı esnasında bir sahne oldu. İstanbul Hükümeti konuşuyor, sonra Anadolu'daki hareketlerden bir söz geçeceği zaman, Sadrazam Tevfik Paşa heyet reisi olarak "söz Anadolu'ya aittir, onların salâhiyetleri vardır, biz bu hususta söz sahibi değiliz" diye sözü kendiliğinden bizim heyete nakletmiştir; bu bütün Anadolu'da, Mecliste, hepimizde büyük bir vatanperverlik işareti olarak değerlendirildi. Çok minnettar olduk adama. Halbuki aslında adam eski bir diplomat olarak zaten iki taraflı bir idareyi kabul ettirmiş vaziyette; devletin sorumluluğu, idaresi kendilerindedir, Anadolu'da bir ordu vardır, onlar da uğraşıyorlar. Onlarla da kendileri hasım değildirler. Beraber çalışıyorlar, karar ve hüküm kendilerindedir, tarzında bir birleşik siyaset takip ettiğini zannediyor.

Rahmetli Sadrazam Tevfik Paşa'nın o zaman bizi çok müteşekkire eden Londra Konferansı'ndaki tutumunun değerini bu mülâhazalarla azaltmak istemem. Çünkü diğer misaller de vardır, onlar bu kadar dikkat de göstermezlerdi. Tevfik Paşa'nın gene bir değeri ve teşekkür edilecek tarafı vardır. Ama aslında İstanbul Hükümeti'nin varlığını azaltacak hiç bir muamele yapmadıkları kanaatini besliyor-

lar ve tatbik ediyorlar kanaatinden mülhemdirler. Bağlı oldukları Saltanat hukukunu koruyorlar, bununla vatanseverliği ve Anadolu'dakilerin gayretlerini mezcetmek çaresini mahirane bulmuş olduklarını zannediyorlar. Böyle bir ruh haleti içinde beraberliği gösteriyorlardı.

Şimdi, bu zamandan Büyük Taarruza kadar İtilâf Devletleriyle muhtelif siyasî temaslar ve telkinler olmuştur. Bir teklifleri daha vardır, Anadolu ile anlaşmak için. Bu orta teklifler daima Yunanlıların İzmir'de kalmalarını esas tutar, kesin kararı zamana talik eder, bir takım çarelerle esas bize kabul ettirmeye çalışır. Böyle teklifler, asıl mühim olanı, İtilâf Devletleri Anadolu'daki idareyle, B. M. Meclisi idaresiyle bir anlaşmaya, sulh ile bu ihtilâfi neticelendirmeye heveslidirler, razıdırlar, hazırdırlar. Ama Anadolu'daki idare hırçın ve inatçı olmasa. Bu kanaati de telkin ederek memlekette tesir yapmaya çalışırlar. Taarruz ihtimali şüpheli görüldükçe askerî zaferin kesin olarak elde edilmesi tabiatıyla zihinlerin daimî bir kaygusu ve kuşkusunu içinde buldukça bu çeşit siyasî temasların, telkinlerin yapıcandan ziyade insanı teslimiyete sevkeden önemli bir tesiri vardır. Bundan nihayete kadar istifade etmişlerdir. Bunların ordu üzerinde, memleket üzerinde tesiri daima olmuştur ve olabilirdi. Bunların her birinin zuhurunda Atatürk yalnız başına ümitsiz mücadeleler yapmıştır. Orduya geldiği zaman anlatır, yeni bir teklif, yeni bir müracaat varmış, anlaşıldı, onlar da işin iyiye varmayacağını anladılar, bir hal şekliyle bundan çıkalmı, nasıl hal şekli bulacağız, kim münakaşa etmek isterse, Atatürk bunların karşısına çıkar, esas olarak İzmir'de kalacaklar, aldıkları yerleri alacaklar, şimdi bunu memlekete hazmettirmek, kabul ettirmek için nasıl yumuşatıcı veya bir dereceye kadar hafifletici çarelerle bu silâhlı çatışmaya son verebilirler, gayret, araştırma bundan ibarettir. Biz böyle bir zemine girdiğimiz vakit hiç bir şey kazanmamış, şimdiye kadar çektiğimiz eziyetleri heba olarak çekmiş oluruz. Onun için ümit vardır, nihayete kadar dayanalım, mutlaka muzaffer olacağız. Böyle bir kanaati kendi yüreğinde sarsılmadan taşımak ve onu bütün tereddütlere karşı inandırarak, yalnız inandırarak, yüreğinden inandırarak nihayetine kadar dayandırmak, olur olmaz insanın ne yapabileceği, ne düşünebileceği bir iştir. Atatürk'ün varlığını, çektiğini, ve tesirini, Millî Mücadeledeki askerî sahadan bahsetmiyorum, görüyorsunuz. Muhabere meydanlarında, askerî teşkilâtta, askerî plânlardan bahsetmi-

yorum. Sırf siyasî idareden, devlet idaresi şartlarından ve zamana göre her türlü müeyyidelere malik olan bir İstanbul Hükümeti karşısında Anadolu'da kurulmuş bir millî devleti, millî devlet olarak memlekete maletmek için ne güçlükler, ne fedakârlıklar göze almak lâzımgeldiğini hesap ederek düşünmenizi isterim.

Hükümet bu tarzda teşekkül eder; Meclis hakikaten zaman olurdu ki, zaman olmuştur ki, Meclisin talepleri, idaresi, güçlükleri karşısında nasıl yürüteceğiz bu işi diye ciddî olarak düşündüğü zamanlar olmuştur. Meselâ niçin taarruz etmiyorsunuz, hazırlanıyoruz; taarruz ediniz canım, hazırlanıyorsunuz; niye hazırlanıyorsunuz? Hesap verin bize. Oturacağız karşı karşıya, işte düşman kuvveti bu kadardır, silâh bu kadardır, bizim silâhımızda şu eksliğimiz var, şu eksliğimiz var, yahut bu kadardır, şu kadardır bunları söyleyeceğiz, askerlikle, meslekle münasebeti olmıyan insanlara fennin, sanatın ince ihtimallerini anlatıp kabul ettirmeye çalışacağız. Maddeten imkânı olmıyan şeyler, ama bunların hepsiyle uğraşmak, döner, dolaşır nihayet Atatürk'ün üzerinde kalırdı.

Sözü siyasî ortamdan biraz da dışarı çıkardık. Bu ilk askerî zaferlerden sonra siyasî temaslar başladığı zaman ilk Londra konferansından sonra ertesi sene 1922 Ağustosuna kadar geçen zamanda takriben bir seneden fazla bir zamandır. Bu zaman zarfında siyasî temaslar kesilmemiştir. Bu siyasî temaslar hem memleket içinde tesir etmeyi, hem de savunma gücünü zayıflatmayı hedef alıyordu. Atatürk bunlarla mücadele ediyordu. Nihayet askerî zafer tahakkuk etti; askerî zafer tahakkuk ettiği zaman ilk mesele mütarekeden evvelki (Mudanya mütarekesinden evvelki) İzmir teması var. Mütareke esnasında İstanbul Hükümetiyle bir ihtilâf olmadı. Fakat sulh konferansı daveti ortaya çıktığı zaman gene sulh, devletin sahibi olarak İstanbul Hükümeti, İtilâf Devletleri tarafından başlıca unsur olarak ortaya çıkarıldı. Ve B. M. Meclisi bu ihtimal karşısında kaldı. Atatürk bu zamanı, saltanat için verilecek hükmün tam bir zamanı telâkki ederek işi, saltanatın kaldırılması ve milletin şimdiye kadar muharebeyi yalnız başına idare ettiği gibi sulhü de, meseleleri bilerek fedakârlıkların derecesine ölçerek, alınacak hedefleri tayin etmek yetkisinin B. M. Meclisinde bulunması esasına dayandı, sebat etti; nihayet saltanatın kaldırılmasından başka çare olmadığına karar verildi. Saltanat kaldırıldı; Hilâfet kaldı.

Şimdi zaferle İzmir'e gittiğimiz zaman herkes zafer neşesi ile tabii çok sevinç içinde; bir taraftan da İzmir yangını, memleket yangınlarıyla çok üzgün olduğumuz halde, birbirimizin duygularının çetin tesiri altında bulunduğumuz bir zamanda, Atatürk sulh yapacağız, sulhtan sonra da yapacak işlerimiz vardır, dedi. Bana söylemiştir bunu. Ne yapacak, ne edecek teferruata girmeyiz. Bunu şunun için söylüyorum ki, daha Cumhuriyetin ilânından evvel İzmir'e girdiğimiz zaman, bu konuşmalar oluyordu. Saltanatın ilgası sulh konferansına davet vesilesi ile meydana çıkmış bir ihtiyaç idi. Kurulacak devletin nihayet Cumhuriyet olacağı belli idi. Yakın çevresinde Atatürk'ün, biz Cumhuriyeti mutlaka yapılacak, başka bir çaresi olmayan, tabii bir şey gibi telâkki eder zihniyettedirdik. Muharebe esnasında bir iki defa da hanedandan şehzadeler bularak İstanbul'da, Ankara'da mücadeleyi şehzadelerle beraber yapmak sureti ile padişahın tesirini, İstanbul hükümetinin tesirini zayıflatmak veya bertaraf etmek fikri işlenmiştir. Bunun için teşebbüsler olmuştur. Bir şehzade İnebolu'ya kadar geldi. Kabul etmedi onları, çok hürmet ettiğimiz Osmanlı devlet ricalinden birisi Anadolu'ya seyahat etmiş, Atatürk'le konuşmuşlar. İsterseniz size bir şehzade getirebiliriz diye söylemişler. Atatürk de, cephede idim ben o zaman, İnönü muharebeleri arasında oluyor, bir de git İsmet Paşa ile görüş demiş, halbuki o günlerde de artık bizim aleyhimizde açıktan Yunan tayyareleri padişahın, şeyhülislâmın idam fetvalarını bizim hatlara atıyordu. O günlerde idi İstanbul'da Yunan donanması Boğaz sahillerine yanaşiyor, arada kokteyllerde, suarelerde, şehzadelerle, hanedanla beraber ömür sürüyorlardı. Bu haberler hep bize geliyordu. Bu esnada onlardan herhangi birini getireceğiz, yeniden memleketin meselelerini anlatacağız, bildiği bilmediği kadar onların tesiri altında güç şartları idare etmeye çalışacağız. Yalnız beyhude bir müşkülât değil, kabul etmek lâzım ki, kurtuluştan sonra kurulacak yeni devlet için kurulacak esaslar bakımından da böyle bir iştirak artık imkânsız hale gelmişti. Aslında biz Anadolu harbine, bu kurtuluş harbine gelmeden evvel son Sultan Hamit devri, ondan sonraki padişahlardan Vahdetin tam bir fena niyetin, veya ondan önceki, fena niyetle münasebeti olmasa da tam bir aczin, ve kuvvetli siyaset adamlarının elinde her mânası ile oyuncak olan hükümdarların devrinden geldik. Böyle bir devirden Cihan Harbine geldik ve böyle bir devirden millî mücadeleye geçtik. Arkadaşlarımızla en mahrem konuşmalarda

bir defa Cumhuriyetten bahsolunduğunu bilmem. Onun daha çok müşkülâtı olacağı zanniyle yetişmiştik. Böyle bir mülâhaza düşünmedik. Cumhuriyet fikri millî mücadelenin adım adım her safhasında Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle adım adım bizim kanaatlerimize ve milletin kanaatlerine çakıla çakıla perçinlenmiş olan esaslı bir kanaat halinde yerleşmiştir. Çok esaslı bir kanaat halindedir bu bizim için. Böyle geldik biz Cumhuriyete.

Şimdi saltanat kalktı, yalnız halife kaldı. Atatürk, bunu nutkunda da açık olarak söylemiştir, saltanatı kaldırıp halifeyi koymakla aslında hanedanı işbaşından ayıran tam bir millî idare kurmuş olmadığımı takdir ettiğini anlatır. Yalnız tatbikçi olarak o gün başka bir tedbire imkân yok idi, diyor. Gerçekte de yoktu. Hilâfetin kalmasıyla, saltanatın kaldırılmasına olan mukavemet de azalmıştır. Saltanat kaldırıldı, Cumhuriyet ilân edildi. O zaman eski usullerin ve eski rejimlerin her ne olursa olsun muhafazası fikrinde olan muhafazakâr zihniyet gene bir tutamaktan mahrum kalmamıştır. Halife olacak, o da bir hükümdar demektir. Zaman nasıl götürür bilinmez, elverir ki halifeyi sıkı turalım, diye düşünürlerdi.

Aslında Cumhuriyetin ilânı dönüş yollarını esasından kapamıştır. Hilâfetin muhafazası dönüş ihtimallerini bir takım zihinlerde mahfuz tutmuştur. Hilâfetin kaldırılması ile muhafazakâr zihniyetin bütün istinatları sarsılmış ve bertaraf edilmiştir. Bundan sonra yeni devlet meselesi ortaya çıktı. Atatürk, söylediğim gibi, daha İzmir'e geldiğimizden itibaren yapacak işlerimiz vardır diye yeni cemiyeti ve yeni devleti kurmak için bir takım müesseseler düşündüğünü anlatıyordu. Ama teferruatı ile başında etraflı bir surette konuşmuş değiliz. Ben değilim. Konuşabildiğimiz meseleler vardır, konuşamadığımız meseleler vardır. Belki onun da henüz düşünmediği meseleler vardır. Yalnız bir esaslı fikir Atatürk'e daima hâkim olmuştur, bir millî devlet kurulacak, bu devlet hem devleti çağdaş medeniyetin esaslarına göre kuracak, hem cemiyeti, Türk cemiyeti, yeni bir medeniyet cemiyeti olacak. Bu esaslar üzerinde yürümüştür. Bu yeni devletin esasları, 1923'te Cumhuriyet ile ilân olundu, 5 sene zarfında 1928'e kadar bu devlet kaza birliği, ordunun siyasetten ayrılması, lâik kaydı, 1928'e kadar şapka, yeni takvim, Türk Medenî Kanunu ve Lâtin harfleri şeklinde kurulmuştur. Teferruatları bırakıyorum. Başka bir takım islahat da vardır, ama başlıca karakterleri bunlardır.

Bu çağdaş medeniyet, çağdaş devlet ve çağdaş bir cemiyet fikri, Atatürk'e çok zamandan, eskiden beri hâkim olmuştur. Daha muharebe içindeyiz. Büyük Millet Meclisi yeni kurulmuş. İstanbul açıkca sefer ilân etmiş, bir senedir iç isyanlarla uğraşıyoruz. Atatürk 1921 başında Anayasayı yazmakla meşguldür. İlk Anayasayı o zaman yapmışlardır, 1921'de. Ve bu Anayasada Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Bu anayasaya, usulü veçhile mütehasıslar, komisyonlar düşünmüşler, hazırlamışlar, öyle ilân olunmuştur, değil; evet mütehasıslar, komisyonlar çalışmışlardır, ama başında Atatürk gece gündüz ilk evvel bir Anayasayı çıkaralım diye çalışmıştır. Muharebe içinde, ben şahsen muharebe içinde meşgul olduğum zamanlarda onun dışında olan meselelerde mecbur olmadan hiç zihin yormamışım. Hem vaktim yoktur, hem o kadar dağılamam da, Atatürk hem muharebe eder, hem muharebe ile meşgul olurdu, hem de devletin esaslarına değinen noktalarda kendisi harf harf, cümle cümle çalışarak meydana çıkacak şekli tespit etmiye çalışırdı.

Kadınların siyasî hakları: 1934'e kadar kadınlar cemiyete, Cumhuriyetle beraber cemiyetin her türlü faaliyetine girmişlerdir. Nihayet seçme ve seçilme hakkı 1934'e kadar kalmıştır. 1934'te resmen ilân edildi. Türk cemiyetinin her tabakasında, mütevazi ve sade tabakasından ileri okumuş tabakasına kadar her dalından hanımları cemiyet içinde vazifeye çağırdık.

Atatürk'ün bir özelliğini de, zaman ile gelişip tamamiyle belirli bir hale gelen bir özelliğini de dikkate almak lâzımdır. O da kurulan devletin Türk Milleti vasıflarına ve medeniyetine istinat etmesi fikridir. Buna Türk Milliyetçiliği diyebilirsiniz; onun yanında Türk vasıflarını esas tutma diyebilirsiniz, bunu da esaslı bir unsur olarak takip etmiştir.

Konferansımın sonuna geldik. Bu devleti kurarken Türk milleti üzerine kurmuş olmasının belirgin delilleri Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu'dur. Bunların her birisiyle ayrı ayrı uzun müddet çalıştı ve her birini kudretli bir kültür Kurumu olarak, sağlam bir halde bıraktığına emin idi, onları o inanla çalıştırmayı daima arzu ederdi. Bu kurumlar, bıraktığı zamandan beri yeni Türk cemiyetini kurmak için büyük ölçüde hizmet etmişlerdir. Bir araştırmaya göre biz evvelce 4-5 sayfa bir fikir yazısı veya siyaset yazısı yazdığımız zaman bunun yüzde elliden fazlasını yabancı kelime kullanarak

yazarmışız. Geçen senelerde yapılan bir hesaba göre yüzde elliden 25'e kadar inmişizdir. Türkçe dışındaki kelimeler ancak yüzde 25'e kadar bulunabilmiştir. Ben zannediyorum ki, yakından takip ederim, Mecliste çok muvaffak olan arkadaşlarımı ve basında çok muvaffak olan yazarları görürüm. Kendi kendime bunun ne kadar yabancıdır, Türk dilinde ne kadar terakki etmişizdir diye ölçmeğe çalışırım. Yüzde 10'un aşağısına kadar da yabancı kelime kullanmayı indiren yazılar görmekteyim. Öyle yazılar görüyorum ki geniş bir fikri tahlil ediyor, anlatıyor, uzun bir yazıdır, onun içinde Türk kelimesi sayılmayacak olan her milletin kelimeleri ancak yüzde 10 kadar kullanılır. Her milletin dilinde de bu kadar vardır.

Bunlar Türk milletinin varlığı üzerine kurulmuş olan müesseselerdir. Türk Tarih Kurumu böyle bir müessesedir. Türk Tarih Kurumu bana bugün bu fırsatı verdiği için kendisine hürmet duyarım. Konuşmalarımı sabırla dinlediniz, size yüreğim dolusu teşekkürler sunarım.

XVII İNCİ YÜZYIL SONUNDA PADİŞAHA BİR LÂYİHA

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

1968 Haziran ve Temmuz aylarında devamlı olarak Holanda'nın Leiden şehrinde Avrupanın en eski ilim müesseselerinden biri olan tarihî üniversite kütüphanesinde 3700 sayıda Türkçe ve Arapça ve az bir kısmı Farsca yazma kitapları arasında çalışırken "728 - Cod. Or" da 29,5 sahife, yalnız sonu bütünlenmemiş güzel nesih ile itinalı yazılmış ebru kaplı bir tarihî lâyiha buldum.

Yazanını ve tarihini ve hangi padişaha takdim olduğunu bildiren hiçbir kayıt yok. Sadece, çok dikkate değer bilgiler veren bir arzuhâl. İçinde zamanının bir kaç maruf devlet adamının ismi geçiyor. Bittabi' bunlardan devri ve o zaman başta bulunan padişahın adını bulmak mümkündür.

Sonra bu vesika bizim memleketimizi idarede ve vazife başında bulunanların ihmallerinin gözle fark edilecek derecede görüldüğü bir devre tevafuk ettiği okunuşundan hemen anlaşılıyor.

Metinde geçen devir ricalinin isimlerine bir bakalım:

İbşir Mustafa Paşa, Veziria'zamdanda aşağı isimleriyle yedi vezir: "Vezir Hüseyin, Kenan, Gürcü Mehmet, Ahmet, Mustafa, Yusüf ve Eyüp Paşalar, Baş Defterdar Mehmed Paşa, Reis Anadolu Defterdarı İbrahim Efendi, Tute Defterdarı Rıdvan Efendi "Reisül Küttap".

Şimdi XVII inci asırda Padişahların da tahta geçişleri ve ayrılış tarihlerini sıralıyalım:

Birinci Sultan Ahmed'den sonra	
Birinci Sultan Mustafa (I)	1617 - 1618 ¹
İkinci Sultan Osman	1618 - 1622
Birinci Sultan Mustafa (II)	1622 - 1623
Dördüncü Sultan Murad	1623 - 1640
Birinci Sultan İbrahim	1640 - 1648

¹ Bütün bu tarihler ve tetkiklerde Rahmetli İsmail Hami Danişment'in bizce çok muteber Osmanlı Tarihi Kronolojisi esas tutulmuştur.

Dördüncü Sultan Mehmet	1648 - 1687
İkinci Sultan Süleyman	1687 - 1691
İkinci Sultan Ahmed	1691 - 1695
İkinci Sultan Mustafa	1695 - 1703

Vesikadan alarak verdiğimiz isimler de İkinci Sultan Mustafa zamanına rastlıyor. Onun zamanına aid şu kronolojiyi gözden geçirirsek böyle lâyhaların takdimi mucib sebeplerinden biri olarak memleketimizin çok karışık ve buhranlı olduğu meydana çıkacaktır:

	1695	İkinci Sultan Mustafa'nın tahta çıkması (21 C. Âhir 1106).
18 Şubat	1695	Sakızın alınmasını sağlayan Koyun Adaları Zaferi (4 R. 1106).
2 Mayıs	1695	Veziria'zam Sürmeneli Ali Paşa'nın azli, yerine Elmas Mehmet Pş. (18 Ramazan 1106)
30 Haziran	1695	İkinci Sultan Mustafa'nın ilk Avusturya Seferine Hareketi.
9 Eylül	1695	Lippa Fethi (29 Muharrem 1107).
18 Eylül	1695	Osmanlı Donanmasının Zeytinburnu Zaferi (8 Safer 1107).
22 Eylül	1695	Lugos Zaferi (12 Safer 1107).
6 Ağustos	1696	Azak Kalesi'nin Sukutu (7 Muharrem 1108).
27 Ağustos	1696	İkinci Sultan Mustafa'nın Olasch Zaferi (28 Muh. 1108).
11 Eylül	1697	Sente-Zenta Faciası (24 S. 1109).
20 Teşrinievvel	1698	Osmanlı Murahhaslarının Belgrad'dan Karlofçe'ye Hareketleri (11 Reb. Âhir 1110).
26 Kânunüsanî	1699	Karlofçe Muahedelerinin İmzası (24 B. 1110).
14 Temmuz	1700	Osmanlı-Rus Sulhu (27 Muharrem 1112).
21 Temmuz	1701	Kaptanı Derya Mezemorta Hüseyin Paşa Ölümü (14 S. 1113).
22 Ağustos	1703	Edirne Vak'ası ve İkinci Sultan Mustafa'nın Hal'i (9 Reb. Âhir 1115).

Bu devir hakkında tarihi malûm bilgileri tekrarlıyacak değiliz. Maksadım bu maruzatın bildirilmesini saik olan idarenin başarısızlıklar ve kararsızlıkları ve memleket iç işlerinin elîm durumlarından ileri gelebileceği kanaatinde olduğumu bildirmektir. Zira iç ve dış

vaziyetimiz pek parlak olsaydı böyle bir lâyiha vermek akla bile gelmiyebilirdi.

İsmileri geçen zevat da İkinci Sultan Mustafa Devri ricalindedir. Bu hususta biyografilerine ve başarı veya başarısızlıklarına temas edecek de değildir. Yalnızca böyle bir vesika buldum, şimdiye kadar bunun bir yerde herhangi bir vesileyle yayınlandığını işitmedim. Ve buna dair tahlilî bir yazı da okumadım.

Bu mühim vesikanın neşrinde faide mülâhaza ediyorum. Gayet açık bir ifade ile devlet teşkilâtımızın XVII inci asır sonundaki durumunun yazılmış bulunmasıdır.

Yeniçeriliğin durumu ve artık ananeleşen eski kanunların hükümleri, teşrifatta ricalin yerleri. Askerî seferlerde programlaşmanın önemi, reayanın durumlarındaki aksaklıklar, Beğlerbeğliği, sancak beğlikleri, İstanbul'da asayiş tedbirleri.

Para işleri, hududlardaki emniyet, Beğlerbeğlikler ve o devirdeki Beğlerbeğiler, Romeli¹ ve Anadolu kazaskerlikleri, vazifeleri ve kadınlıkları ve yeniden intihap usulleri ve terakkileri, mevleviyetler, ulûfe esasları, vakıflar ve şartları, nazırları ve mütevellileri, vakıflardaki bozukluk, Bütçelerinin düzeltilmesi, vezirler ve devletin malî durumu, Kapudan Paşalık makamı ve vazifeleri, ona bağlı sancakların idaresi ve deniz kuvvetlerinin yenilenmesi ve bu makamın kontrolü lüzumu gibi hususlar yer almaktadır.

Hükümdara takdim olunmuş veya verilmemiş bile olsa bu noktaların açıkca ve yazanın bu işleri iyi bilerek sıralaması ve alınacak tedbirlerin gösterilmesi cihetiyle bu açık ifadeli arzuhalî XVII inci asırda mühim bir devlet teşkilâtımız vesikası sayar ve üzerlerinde her türlü yorumlarda bulunacak tarihçilerimize takdim etmekle yetinirim.

¹ Bu Romeli tabirinden birçok eski ve yeni ihtilâtlar çıkıyor. Garplılar bu kelimeyi Greek diye tercüme ederek herşeyi, hattâ Türkiye'yi Yunanlıların mukadderatına bağlıyorlar. Memleketimizin bugünkü Rumluk ile ilgisi yoktur. Bu isim Rom'dur, Rum değildir. Roma İmparatorluğu zamanından beri gelmektedir. Rom diye yerleşmiştir. Bunu Rum'a çevirmiyerek Rumeli'ni de artık bundan sonra Romeli şeklinde yazmağa mutlaka hep birlikte karar vermeliyiz.

Hak Subhanehu ve Tealâ Kerametlû Padişahım ve Devletlû Pâdişahımın vücudu şeriflerin hıfzıyleyüb seriri saltanatta muammer eyliye

Benim Saadetlû Hünkârım:

Bir âdeme yeniçerilik verirsin, üç akçe ulûfe ile halk ol âdeme Hünkâr kulu oldu, dirlik sahibidir derler.

Eğer Sipâhîlik, eğer Müteferrikalık ve eğer cavuşluk ve eğer zeâmet, timar cümlesine dirlik sahibi derler.

Bir akçe ulûfesi olana, bin akçe ulûfesi olana dirlik sahibi derler.

Benim Devletlû Hünkârım!

Bir akçe dirlik vermek Padişahıma mahsusdur. Eğer veziri a'zam ve eğer yeniçeri ağası, asla bir akçe dirlik vermek câyiz değildir. Hemen Pâdişahım vermek gerek. Zira Kanunu Kadîm böylecedir. Her kaçan dirlik vermek murâdı Hümayun olsa yeniçeri lâzım olursa Bostancılardan ve türlü acemi oğlanlarından ve Eskisaray Baltacılarından ve اینارجى lardan ve yeniçeri odalarında hizmet eden kul oğullarından yeniçeri ağasına fermanı şerif buyurursuz. Kapu edüb kaç bin yeniçeri emr ederseniz ol kadar yeniçeri eder.

Hâlâ benim devletlû Hünkârım yeni odaları yüz atılmış bir odadır. Her odada kiminde beşyüz, kiminde üç yüz yeniçerisi vardır. Cümle otuz beş bin mikdârı yeniçeridir.

Her odanın bir çorbacısı ve bir odabaşısı vardır. Cümle yüz altmış çorbacı olur. Ocak halkı dedikleri ol çorbacıdır.

Baş yeniçeri ağası, anın aşağısında Sekban başı, andan aşağıya Zağarcıbaşı, dahi aşağıya Samsuncubaşı, Tornacıbaşı, Başçavuş bir-birinin altında otururlar. Dîvânı Hümayuna geldiklerinde ve dahi memhur dedikleri bir kaç esâmî yazıb ağa mühri ile kâtibe gönderirler. Kâtib deftere kaydeder. Yeniçeri olur.

Ocağın kanunları vardır. Terekki vermek gibi ve bir kaç acemi oğlanı Kuloğlu nâmî ile deftere yazarlar ve kimini oturak ve kor(u)cu ederler. Cümle defter olup ağa mühri ile mühürlenüb yeniçeri kâtibine gönderirler. Kâtib kayd eder, ana memhur derler.

Nihâyet benim devletlû Hünkârım, ağa kulunuza muhkem tenbihî şerif buyurun: Rızayı şerîfim yokdur ki üç akçe yeniçerilik

Res. 1 — II. Sultan Mustafa.

پادشاهت

حق سبحانه و تعالی کرامت لورد و ملوک و جود شریفین:

خطار دون حفظ ایلیوب سربوسلطنده مقیم ایلدی بسم
سعادتلرخنه کرام برادرمه بیکر بیک ویرسن ارج ایچیه
علوفه ایله خلوه اولدومه خنکار قریلارلدی دیرک صا:
در دیرکر اکر سبایلیون اکر متفرقه لوی واکرچا وشلوی واکردعانه
تارجله سنه دیرک صاچی برلر بر ایچیه علوفه اولنه بیک
ایچیه علوفه سی اولنه دیرک صاچی برلر نهد و لیلر خنکارم
بر ایچیه دیرک ویرمک پادشاهه مخصوصدر اکر دیر غنیم و
اگر بیکچی ایغاسی اصلر بر ایچیه دیرک ویرمک جائز کلد و
همان پادشاهم ویرمک کرک ذیرا قانون قدیم بریلجه در

مرحمان

مرچان دبرک و برمک مراد هایدن اولسه بکچری لایم اولورسه
نوستا بیلردن و توریه عجمی ارغلا نلردن و اسکی سرای بالته
حیلردن وینا رجیلردن و بکچری اوده لرنده خدمت ایدن
توللا و غلار بذن بکچری اغاسنه فرمان شریف بیورر سیز تیرایدو
قاجار بیگ بکچری مراد بر سنکرا اوله بکچری ایدر حال اتم و اولو
خنکارم بکچری اوده لری یوز التمش بر اوده در هر اوده ده کیمده
نشین بکچری کیمده ارجیور بکچری وارد در جمله اوتوز شویک
مقداری بکچری در هر اوده تک بر جور باجیسه و بر اوده جا
شیس وارد در جمله یوز التمش جور باجی اولور ارجا و خلفه دید
کلری اوله جور باجی ایدر باشی بکچری اغاسی انک اشغه سنده کیمده
باشی ایدن اشغه کیمده انک اشغه ذرغ باجی باشی اشغه ما بجه

memhur ittüğüne şöyle ki mesmuu şerifim olursa gazabıma uğrarsın, deyu tenbihi şerif lâzımdır.

Benim saadetlû Hünkârım, yeniden dirlik verilmek câyiz değildir. Mâdem ki rikâbı hümayunuza arz olunub verdim demeyince Dirlik verilmek câyiz olmasın.

Ecdadı izâmın gerek vezir ve gerek yeniçeri ağası olan bir âdeme dirlik verdiklerine rıza vermemişlerdir. Bu hususa gayet tekayyüd lâzımdır. Ve dahi ocağın kanunları vardır. Üç ayda bir ulûfe çıkdıkta üç yüz akçe terekki verilür. Oda başına, kimine bir akçe ve bazı odaya beş akçe bu minvâl üzere üç yüz akçe tevzi' olunur, kanundur.

Ve dahi bir odabaşı emekdar ihtiyar olsa mahalli deyu koruculuk ve yahud oturaklık yeniçeri ağası verür, seferden muaf olur. Artuk sefere gitmez, Pâdişâhımın hayır duasına meşgul olur.

Bunları yeniçeri ağası vermek cayızdır. Reaya oğulları ve şehirlü oğulları kapuya çıkub yeniçeri olmak câyiz değildir. Yeniçeri olmağa acemi oğlanı yahud Bostancı ve yâhud kul oğlu veyahud sayir ocaklarda hizmet etmiş ola.

Acemi oğlanı ocağı büyük ocaktır. Başka odaları, çorbacıları ve meydan kethüdâsı vardır. Bunlara Şâdiler derler. Bunların ağaları İstanbul ağasıdır, zapteder.

Benim devletlû Hünkârım.

Allahu Tealâ hazreti müyesser ede, nice nice seferler idüp kal'alar feth edesiz.

Mukaddema Veziri a'zam kulunuza tenbihi şerif buyurursuz ki: Murâdı hümayunum sefer etmektir. Şimdengeru sefer tedarikin gör. Mühimmatta kusur koma. Evvelâ zahire lâzımdır. On kerre yüzbin kile arpa ve yüzbin kantar beksimad, onbin kantar barut ve kırk dane balyımez tob ve üç bin çift su sığırı, bin kadar deve ve iki yüz katar katır ve iki bin yük akçe hazîne ki sefer bahşisi için kanundur.

Benim devletlû Hünkârım:

İbtida saadetle sefere çıkduğunuzda sipahî kullarınıza ve yeniçeri kullarınıza her âdem başına biner akçe sefer bahşisi ihsan buyurursuz. Zuama ve erbâbı timare sefer bahşisi yoktur ve bu tedarikler ancak beş yılda hâsıl olur.

Zira benim merhametlû Hünkârım: Reaya kullarınız gayet fakir olup köyler dağılub kaçmışlardır. Bu yakın zamanda sefer olsa gayet güçdür. Üç dört yıl sefer olmasa gine akılları başlarına gelüb sefer oldukda muzayaka çekilmezdi.

Hak Taalâ Hünkârıma şol kadar çok asker vermişdir ki bir ucundan bir ucu bir günlük yola yetişür. Sağ yanunuzda kırmızı bayraklar ile sipâhî kullarınız yürür. Sol yanınızda sarı bayraklar ile silâhdar kullarınız yürür ve önünüzce yirmi bin tüfenklû yeniçeri kullarınız yayan yürür.

Rumeli Beylerbeğisi ve Sancak Beyleri ve otuz bin Rumeli askeri bir canibinizde yürür ve Anadolu Beylerbeğisi ve Sancak Beyleri on beş bin Anadolu askeri ile bir yanınızda yürür ve sâyir Beylerbeyiler askerleri ile kimi sağınızda ve kimi solunuzda yürür ve kimi önünüzde cerhacı olur ve kimi ardınızca devatdar olur.

Asker çokluğundan havadan kuşlar aşağı düşer ve devletlû Hünkârımın ardınca iç oğlanı kullarınız yürüyüb ardınızca sancaklar açılıp tabilhâneler çalınup ve küsler döğülüp konakda otağı hümayuna varılır.

Benim devletlû Hünkârım böyle ağır askere çok zahîre gerekdir ki muzayaka çekilmiye.

Benim saadetlû Hünkârım ecdadı izâmın zamanından şimdi asker çoktur. Eğer Rumeline sefer olursa zahîre Rumeline hazırlanup yığılır, ve eğer aceme olursa zahîre Anadolu'ya yığılıp hazırlanur.

Hâlâ merhametlû Hünkârıma gayet lâzım olan reyanın üzerinden nâ ma'kul olan tekâlifleri kaldırıp memaliki mahrusayı tahrيره fermanı şerif buyurmak gerek ve Beylerbeyilere ve Sancak Beylerine muhkem tenbihi şerif buyurulmak gerekdir ki reaya üzerine devre çıkmayub kaftan baha ve selâmiyye ve nal baha nâmı ile min ba'd akça alınmıya deyu yasak edüb etrafı memlekete emri şerifler gitmek gerekdir ki reaya bir mikdar huzur ideler. Reyanın halleri gayet mükedderdir.

Vezir kulunuza tenbihi şerif buyurun ki eyu ve dindar müslüman âdemler gönder, memâliki mahrûsamı bir hoşca tahrir eylesünler. Reaya üzerinden zulüm kalksın, ihmal etme, deyu ikdam buyurun.

Benim devletlû Hünkârım, sikke hususuna dahi tekayyüt umuru muazzamadandır, sikke gayet pek bozulmuştur. Ol ecelden cümle halk ıztırabadır. Gerek reaya ve gerek kullarınız fakir olmuştur.

Pâdişahların nâmı hümayunları sikkesi yürüme ile yüce olur. Vezir kulunuza muhkem tenbîhi şerif buyurun: Murâdı hümayunum sikke tasih olub yürümektir, ihmal etme tekayyüd eyle deyu fermanı şerif buyurasız.

Ve benim devletlû Hünkârım: Tevârihi âli osman halledallahü saltanatehüm vardır. Hazinenüzde isteyüb okuyasız, ecdadı izaminuz nice gazâlar etmişlerdir, ma'lûmu hümayununuz olsun ve nice kullarınız ile muamele etmek gerektir.

Ve Şehnâme adlu kitab vardır. Evvel zamanda geçen Pâdişahlar ahvalini yazar. Anın dahi okunması lâzımdır.

Benim devletlû Hünkârım:

Cümle Beylerbeyi kullarınızı ve Sancak Beyleri kullarınızı ve sâyir ehli mansıb kullarınızı adlu adîle bilmek lâzımdır ve ocak ağalarını bilmek lâzımdır.

Sekbanbaşı kimdir ve Kethüda Bey kimdir ve Zağarcıbaşı ve Samsuncubaşı ve Tornacıbaşı, devciler ve Hasekiler kimdir.

Bu on altı ağadır. Balıkçın tellü süpürge giyerler. Birer birer yeniçeri ağasından sual buyurun.

İbtida ağaya buyurun ki Sekbanbaşı nicedir? Zapt eder mi? Kol Kethüdâsı nicedir? Zaptı eyü müdür?

Benim devletlû Hünkârım: yeniçeri odalarında Sekbanlar otuz dört odadır. Yeniçeri ağası sefere gittikde Sekbanbaşı İstanbul'da yeniçeri ağası yerine kalup zapt eder.

Ve İstanbul'un her kapusunda yeniçeriler bekler, anlara yasakçı derler. Bir âdem gavga etse ol yasakçı gavga edeni tutub çorbacıya götürür. Suçuna göre kötek çalub salıverirler. Bu yasakçılar üç ayda bir değışilüp yerine gayrı yeniçeri gelür.

İstanbul'u dahi ziyâde zapteden subaşı ve esas başıdır. Gece ve gündüz İstanbul'u dolaşub hırsuz haramzâdeyi tutub zindana korlar. İstanbulu zapt eden anlardır. Hiç bir şehir ve bir kasaba yokdur ki andan yeni yasakçı vardır. Olmayınca olmaz ve cümle serhad kalelerinde nöbetçi yeniçeri vardır.

Bedun kalasında beşyüz yeniçeri nöbetçi vardır. Bağdadda sekizbin yeniçeri vardır. Nönbetçi ve yılda bir kerre değışilüb anlar İstanbula gelüb asitaneden gayrı yeniçeri nöbetçi olur.

Yeniçeri Kethüdâsı Bektaş ağadır. Hâlâ Bağdadda sekizbin yeniçeri ile nöbetçi Bağdad Beylerbeyisi Derviş Mehmed Paşadır.

Şehri Zol Beylerbeyisi Ca'fer Paşadır. Musul Beylerbeyisi Süleyman Paşadır. Diyarbekir Beylerbeyisi Ahmed Paşadır. Van Beylerbeyisi Hasan Paşadır. Erzurum Beylerbeyisi Hüseyin Paşadır. Karaman Beylerbeyisi Hasan Paşadır. Sivas Beylerbeyisi Siyavuş Paşadır. Anadolu Beylerbeyisi Mustafa Paşadır. Haleb Beylerbeyisi Mehmed Paşadır. Şam Beylerbeyisi Osman Paşadır. Mısır Beylerbeyisi Mehmed Paşadır. Habeş Beylerbeyisi Mustafa Paşadır. Kıbrıs Beylerbeyisi Hüseyin Paşadır. Romeli Beylerbeyisi Mustafa Paşadır. Bedum Beylerbeyisi Musa Paşadır. Bosna Beylerbeyisi Şahin Paşadır. Ozi Beylerbeyisi İbşir Mustafa Paşadır.

Bu minval üzere cümle Beylerbeyileri ve Sancak Beylerin adlı adile ma'flûmu hümayununuz olub kangısının elinden iş gelür ve kangısı keferete yarar, hünerine göre riâyet olunmak gerek.

Benim devletlû hünkârım, cümle kullarınız bilindikden sonra her iş kolay olur. Cümle memleket huzur ider.

Benim merhametlû hünkârım, mâdam ki gazan icab eder, bir iş işlemiye. Reâyâyı bir hoşca hıfzu haraset ide, ve hünkârımın hizmetinde cân-u başla çalışa. Asla ma'zul itmemek gerekdir. Bâkî ferman devletlû hünkârımındır. Hak subhanehu ve teâlâ devletlû Padişamının vucudu şeriflerini hatâlardan hıfzeyleyüb seriri saltanatta muammer eyliye.

Benim merhametlû Hünkârım, Romeli Kadî askeri, Romelinde dört yüz elli kadılık vardır, anlara karışur, Rikâbı humâyuna arzeder.

Anadolu kadî askeri, Anadolu da sekiz yüz kadılık vardır, Anadoluya karışur. Rikâbı hümayuna arzidüb tevzi' eder.

Romeli kadıları Anadoluya kadı olmaz ve Anadolu kadıları Romeline kadı olmaz.

Benim devletlû Hünkârım, bir kadı ma'zul oldukda asitanei saadete gelüb her çarşamba günü kadî asker kapusuna varub mülâzım olur. İki yıl mülâzemetten sonra bir şehri kadısı yirmi ay kadılığı oldıyse tamam olur. Rikâbı Hümayuna arz olunur. Filân dâînize filân mansıbı deyu arz olunur.

Ma'zul iken zemânı infisâli derler. Mansub oldukda zamânı ittisali derler.

Bir kadılığın beş altı kadı talibi vardır. İmtihan olurlar. Her kangisi okumuş ise hak anındır.

Amma ya reca olunur, ya rüşvet alurlar. Ol zaman kadı asker efendi eğer rüşvet aldise, eğer reca ettilerse okumuşluğa bakmaz,

akça virene arzeder. Ol kâdî ki akçe vermemiştir, ana sen dahi bekle, bir gayrı mansıb düşünce deyu.

Benim kerametlû Hünkârım, kâdî askerler kazaya defterin okuyub filân kazayı filân dâinize deyu arzettikde saadette buyurun ki ol arz ittüğün kâdî ehli ilim müdür ve müstahak midür. Zinhâr sakın gayrı müstahak olmasun. Vebâli senün boynuna. Bir hoşca imtihan eyle. Câhile ve zâlime kadılık arz ettüğünüze rızayı hümâyunum yokdur. Şöyle ki mesmuu şerifim olursa siz bilürsüz, deyu tenbihi şerif buyurun.

Bu kadılar yüzelli ve yüzotuz ve yüz ve seksen ve kırk akçe ile, evvel yirmi akçeden başlar. Gittükçe, her kadılık aldıkca beş akçe terakki virilür, yüz elli olunca.

Benim devletlû Hünkârım, bunlardan yukarı mevleviyet * dirler, beşyüz akçe mollalardur. Anlara Şeyhülislâm karışur. Mansıpların ol tevzi' ider.

Memâliki mahrusa "da" ne kadar büyük şehirler var ise, Edirne, Bursa, Şam, Haleb, Mısır, Selânik, Diyarıbekir, Bağdad, Bedun, Sofya, bunlar beşyüz akçelik mollalardur. Gide gide varur, İstanbul kadısı olur.

İstanbul kadısı cümle şehrin ne kadar pazarcı ve etmekci ve kasab cümle ehli hirefe ve ehli dükkâna nerh verir. Eksik satanın buğazına tahta kile geçürur ve değnek urur. Şehrin cümle maslahatın ol görür.

Ahyanen vezir kulunuza ısmarlan, İstanbul Efendisine tenbih ile nerh ahvâlin bir hoşca görsün. Sıkca sıkca şehri gezüb dolaşsun, yohsa kendüsü bilür deyu muhkem tenbihi şerif lâzımdır. Bâkî ferman devletlû Hünkârımdır.

Ve benim devletlû Hünkârım. Şehri geçdüğünüz zaman zincire bağlı âdemler gelüb, Pâdişahım esir oldum, beni kurtar didükde hemen kapucular kethüdâsına bir kaç altun virürsüz, bu tutsaklara ver deyu emr idersiz, bu kadar yetişür.

Ve benim devletlû Hünkârım, eğer bir karı arzu hal sunsa yine kapucular kethüdâsına buyurursuz ki: tez var, bu karı "yı" arzu hâl ile vezire götür. Şikâyetin dinleyüb hakkın hak itsun, deyu kapucular kethüdâsın gönderin.

* Metin üstünde "Molla dimekdur" kaydı var.

Şöyle heybetle buyurun ki: gel, kapucular kethüdâsı, bu arzuhal vereni Vezîre götür. Da'vâsın görsün deyu emr idersiz, bu kadar yetişür.

Ve benim devletlû Hünkârım, vakfetmek murâdı şerifiniz oldukda, vakfolacak akçe ise rızaullah için beş bin guruş vakfeyledim, filân yere dersün, viresin.

Ve benim devletlû Hünkârım, vezir kulunuz rikâbı hümâyuna telhis idüb Ulûfe hazırdır virülsün mü deyu arzettekde arz üstüne viresün, deyu yazasız.

Ve benim devletlû Hünkârım, Bağdad muhafazasında olan yeniçeri kullarınıza Dıyarbekir hazînesinden ulûfelerine yetecek kadar hazine gönderilür.

Öte yakada ne kadar yeniçeri ve sipâhî ve müteferrika ve çavuş cebeci ve topcu, cümlesi İstanbula gelüb ulûfelerin alurlar.

Sipâhî olan sipâhîler ağasının evine varub alur. Sipahi yeniçeri olan çorbacısından alur. Cebeci olan cebecibaşından alur. Topcu olan topcubaşından, müteferrika çavuş çaşnigir küçük ruznameciden alur.

Ve benim devletlû Hünkârım, vakfetmek muradı hümayununuz olsa, evvelâ bir mescid yaparsın. Ol mescide imam lâzım, hatib lâzım, müezzin, kayyum, müteveli, câbî, kâtib, aşçı, etmekci lâzımdır ve bunlara ulûfe idersiz.

Hizmetine göre ol zaman bir kaç pâre köy vakfedersiz. Mahsulün müteveli cem' eder. İmamına, hatibine, müezzinine, çorbasına harceder, vakıf böyle olur.

Merhum ve mağfur Sultan Ahmed Han aleyhirrahmeti velgufran yeni camii yapub vakfı olmuştur.

Benim merhametlû Hünkârım, bu zamanda vakıflar gayet zaif olmuştur. Anları gözetmek için Dârussaade ağasına buyurun ki: Ağa şöyle mesmu'ü şerîfim oldı ki vakıflar gayet zaif olmuş. Nice fukarânın hakları ve taamları verilmez imiş. İmdi göreyim seni, bir hoşca tekayyüd eyle. Vakfın akçasın yiyen mütevellileri ma'zul eyle. Dindar, müsluman, tama'sız âdemleri müteveli eyle, vakıfları ma'mur eylesünler, deyu tenbihi şerif buyurun.

Benim devletlû Hünkârım, cizme baha didükleri bir vakfın bir kaç köyleri vardır. Ol köyleri yılda bir kere mart ayı derler, rumca evvel bahar demekdir. Ol zaman mütevelliler satarlar. Yüzbin akçaya

verdikleri vakit kendüler çizme baha deyu alan âdemden on bin akçe alurlar. Ana çizme baha derler. Her vakıfdan böyle alınur cümlesi bir yere geldikde seksen yük akçe miktârı olur. Bu çizme baha mütevellilerden alınmağa başlıyalı mütevelliler dahi vakfın akçesine tama' idüb vakıflar harâb olmuştur.

Benim devletlû Hünkârım, merhum Sultan Süleyman, aleyhir rahmeti vel gufran, Süleymâniyeyi yapub ziyâde köyler vakfeylemiş. Cümle bir yılda seksen yük akçe hâsıl olur. Mütevellisi cem' eder.

Dahi vakıfdan ulûfe alanlara aydan aya tevzi' ider. İmamlarına ve hatiblerine ve müezzinlerine, sâir mürtezikasına verdikten sonra bâkî ne kadar akçe kalursa ol akçeye "Zevâyid akçesi" derler.

Sene başında müteveli muhâsebesin görüb ne kadar zevâyid olursa getürüb rikâbı hümayuna teslim ider. Zevayid hor dedikleri hizmeti olmayub tevekkülü ulûfe alanlara derler. Her vakıf böylecedir.

Sultan Süleyman Câmiinin ve Sultan Mehmed Câmiinin ve Ayasofyanın nâzırı Veziri A'zamdır.

Sultan Bayezid Velinin nâzırı Müfti Efendidir.

Gerek İstanbulda ve gerek memâliki mahrusada ne kadar cami'ler var ise çoğunun nâzırı Dârussaade ağasıdır.

Üç yüz altmış mikdârı olur ve yetmiş mikdârı camiin nâzırı kapu ağasıdır. Zevayidlerin cem' idüb getürüb teslim iderler.

Kapu ağası kulunuz cem' eder. Yılbaşı oldukda on üç yük akçe Zevayid getürüb rikâbı hümayuna teslim ider.

Hazinedar başının eli altında bir kaç tevliyât vardır ve lâkin zevayid hâsıl olmaz.

Hazinedarbaşı ehli hirefe karışur. Ehli hirefe didüğü derziler, kürkcüler, kuyumcular ne kadar ulûfe alur ehli san'at var ise anları zapteder.

Benim devletlû Hünkârım, bir Beylerbeyi kuluna sefer için hattı şerif gönderseniz böylece yazılır:

Sen ki Özi muhafazasında olan vezirim Mustafa Paşasın. Hattı hümayun saadet makrunum vusulünde ma'lûmun olsun ki Leh üzerine sefer etmek murâdı hümayuntumdur.

Eyâletinde vâki' olan zuama ve erbâbı tîmârı cem' idüb hâzır müheyya olup durasın. Her ne zaman ki fermanı şerifin sana vardıkda cümle eyâletim askeri ile kalkub ne yere emr idersem yetişesin. Şöy-

le ki bir gün tevakkuf idersen gazabıma uğrarsın. Gözün açub hazır baş olasin. İhmalden hazır idesin, şöyle bilesin.

Benim devletlû Hünkârım, baş kulunuz veziri a'zamdır. Vekili mutlakdır. Cümle umuru ol görür.

Rikâbı hümâyuna yüz sürdükde, buyurun ki: Lala göreyim seni, hizmeti hümayunumda can ve başınla çalışmak gereksin. Gerek memleket ahvali ile gerek kullarım ahvâlı ile azîm tekayyüd ile her ne vâki' olursa benden saklama. Gayrı yerden işitmeden senden işideyim. Kimseye garaz etme.

Nâhak yere kimsenin mansıbın alub gayre verme, meğer hiyâneti zuhur eyliye. Şimdengiru sana doğrulukdan gayrı fikir câyiz değildir.

Hakkında bir kimesnenin sözü mesmu u hümayunum değildir. Madem ki hak üzerine olasin, iki cihanda yüzün ak olur.

Ve hayırlı işleri te'hir etme. Müfsid ve gammazları yanına getürme. Mesâlihi reayayı yavaşca gör, da'vâların bir hoşça dinle. Hak kimin ise ana hükmeyle.

Şehrin içini tebdîli suret olub gece ve gündüz teccessüs ile Hazinei âmiremin tahsil etmekte sa'yeyle ve masraf etmekte israfdan hazer eyle. Beytûlmaldır, sonra viremezsin kimseye. Zerre kadar zulüm olduğuna rızayı hümayunum yokdur. Vebâli senün boynuna olsun.

Hayır işlere sa'y eyle. Şer işlerden kaç. Ulemâya ta'zim eyle ve Kanunu Osmani (ye) riayet eyle. Kanundan dışara kadem basma. Yoksa sen bilürsün.

Ve benim devletlû Hünkârım:

Veziri a'zamdan aşğa yedi vezir olur. Dahi eksik olur. Her birinin hasları on iki kerre yüzbin akçe yazusu olur. Bir yılda mahsulü otuz yük kırk yük akçe olur.

Vezir Hüseyin Paşa, Vezir Kenan Paşa, Vezir Gürcü Mehmed Paşadır. Vezir Ahmed Paşa, Vezir Mustafa Paşa, Vezir Yusuf Paşa, Vezir Eyyub Paşa, Başdefterdar Mehmed Paşa cümle hazîne baş defterdar (1) sa'y ile tahsil olur, getürüb hazinei âmireye teslim eder.

Baş defterdardan aşğa Nişancıdır. Rumeli defterdarı Hasan Efendidir. Reis Anadolu defterdarı İbrahim Efendidir. Reis defterdarı Rıdvan Efendidir, Reisül küttabdır. Hasan Efendi cümle divan Kâtiblerinin başıdır.

Rikâbı hümayuna telhis Reisülküttab yazar. Defter emini Sıdkı Efendidir. Defterhâne bunun elindedir. Büyük ruznameci Hüseyin Efendidir.

Ruznâmecî ne kadar hazine gelür, teslim alur. Andan teslim tezkiresin alurlar. Ruznameye kaydolur, yani yazılır.

Küçük ruznâmecî müteferrika ve çaşnigir ve çavuş ve kapucu başlıkların ulûfelerin divandan alub tevzi' ider. Çavuş başı gümüş değnek ile divanda durur. Turak ağadır.

Baş muhasebeci, anadolu muhasebecisi, haraç muhasebecisi, evkaf muhasebecisi, baş mukataacı, İstanbul mukataacısı, bunlara Dîvan hocaları dirler. Cümle defterleri zaptiderler.

Benim devletlû Hünkârım,

Tersâne Emîni donanmai hümayun, kadırgalar ve tersâne harcın ol görür, Salih Efendidir.

Matbah emîni kıları âmireye zahire tedarik eder. Cümle matbah harcın ol görür.

Şehremîni sarayı âmirede bir yapu olsa ol harcın görür. Haremi ulûfelerin tevzi' ider.

Kâğıd emîni cümle ne kadar resm alınur, kadılar berâtı gibi ve timar ve zeama berâtı gibi resmi Padişahiyi cem' idüb altı aydan altı aya muhasebesi görülür. Ne kadar akçe hâsıl olursa hazineye teslim ider.

Benim devletlû Hünkârım,

Bir Beylerbeyiye eyalet ihsan olundukda berat virilür resmi Pâdişahi. Kâğıt emîni on beş bin akçe olur. Zuama berâtı ise sekiz yüz akçe olur. Timar berâtı ise üç bin akçe ise yüz yirmi akçe alur.

Benim devletlû Hünkârım,

Kapudan Paşa kulunuz akdenizde ne kadar sancaklar var ise azil ve nasbider.

Rodos sancağı, Mora sancağı, Midillû sancağı, İnebahti sancağı, Sakız sancağı, Mezestre sancağı, Eyamore sancağı, Münteşe sancağı, Karlı ili sancağı; bu sancaklarda olan zuama ve ehli timar kapudan paşa ile sefere donanmai hümayun ile giderler. Üç bin mikdarı kılıç olur.

Ve tersane halkı dedikleri kadırgaların reisleri ve dümencileri ve yelkencileri ve kalafatçıları ve topçuları, vardiyancıları hayli halk olur.

Kapudan paşa Baştardıya biner. Yedi kat kürekçisi vardır. Sayir kadırgaların dörder beşer kat kürekçisi olur. Firkate kadırgadan küçükdür, üç kat kürekçisi olur.

Benim devletlü Hünkârım,

Bu donanmai hümâyun kadırgalarına mühimmatı için ocaklar bağlanmıştır. Her yıl kırk pare kadırğa yapılmak kanundur. Nihayet kapudanlar akçasın yiyüb kadırğa yapmazlar.

Ve benim devletlü Hünkârım,

Kırk pâre kadırgaya sekiz bin kürekçi lâzımdır. Elli bin avâriz-hânesi kürekçi için tayin olmuştur. Üçer guruşdan hâne başına yüz elli bin guruş ider.

Ve benim saadetlü hünkârım,

Bedel akçesi dedikleri, kapudan paşa ne kadar zuama ve erbâbı timar var ise sefere götürmez. Bir âdemin kırk bin akçe zaameti bedeliye deyu kırk bin akçesin alurlar. Devletlü hünkârıma bedel akçası deyu elli yük akçe rikâbı hümâyuna virilür.

Ve benim devletlü Hünkârım, hattı şerif kapudana böylece yazılır:

Sen ki vezirim ve kapudânım Hüseyin Paşasın. Hattı hümâyun-u saadet makrunum vusulünde ma'lûmun olsun ki akdenizin ve Karadenizin hıfz-u harasetinde muhkem tekayyüd idüb hâb-u rahatı kendüne haram idesin. Zinhar olmya ki küffarı hâkisar gemileri rencber gemilerine zarar ide. Ve ^{قلا} şapkaları bir yeri uralar, senin ihmalinden bilürüm. Göreyim seni uğuru hümâyunumda ne mertebe çalışsursun. Şöyle ki rızayı hümâyunuma muvafık hizmetlerin zuhura gelürse iltifatımıza mazhar olmak mukarrerdir. Hayır duam seninledir¹.

¹ Bu arıza bundan sonra "hemen ihmal ve müsamahadan" ibaresiyle bitiyor. Varak 16 a. Buna göre sonu yoktur.

NAMIK KEMÂL'İN BİLİNMEYEN BİR MEKTUBU

Dr. MUHİBBE DARGA — Dr. ALİ ALPARSLAN

Babam Dr. Ahmed Sait Darga'nın 1963 yılında ölümünden sonra ailemize intikal eden evrak düzenlenirken, büyük babam Mabeyinci Mehmed Emin Bey'e¹ yazılmış olan mektuplar arasında "Kardeşin Kemâl" imzasını taşıyan 9 Zilhicce 1298 tarihli bir mektup ilgimizi çekti. Mektubun içinde geçen konulardan ve imzasından yazanın, büyük babamın gençlik yıllarında tanıdığı ve dostluk kurduğu büyük vatan şairi ve tiyatro yazarı Namık Kemâl olduğu anlaşılmaktadır².

Büyük babam Mehmed Emin Bey 1855 yılında Dağıstan'da Şeki şehrinde doğmuş ve 1925 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Marsilya'da yedi yaşında, Katolik lisesinde başladığı tahsilini yirmi yaşında bitirdikten sonra memleketine dönmüştür. O zamanlar Dağıstan'da oturan ailemiz iş icabı İstanbul ile daimî irtibattaydı. Yaradılış itibariyle şair ve edip olan Mehmed Emin Bey, hayatı boyunca edebiyat ve sosyal bilimlere büyük sevgisi olan bir zattı³. Mehmed Emin Bey, yirmi yaşlarında İstanbul'da ruhî bir sarsıntı geçirmiş ve tedavi eden doktorun tavsiyesi üzerine uzun bir seyahate çıkmıştır. Seyahat için seçtiği yerler Orta Asya ve oradaki Türklerle meskûn şehirler olmuştur.

Bu gezi süresince Mehmed Emin Bey anılarını ve gördüklerini kaleme almış ve bu seyahat notları bir seyahatname olarak zamanının aydın yazarı ve aynı zamanda kendisinin hâmisî ve yakın dostu olan Ahmed Mithat Efendi'nin çıkardığı "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde neşredilmiştir⁴. Aynı eser İngiltere'de neşredilen "Times" gazetesinde de basılmıştır.

¹ Krş. Tahsin Paşa, Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları, İstanbul, 1931, s. 296.

² Bk. burada neşredilen mektub s. 359, 360, mektupta iki tarih vardır.

³ Seyyah Mehmed Emin, İstanbul'dan Asya-yı Vustâya Seyahat, İstanbul, 1295; M. Emin, Musavver tarif-i ümem, Dersaadet (İstanbul), Matbaa-i Osmaniye 1308; —, Musavver tarif-i hayvanat, Dersaadet (İstanbul), Matbaa-i Osmaniye 1310; —, Mélange de poésies turques et persanes, Constantinople (İstanbul) 1912: Jules Verne'den tercümele:

Beş haftalık balon ile seyahat, Dersaadet (İstanbul) 1305; Merkez-i arzdeki seyahat, Dersaadet (İstanbul) 1306.

⁴ Seyyah Mehmet Emin, İstanbul'dan Asya-yı Vustâya Seyahat, İstanbul 1295.

Büyük babam Mehmed Emin Bey ile şair ve yazar Namık Kemâl'in tanışıp dostluk kurmalarının Asya gezisi dönüşü, 1876 yıllarına tesadüf ettiğini tahmin ediyoruz.

“Tercüman-ı Hakikat” gazetesinde yayınlanan “Seyahatname” yeni tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid'in ilgisini çekerek, yazar, Ahmed Mithat Efendi vasıtasıyla saraya davet olunmuştur. Bu ziyaret esnasında Sultan, kendisine saray kitaplığının kütüphaneciliğini teklif etmiştir. Mehmed Emin Bey bu vazifeyi kabul ederek kütüphanede altı ay çalışmış ve sonra mabeyinci tayin olunmuş ve bu görevde Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine (1908) kadar kalmıştır.

Büyük babam Mehmed Emin Bey'e mabeyinciliği boyunca daha ziyade hariciye ve kültür alanında vazife verilmiştir. Kendisi Bâbîâlideki gazeteci ve yazarlar ile ilişkilerini devam ettirmiş ve bu arada Şair Namık Kemâl ile de dostluğu gelişmiş olmalıdır.

Okuyuculara burada sunduğumuz mektubun içindekilerden anlaşıldığı gibi Namık Kemâl, Sultana yapılan haksız bir ithamın kurbanı olmuş ve dostu mabeyinci Mehmed Emin Bey'e bu mektubu yazarak ona samimî bir şekilde hitap ile vaziyeti izah etmiştir. O, bu mektubunda, zamanın ricalinden alaylı bir ifade ile bahsetmiş, onları yermiş ve arkadaşının tavassutunu istemiştir. Mektupta en ilgi çekici taraflardan biri Namık Kemâl'in tiyatro konusuna değinmesi ve bu vesile ile piyesi, “Celâl” den bahsetmesidir⁵. Bu suretle sadece “Kardeşin Kemâl” imzasını taşıyan mektubun, şair ve yazar Namık Kemâl tarafından yazıldığına şüphe yoktur.

Bu mektubu ailece ilgi çekici bulduk. Bilhassa tarihçi ve türkologlar için değerli ve aydınlatıcı bir belge olduğuna inanarak ve Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Profesörlerinden Sayın Prof. Dr. Sadettin Buluç'un teşviki ile yayınlamağa karar verdik. İhtisas sahamıza girmedeği için mektubun ilmî değerlendirilmesini arkadaşım kıymetli türkolog Doç. Dr. Ali Alparslan'a bırakmağı zevkli bir vazife biliyorum. Burada kendisine zahmetlerinden dolayı candan teşekkürlerimi sunarım.

Namık Kemâl'in mektupları, devrinin birçok meselelerini aydınlatması bakımından büyük bir önem taşır. O devre ait mektuplar,

⁵ Bk. Mektup, s. 362.

bazı meselelerin gazetelerde yazılamaması ve intişar imkânı bulamaması sebebiyle şahıslar arasında fikir teatisi karakterini taşımaktadır. Nitekim Namık Kemâl'in mektupları da bize onun içtîmâî, fikrî faaliyetleri hakkında bilgi vermekte ve mücadele sahasının genişliğini göstermektedir. Bu mektupların, bilhassa tarihî ve edebî tetkikler için kıymetli birer vesika olduğu şüphesizdir: N. Kemâl'in mektuplarının çoğu Zeynelâbidin Reşid ve Ebuzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir⁶. Sonradan bazı mektupları da İsmail H. Uzunçarşılı tarafından Belleten'de yayınlandı⁷. Kemâl'in mektuplarının mühim bir kısmının kaybolmuş olduğunda şüphe yoktur. Abdülhak Hâmid'in ve Nâzım Paşa'nın hatıralarında, İbnül Emin'in "Son Asır Türk Şairleri" indeki N. Kemâl maddesinde, Mithad Cemâl'in "N. Kemâl Hakkında Ufak Notlar" adlı seri makalesinde parçalar halinde neşredilenlerin haricinde, Reji komiseri Nuri Bey'de ve Sakız mutasarrıflığında tahrirat kâtibi Hüseyin Hilmi Bey⁸ ve daha birçok kimselerdeki mektupların ne olduğu bilinmemektedir⁹.

Namık Kemâl, bu altı sahifelik mektubunu, Midilli'de tiyatro kurmak ve memur maaşlarından yüzde on veya beş nisbetindeki kesintiyi bu mevhum tiyatronun ikmâline harcamak ve kendi eserlerini oynamak hususunda, hakkında uydurulan rivayet ve isnatlara karşı kaleme almıştır. Hattâ rivayete göre bir defasında bu tiyatrodâ devrilmiştir.¹⁰

Mektupta bu şayanın kimden ve nasıl öğrenildiği hususunda bir bilgi olmayıp Mehmed Emin Bey'e hitaben Padişah II. Abdülhamid'in bu rivayetleri mahallinde tahkik ettirebileceği¹¹ ve böylelikle hakikatin meydana çıkacağı bildirilmektedir.

Namık Kemâl, bu küçük girişten sonra bu tiyatro meselesiyle alâkalı diğer meselelere temas ile bu tiyatro işinin yanlışlığını izaha

⁶ Şerif Hulûsî, N. Kemâl'in eserleri (Bk. N. Kemâl hakkında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı neşriyatı No. 2. İst. 1942, s. 308).

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, N. Kemâl'in Abdülhamid'e takdim ettiği arizalarla Ebuzziya Tevfik Bey'e yolladığı bazı mektuplar, Belleten, 1947, c. XI. Sayı. 42, s. 237-297.

⁸ 1908 Meşrutiyetinde Sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa.

⁹ Şerif Hulûsî'nin yukarıda adı geçen makalesi, s. 309. Namık Kemâl'in mektupları hakkında krş. F. A. Tansel, Namık Kemâl'in hususî mektupları, Ankara 1967 (T. T. K. Yayınları II-Seri No. 22). Bu eser 1865-1876 yıllarının mektuplarının kapsamaktadır.

¹⁰ Mektup, s. 359.

¹¹ Mektup, s. 360.

çalışıyor. İfadesinden öğrendiğimize göre, mektubun yazılmasından bir yıl evvel Güllü Agop tiyatrosundan bir grub Selânik ve Çanakkale'de bir müddet temsillerde bulunduktan sonra Midilli'ye gelmiş ve orada yirmi, yirmibeş kadar eser oynamış. Bunlar arasında kendisinin Magosa'da zindanda iken yazdığı ve yine Magosa'da zindanda iken, İstanbul'da basıldığını ve oynandığını işittiği "Zavallı Çocuk" ile "Âkif Bey" piyesleri de vardı¹².

Güllü Agop grubu, tiyatrolarını kendileri tutmuş ve tanzim etmişlerdi. Namık Kemâl de piyeslerinin oynandığı gecelerin ekserisinde hazır bulunmuştu. Kendisine on abone tahmil edilmiş ve memurların çoğu onun verdiği biletler sayesinde tiyatroya gitmişlerdi¹³.

Yine Namık Kemâl, bu yukarda zikredilen rivayet münasebetiyle önceleri Cezair-i Bahr-i Sefid valisi olan zamanın hariciye nazırı Said Paşa'ya¹⁴ temas ile onun kendisi hakkındaki tertiplerini anlatmaktadır. Güya Namık Kemâl, Rusya'yı tahkir eden bir tiyatro yazmış ve oynamış ve Midilli Rus konsolos vekili, bu hususu İzmir Rus konsolosuna bildirmiş. Namık Kemâl bu hâdiseler dolayısıyla Said Paşa'yı konsolos vekiline "hempalık" ile itham etmektedir¹⁵. Mektubun ifadesine göre Midilli'de bir tiyatro kurulduğu rivayetleri Said Paşa'nın zannı ve tertibidir¹⁶.

Bundan başka Namık Kemâl, Said Paşa'nın kendi hakkında "Kemâl, Ahmed Vefik kabilindendir. O da tiyatro yazıyor. Konsoloları ötedenberi haiz oldukları imtiyazdan bile mahrum ediyor. Bu cihetle A. Vefik'ten bile şenîdir. Ne çare ki padişah'tan himaye görüyor" sözleri dolayısıyla mevzuu A. Vefik Paşa'ya getiriyor. Bildiğimiz gibi Namık Kemâl, A. Vefik Paşa'yı hiç sevmezdi. Bu mektuptan bir kere daha A. Vefik'i hiç taklit ve takdir etmediğini öğreniyoruz¹⁷.

Bu mektup münasebetiyle ayrıca Kemâl'in Midilli'de tiyatro yazmadığını yalnız Celâl'i ikmâl¹⁸ ve onu M. Emin Bey vasıtasıyla

¹² Mektup, s. 360.

¹³ Mektup, s. 360.

¹⁴ Adı geçen Sait Paşa, Kürt Sait Paşa lâkabı ile tanınmaktadır. Süleymaniyeli (Irak) Hüseyin Paşa'nın oğludur. Krş. Hariciye Nezareti Salnamesi 2. defa, İstanbul 1306, s. 75.

¹⁵ Mektup, s. 361.

¹⁶ Mektup, s. 361.

¹⁷ Mektup, s. 361-8.

¹⁸ Mektup, s. 362.

padişaha takdim ettiğine muttali oluyoruz¹⁹. Bilindiği gibi, Midilli'de ikmâl edilmesi cihetiyle bazıları, Celâl'in Midilli'de yazıldığını zannetmişlerdir²⁰. Bu zannın yanlışlığı bu mektupla bir kere daha ortadan kalkmaktadır.

Namık Kemâl, tiyatro vasıtasıyla da dilin terakkisine hizmet edileceğine kani bir insandı. Bu husus mektupta tezahür etmektedir²¹. Son sahifede gazetelerin neşriyatına temas ile "Edepsiz gazetelerin daima edepsiz vükelâya ve edepsiz memurlara vasita olduğunu da bilirim" diyerek Midilli için uydurulan bu tiyatro rivayetinden dolayı II. Abdülhamid'den emin olduğunu bildiriyor. Mektubun başında 1299 sonunda da 1298 senesi yazılıdır. İkisinden biri yanlış olsa gerektir.

Hulâsa olarak Kemâl, M. Emin Bey'e yazdığı bu mektupta bu tiyatro rivayetine inanılmamasını istemektedir. Mektubun asıl ehemmiyeti yukarda işaret ettiğimiz tarihî ve edebî noktalara ışık tutmasıdır. Biz daha fazla bir şey söylemiyerek sözü, tarihçilere ve Tanzimat devri edebiyatını tetkik edenlere bırakıyoruz.

Beyim,

7. Zilhicce sene 99 tarihli mektubunu aldım. Bu hafta Midillü'ye Nemçe vapuru uğramamış ve binaenaleyh mektubun İzmir'den dolaşarak geçmiş olduğundan elime yarı gecede geçebildi. Bereket versin ki vapur biraz eğlenecek; ben de cevabını verebileceğim.

Ettiğin istizahı ferman-ı veliyy-i nimetle olduğunu söylüyorsun. Ben de o fermana hürmeten izah-ı meram ediyorum.

Rivâyete göre ben burada bir tiyatro yapmışım. O tiyatrodaki kendi eserlerimi oynatmışım. Memurinin maaşından yüzde on veya beş nisbetinde bir şey katederek tiyatronun ikmalâtına tahsis etmişim, hattâ locanın birinde devrilmişim!

Şevketmeab efendimizin elbette asdikâdan bendeleri vardır. Onlardan birini gönderirler. Midillü'de tiyatro var mıdır, memur

¹⁹ Kemâl, Celâl'i Abdülhamid'e takdim ile rütbesinin bir dereceye yükseltmesini rica etmişti. Bk. İbnülemin Mahmut Kemâl, Son Asır Türk şairleri, s. 826, n. 3.

²⁰ M. Kaplan, N. Kemâl hayatı ve eserleri, İst. 1948, s. 182; F. A. Tansel, Namık Kemâl'in Midilli'de yazdığı manzum ve mensur eserler, Türkiyat Mecmuası XII (1955), s. 57 v. d.

²¹ Mektup, s. 362.

maaşlarından, tekaüd sandığından başka bir behane ile para kesiliyor mu; Kemâl, locada veya tiyatrodaki devriler takımından mıdır? Buralarını pek güzel, pek kolay tahkik ettirebilirler.

Buraya geçen kış mahud Güllü Agop takımının bir cüzü geldi. Bu cüz Selânik'te Çanakkalesi'nde bir hayli müddet sanatlarını icra ettikten sonra burada da yirmi, yirmi beş kadar oyun oynadılar. Oynadıkları oyunlarda benim Magosa zindanında iken yazdığım ve yine Magosa zindanında iken İstanbul'da basıldığını, oynandığını işittiğim Zavallı Çocuk ile Akif Bey'i de oynadılar. Tiyatrolarını kendileri tutmuş, kendileri tanzim etmiş idi. Oldukça maharetle icra-yı san'at eylediklerinden ben de oyun oynadıkları gecelerin ekserinde hazır bulundum. Memurlardan maaş kesmeğe ne hacet. Bana on abone tahmil ettiklerinden, gelen memurların bir çoğu da benim verdiğim biletler sayesinde gelirdi. Locada veyahud locadan devrilmiş olsam, bir tarafım kırılmak, ezilmek lâzım gelirdi. Hiç olmazsa birkaç gün yataкта kalırdım. Elhamdülillâh tamm-ül-âzayım. Yatağa düşecek kadar hastalandığım da yoktur.

Midillü'de tiyatro bulunduğu zaman Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi, şimdi hariciye nazırı olan devletlü Said Paşa hazretleri idi. Bilmem neden iktiza etmiş ki Midillü mutasarrıfı, tiyatro yapmak, tiyatro yazmak, tiyatrodaki düşmek ile vakit geçirdiği halde azletmeğe ve hattâ azlettirmek için bir hakikat, bir şikâyet beyan etmeğe muktedir olmamış; valilik şanı, maiyetinde bulunan memurların seyyiatını da setretmek mi imiş !! Fesubhanallah !

Müşârünileyh hazretleri valilikte buldukları zaman aleyhime bir mahzar tertip ettirmek için Midillü'ye kadar adam göndermiş ve burada bulunan birkaç edepsiz, kendilerinin veyahud adamlarının tertib ettikleri varakpareyi imza ettirmiş ve fakat ehl-i ırz guruhundan gördüğü muhalefet ve himayet-i mahsusa-i padişahiye igtiraren gösterceğinden emin olduğu mukavemet korkusuyla resmen takdim ettirmeğe cesaret edememiş idi.

O sırada idi ki Midillü Rum mektebi hocası, Yulone (?) namında rumca bir tiyatro tertip etmiş ve basılması için mutasarrıflık makamına müracaat eylemiş idi. Böyle şeylerde mercî, maarif nezareti olduğunu beyan ettim. Aradan bir ay geçer geçmez benim haddini bildirmekle ve Said Paşa hazretlerinin burada buldukları zaman her nasılsa aralarında hasıl olmuş olan ülfet-i uhuvvetkâraneyi tecdid etmekle meşgul olduğumuz Rusya konsolos vekili, benim güya Rus-

بسم

ما در مجموع ناز علی مکتوبی ادم بوفضه مدلوله نجی دیور از عزا رسه و بنا علی مکتوب
 انبار ده فلاز رود کجسه اولیغنه الم بار بر کیم ده کیم بیدی برکت و بر سو که دیور
 برتر اکلنه جاک به دیور هوانی و بر بید حکم
 این فلک استغفار فلاح و نفعده اولیغنی سو دیور سارک به دیور فایزه صرته ایضا مرام

ایپورم

روایت کن به دیورم بنیاز و بیستم او بنارود کسز اولیغنی او بنار سیم ما دیورنک
 معنده یوزم اندر و با بیه نشین برنی قلع ابرک بنارونک امانه تی صلیب انیم
 حتی لوجنک برنده درمشم !!

سو کیم با اندرک البته اصفاده برنی لری واردر اندر ده برنی کوندر لر بر لایم ناموز و دیور
 ما دیور معاند نه نفاعه ضد نفعده نفعه بر لایه ای باب کسلوری
 دیور برنی جاک کوزل باک فلاز خضبه انباره بلور لر
 کمال لوجم ده دیور دیور دیور دیور

بورا کجی قیسه هرود کللی اغویب ^{صفتک} بر فرود کلدی ^{بوجور} ساد سون ^{قیسه} قیسه
 خبی دست صفندی ابر ایکنده صلیک بورده ده ^{کبری} کبری بسه قدر اوین اوینا بیلد اوینا بیلدی
 اوینا بیلده نیم مغوس زدن ایکنده باریغیم ^{یه} مغوس زدن ایکنده استمالون ^{صلیغنی} اوینا بیلدی
 ایکنده نیم زوایا ^{هرود} هرود باریغیم کی ^د اوینا بیلد ^{بازر} بازر لوی ^{کبری} کبری ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 ایکنده ای ^{او} او ^{کللی} کللی ^{صفت} صفت ^{کللی} کللی ^{به} به ^د اوینا ^{بیلدی} بیلدی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 هرود بیلدی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 نیم و بر دیکم ^{بیلدی} بیلدی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 لازم کلور دی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 همه ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی

مد لوره ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 بیلیم ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 کلیر ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 و ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 قایه ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی
 کوندر ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی ^{کللی} کللی

جمله ایضا ایند مس و فقط اهل عرض کرده اند که نور یکی مخالف و جهت موضوعه
یاد شده اعتدالاً کوزره بلکه نه به اول یعنی متفاوت فوراً سید رسماً تقدیم اند بر یک

صبرانه ابر ما سیدی

بر بنا بر تو

اوج ده ای نه مدلولی مکتبی خواهد بود یعنی نمانده و وجه ترتیبی است و حاصلی است
مفهومه در جهت استه ایدی بودیم بنده مرصع معارضه فنر را در این بیان
انتم ای دهر ای کجی کجی هم می بیند بر مکتب و سعید بر هر چه است بداره اوله قوی

زنده در نظر ای لایح علی رسیده اولاد الف الف هم کار را می کند بد آنکه سؤال اولی
رو به فونسلوی و کبی تم کد با روسیه با کجی بر بنا بر تو باید یعنی وضعی اوله یعنی معرف

شاید این بر فونسلوی است نه بیاید ایدی وضع را استوار است نه بر هواب ایدی

ظنه که معنی اول صیده ده صیاده است سوار مدلولی فونسلوی و کبیله دولتت بنده وضعی
حقیقت حکایت و ملازمه و اما بودی قریبه کجی فونسلوی کجی همی با لعه زمانی اصدار

ایده خامی در نظر بر هر یک نتیجه اصرای بندر ساربه والی ای که بنده اولی اولی اولی
این یکی رسماً او که نه یکی بر آن کوفی اوج ای که نه بر آورده همکار نه او بر بر

اولی ایند یک ای کبی مدلوله بنا بر تو معهود ای که بالخاصه ~~حکایت~~ حکایت حکایت و یا اید
کبتی فرضت وقتاً استمال اجکت ایجنی کو کتبی ضلار قول فریضه استه اوج اید

هیچ بری سوچم جهان را بر سیه کیمه   ج خط اور لرزگشته حسنه و آنه بار ایدر کاهی
 مثال مردم مقصی زمانه دلنده سولبر   قبله اوله روه ملوده سوری مقصور اولام
 بر ناز و بی موهود فبای بنه   او جانور نیم طرفه بیه باطلینی و یا نور لیک معاشی کسک
 سابه سنده سبندی زهوز بونسه نعبت اونمز   ذاتا خاصه نظری بر شاه فرزند
 نظر برینی هیچ نوع بدکم کر لعلینه ابدی کیمه   حکمی بله عیون ایدر بونمز
 سوزدر وارکم ساریه هر زنی فرنگ قدر   هر قدر فرانسیم سولکده و هیچ بر
 هیچ برینه منقوله بر کلمه ناک معنای بله کلمه بربر   رضایا من لغا و لغنه شمسه و زحمه
 او طینه مقصده ایدانه قطع نظر سطرینی   هر غری بارنه مقصده اوله لقی عالم جبرج اولدینی
 کیمی اولدینه نه اول ایدر مقصده اولدینه   بد اجناه اصل ایکنزه عالی بر من سلا فلفنی کنه نجه
 بغیر انبیا و هر صی جه سدر مقصود عید لیکنه   محل اصینیه ده بکار ایدر هر یایه ایدر سدر لیک
 کمال احمد و قیود قیلند اوم   بانور دیا بوز   فرسودوی و تر زنی جانور اولد قیودینا بنظر ایدر
 محروم ایدر بوز   بوزده احمد و مقصده بله شمسه   جایی که یار شهید همایم کور بوز
 آسایا روی ایدر زنده سید صریایه ایدری   نه کمال یار شاه همایم ایدر بی   بوزده کذبک اصم
 و ایدر کمال ایدری زلف بیکنه اولدینه   سهره و ایدر بوز

عمره برک باه کندم عمره برک
عمره برک که به عمره عهد و عهدی کنی تقدیر کنم

صفا مضر و صفا با در لغز زخمی تزییف بولند
چنانکه تقدیر کنم

مقدونی سهر سزایک

بر قالم بر با لادم

4

به سیریک که به دللوم هیچ یازو یازدم بکنند جلا اکمال انجم از او و از کلمه

دشمنان همایون تقدیر کنم المدم

هله هر سینه اعلا سیریک که دللوم بولم و طبع کونج نمسکن کنی به عا اول

اکو اسلا به اصی سقانه ولو که یازو قونله اولم کنز مدیکم قدر زکج او کس چه سلا

ساک قینه ملک تقینه مزار لور و دیقینه جوی رگور لور معسنه بای

قطعه قدر تغلب اجبار سر لادم کلور لعه ابر حاک مجسور کالم

احد و عهدی نیک سدی قدر اقامه ابر کلیدی یازو مجسور سلا کس طولا کس هر فله سینه

کجه جالا از فرد بولنده اول بر یازو ناک بکنند بزواج کوز دللوم بولمنی نال

کس نیک و سلا کده سینه فله سینه خصم به از مرده بخت ابر طابک بر نظر کس

حضرتيك انبىون كينتر كين كمال كندهم حضور ارحم ايدى قمرنا سفا نوره ده
بلدان و با بالورله اسماع ابرك حكومت سيني راور لر يك نزيل رخصه ائمه
داور ويا نظره كينى سطنه سيني بي انسه كلزي فولانده ايجمز اور حيله واسطه كور ملكده

بغه سينا به حمل اوله بولى

عزته لرك نسيانته كلجه به كينجه يار شهيد و صديق نظره رسول اوله منى آرزو
ايدم بهرجه نالده عزته جيليك ايدم اوله عزته لرك دوما اوله اوله و كلاب

ارلسه ساور لره واسطه اوله منى به ايدم

به يار شهيد ايدم ايرى المديحه و كلا على عين سوز يار شهيد اوله منى تخفيف ديك
سويجه فدا اختيار ايدم بوسلكى اختيار ائمه ائمه ائمه فقط فرنگ هر يار شهيد

اوله كوزم اوله سطره بوز لرزه قى قىاب ربابك خصله موهوب اوله قلمى
تخله و هفت كوز ستره ايدم انسته بوز لرزه كه به عمر من هدايه سويجه بوز لرزه سوز

اوله من بولا انسته بوز لرزه كه عرض سه اكل منى مجاز اوله به سويجه حكيم
صديق خاصه نظرى حضرتيك نوز لره رينك ايجمز و بر ديك اوله لره معقول اوله

بغها اهل الحق
مقامه

ya'yı tahkir için bir tiyatro yaptığımı ve hattâ oynattığımı ma'raz-ı şikâyette İzmir konsoloshanesine beyan etti. Hande-i istihâdan başka bir cevap alamadı.

Zannıma göre mehâfil-i ecnebiyede ceryan eden sözler, Midillü Rusya konsolos vekiliyle, devlete millete ve hattâ haysiyet-i hükümet ve hilâfete rağmen mücerred beni kırmak için konsolos vekiline hem-palık denaatini ihtiyar eden hariciye nazır-ı binazarının netice-i ihtiraatıdır. Müşarünileyh, vali iken benden, üç ay evvel vefat ettiğini resmen öğrendiği bir kaymakamı üç ay sonra mezardan çıkarmağa emir verir ve yolda bulunan konsoloshanesine irsal ettirmek istediği gibi Midillü'de tiyatro mevcut iken ya, "elhainü haif" hükmüne veya "alçaklar kınını fırsat vaktinde istimal etmek için gönlünde saklar". Kavlı-i firengânesine ittibâ ile hiç bir şey söylemeğe cesaret edememiş iken,

Hat-âverler güzeste hüsn-ü-ânın yâd eder gâhi

Misâl-i merdüm-i müflis zaman-ı devletin söyler.

kabilinden olarak Midillü'de şimdi mefkud olan bir tiyatro mevcut kıyas etmesine ve o tiyatro benim tarafımdan yapıldığını ve memurların maaşı kesilmek sayesinde beslendiği tasavvurunda bulunmasına taaccüp olunmaz. Zaten hariciye nazırı paşa hazretlerinin nazar-ı basireti, hiç göremediğim kirpiklerinden ileri geçebileceğini bilemiyorum; ümid edemiyorum. Şu kadar var ki müşarünileyh hazretleri firenk kunduracıları kadar dürüst fransızca söylemekten ve hiçbir lisanda hiçbir fenne müteallik bir kelimenin manâsını bilmemekle beraber Rıza Paşa dalkavukluğundan yetmişmiş ve tercüme Odası'na bir kâğdın manâsından, imlâsından kat'-ı nazar, satırını doğru yazmağa muktedir olamadığı halde çırağ olduğu gibi, Oda'dan yine o hali ile çıkmış olduğundan bile intibah hasil etmeksizin Âli Paşa taslaklığını kendince beka-yı ikbal ve hırs-ı câha medâr-ı münferid addedildiğinden mehafil-i ecnebiyede bana dair ceryan eden sözlerin "Kemâl, Ahmed Vefik kabilindendir. O da tiyatro yazıyor. Konsoloları, ötedenberi haiz oldukları imtiyazdan bile mahrum ediyor. Bu cihetle Ahmed Vefik'ten bile şenîdir. Ne çare ki padişahın himaye görüyor. İtalya devleti ile ne kadar şeyler ceryan etti. Yine Kemâl'i padişah himaye etmedi mi?" yolunda kendinin ihtira ve irad eylediği türrehat ve netayicinden olduğuna şüphe var mıdır?

Bilirsin ki ben ömrümde Ahmed Vefik Paşa'yı takdir etmedim. Ömrümde bir kere yanına gitmedim; ömrümde bir kere bir haline

taklid etmedim. Hattâ Mikromeğa'ya yazdığı tercüme-yi tezyif yolunda bir makaleye de başladım; mukaddemesini sen neşrettin.

Yine bilirsin ki ben Midillü'de hiç tiyatro yazmadım. Yalnız Celâl'i ikmâl ettim. Onu da vasıtanla huzur-ı hümayuna takdim eyledim.

Hele her şeyden a'lâ bilirsin ki Midillü'de bulunan ve topyekûn yetmiş seksen kişiye ait olan zükûr-i islâmiye eshâb-ı kalemine velev ki tiyatro kuvvetiyle olsun kendi bildiğim kadar Türkçe öğretebilmek, lisanın terakkisine, milletin tefeyyüzüne medâr olur ve bu maksad için memurların maaşından para kat'ına kadar tagallüb ihtiyarı lâzım gelir zannedecek bir mecnun değilim.

Ahmed Vefik Paşa'nın şimdiye kadar ikâme edegeldiği tiyatro mecnunluğuna Selânik'i dolaşmış, Çanakkalesi'nden geçmiş ve hâlâ İzmir'de bulunmuş olan bir tiyatronun yalnız birkaç gün Midillü'de bulunmasını misâl göstermek ve Selânik'ten ve Çanakkalesi'nden hususıyla İzmir'den bahsedilmemek bed-nazar paşa hazretlerinin İstanbul'da gitti gideli kemâl-i kereminden hakkımda işae ettiği müfteriyatı, sefaretlere de bizzat ve bilvasita isma' ederek hükûmet-i seniye-yi, memurlarının şahsında terzil ve tahkir etmekten ve Avrupa nazarında kendisini saltanat-ı seniye-yi istedikleri gibi kullanmak için vasıta-i münferide göstermekten başka bir manâya hamlolunabilir mi?

Gazetelerin neşriyatına gelince: Ben yalnızca padişahımla vicdanım nazarında mes'ul olmamağı arzu ederim. Birçok zamanlar gazetecilik ettim. Edepsiz gazetelerin daima edepsiz vükelâyâ, edepsiz memurlara vasıta olduğunu da bilirim.

Ben padişahımdan eminim; emrini almadıkça vükelâsı aleyhinde söz yazmak kadr-i hükûmeti tahkir demek olacağı için şimdiye kadar ihtiyar etmedim. Bu mesleği ihtiyar etmek te istemem. Fakat ferman-ı hümayunları o merkezde ise vükelâyı, süferayı, yüzlerindeki nikab-ı riyânın ref'iyle, mevhub oldukları şekil ve mahiyette göstermeğe hazırım. Emniyet buyurulsun ki ben ömrümde hezeyan söyler yolunda sarhoş olmadım. Buna da emniyet buyurulsun ki sarhoş değil hattâ mecnun olsam da söyleyeceğim saçma, hariciye nazırı hazretlerinin mevtaları diriltmek için verdiği emirlerden ma'kul olur. Bâki dua.

9 Zilhicce 98

Kardeşin

KEMAL

DOĞUMUNUN YETMİŞSEKİZİNCİ YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN İLK YAZISI, BASIN
HAYATININ BAŞLANGICINA DÂİR BİLGİMİZİ
DÜZELTEN VE TAMAMLAYAN YENİ NOTLAR

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

Tanınmış şahsiyetlerin, şöhret kazanmış buldukları sâhada ilk eserlerini ne zaman vermeğe, ne zaman neşretmeğe başladıklarının tesbiti, bir ilk adım teşkil ettiğinden mühimdir. Onların, canlandırmağa çalıştığımız hayatlarını sağlam temeller üzerine oturabilmek için, dikkatle araştırılması lâzım gelen esaslardan biri de, bu başlangıç noktalarının aydınlatılmasına yarayan vesikaların elde edilebilmesidir. Hemen söyleyelim ki, Edebiyat Tarihi araştırmalarında bu gibi vesikaları bulmak hiç de kolay değildir; çünkü, tanınmış şâir ve muharrirlerin birçoğu ilk yazılarını, bunlara veyâ kendilerine ehemmiyet vermediklerinden yırtıp atmışlardır. Bu gibi eserlerini neşredenler bulunmakla berâber, bunların ne zaman, veyâ nerede basıldığını aradan geçen uzun yıllar sebebiyle unutmışlardır, yâhut unutmuş görünürler. Bilhassa hâtırat nev'indeki eserler, husûsî mektuplar, röportajlar bizlere bu bakımlardan bâzan ip-uçları verirlerse de, ilk yazımı şu tarihte yazdım, şu yazım şu gazete, veyâ şu mecmuada basılmıştı diyen bir şahsiyetin hâfızasında yanıldığını isbatlayan vesikalara rastladığımız olmuştur; bâzan da, bu başlangıç noktasının tamâmıyle sükûtle geçitirildiğini, karanlık bırakıldığını görürüz. Acâbâ, Fuad Köprülü'nün yazı ve basın hayatında bu başlangıç noktalarının, ilk eserini ne zaman yazdığının ve hangi yazısının ne zaman basıldığının tesbiti mümkün müdür?

Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün Şiirleri başlıklı araştırmamızda, memleketimizin dünya çapında şöhret kazanmış vatansever ve mütefekkir tarih âliminin şiirleri üzerinde durmanın, belki, ilk bakışta garip karşılanacağını, fakat ilmî araştırmalarından önce yazdığı ve neşrettiği eserleri şiir sâhasında olduğuna göre, fikirlerinin nasıl geliştiğini, ilmî eserlerinin üslûb husûsiyetlerini, v.b. cebhelerini aydınlatabilmek için evvelâ bu nevi'deki yazılarının tedkiki ile işe baş-

lamak lâzım geldiğini kaydetmiştik. Basılı şiirleri arasında yazıldıkları zaman belli olanların tarih bakımından en eskisi, 3 Mayıs, 1906 (20 Nisan, 1322)'da, onaltı yaşında iken kaleme aldığı *Beklerken* adlı manzûmesidir. Bu, onun yazı hayatında bir başlangıç teşkil edemez; çünkü ilk şiirini, oniki-onüç yaşında iken, amcasının oğlu Visâli'nin doğumu münâsebetiyle düşürmüş olduğu *Kemâl-i yümn ilē doğdū Vişâlt* (کمال یمن ایله طوغدی وصال) tarih mısra'ının teşkil ettiğini, kendisinden edindiğimiz bilgiye dayanarak tesbit etmiş bulunuyoruz¹.

Fuad Köprülü (4 Aralık, 1890 — 28 Haziran, 1966)'nın ilkönce hangi yazısının ve ne zaman basıldığı mes'alesine gelince, bundan iki yıl evveline kadar, bunun, 1908 Eylül'ünde *Mehâsin* mecmuasında çıkan *Şeyh Gâlib'e* adlı şiiri olduğunu sanıyorduk²; eserleri için Sâmî Özerdim'in hazırladığı bibliyografyada da, neşriyat hayatının bu şiirle başladığı kaydedilmiştir³. Aşağıda vereceğimiz bilgiler, başta kendimiz olmak üzere nasıl yanlışlığımızı, onun basın hayatının 1908'de değil, 1905'de başladığını ve üç yıl daha geriye götürülmesi lâzım geldiğini isbât edecektir.

Beş-altı yıl önce, aziz hocam Fuad Köprülü, bana bir münâsebetle, Fâik Sabrî tarafından çıkarılan *Musavver Terakkî*'de şiirleri bulunduğunu, bu mecmuayı görüp görmediğimi sormuştu. Adı geçen mecmuayı henüz taramamıştım. Kendilerine, kaç senelerine âit olduğunu hatırlıyor musunuz diye sordum; hatırlamadığını söylemişti. O günlerdeki birçok meşgûliyetler yüzünden ve bir gaflet eseri olarak bu mes'ele üzerinde durmamıştım. 1967 yaz ta'tilinde, İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi'nde *Musavver Terakkî* mecmuasının tam koleksiyonunu bulabildim. Dergiyi tarayınca, onun basın hayatını 1908'den başlatmakla düştüğüm hatâyı anlamış oldum; çünkü, tesbit ettiğimiz dört şiirinden üçü 1905, biri 1906 yılında basılmış bulunuyordu.

¹ *Belleten*, c. xxx., nu. 120, Ekim, 1966 (S. 637-660), s. 637, 638.

² *Ayn. yer*, s. 639.

³ Fuad Köprülü'nün eserleri hakkında hazırlanan bu ve başka bibliyografyalar için ve bunlar arasında en esaslı olan Samî Özerdim'in hazırladığı bibliyografyanın bâzı yanlış ve eksikleri hakkında bk., *Memleketimizin Acı Kaybı — Prof. Dr. Fuad Köprülü*, *Belleten*, aynı cilt ve sayı, s. 631-32, not - 13, 14, 15 (Bu *Nekroloji*, Türk Tarih Kurumu'nun müsaadesiyle *Ankara Üniversitesi İllâhiyât Fakültesi Dergisi* (C. xiv., 1966, s. 267-281) ve *Vakıflar Dergisi* (Nu. vii., 1968, s. 1-11) tarafından iktibas edilmiştir. — *Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Basılmış Bibliyografyalar* (*Türk Kültürü* mec., c. vi., nu. 68, Haziran, 1968).

1. 1901-1908 yılları arası, memleketimizde sansürün pek sıkı olduğu devredir; o sırada çıkan mecmua ve gazetelerde şiirlere —bu tarz yazılar telmih ve İmâlara, tevrîyeli ifâdelere çok elverişli olduğu için— hemen hiç rastlanılmaz; ancak, dîni ve resmî bâzı günler dolayısıyla yazılmış şiirler bulmak mümkündür. 16 Şa‘bân, 1258 (21 Eylül, 1842)’de doğan Sultan ‘Abdü’l-Hamîd’in, altmışüçüncü yıldönümü münâsebetiyle, *Musavver Terakkî* mecmuasındaki şiirler arasında, “*Mercan İ‘dâdîsi üçüncü sınıf talebesinden Köprülüzâde Mehmed Fuad Efendi’nindir*” başlığı altında, henüz onbeş yaşındaki şâirimizin bir vilâdet tebriki münâsebetiyle yazdığı aşağıdaki şiirini görürüz. Arûzun (*Fâ‘ilâtün*) *Fe‘ilâtün*, *Mefâ‘ilün*, *Fe‘ilün* kalıbyıle, *gazel* şeklinde kâfiyeli ve dört kısımdan ibâret olan bu şiirin hemen ilk mısra ‘larında Sultan ‘Abdü’l-Hamîd’in doğum yıldönümü sebebiyle yazıldığı belirtilmiş, o günün ehemmiyeti üzerinde durulmuştur; ikinci kısımda bu yıldönümünü tebrik yolunda fikirler yer alıyor. Üçüncü kısımda Sultan’ın icrâ‘âtından, bu arada, 1905’de, Osmanlı hâkimiyetini Hicaz ve Yemen’e bağlamak sûretiyle Hicaz’ın hem asker sevkini, hem başka hususlardaki nakliye işlerini kolaylaştıracak ve yerli sermâye ile tam bir Osmanlı demir-yolu olarak inşâ edilmiş olan Hicaz-hattı’ndan bahsedilmiştir. Bu gibi şiirlerde âdet olduğu üzere, duâ kısmına son bölümde yer verildiği görülür:

I.

Geldi rûz-İ vilâdet-İ Sulţân
Nûru oldü cihâna neş‘e-feşân
Yine nûr-İ şumûs-i şa‘şa‘a-bâr
Feyzini her tarafda etdi ‘iyân
Oldu her câ garîk-ı feyz-ü surûr
Gülsitân-İ cinâna döndü cihân
Luţf-i bl-hadd-i şehryârîsi
Oluyor ‘âlem-içre hep tâbân

Ey gün-ey rûz-i mebd-e’-İ ikbâl
Bâdi-İ feyz-ü pertev-İ iclâl
Sen-o yevm-İ laţf-ü enversin
Başşedersin cihâna ‘izzet-i hâl
Kalmadı kimselerde sâyende
Keder-ü guşşe, ihtiyâc-ü melâl
Seni tebrîk eder bütün ümmet
Seni tebrîk eder semâda hilâl

En mühim bir vazîfedir bu du'â
Başla ey hâme, durma sâkit-ü lâl

Ey şehenşâh-i 'âdil-î dünyâ
Câ-nişîn-î Nebî vü her du serâ
Bağşeden bû cihâna hep sensiñ
Luţf-ü envâr-ü inşirâh-ü şafâ
Var mı ta'dâd-i luţfa bir imkân
Parlıyor hepsi mişl-i necm-i suhâ
İşte ez-cümle haţt-i pâk-i Hicâz
Bir dell-î mükemmel-ü ra'nâ
Sâye-î salţanatda cümle cihân
Oluyor vâye-dâr-i zevk-u şafâ
Şimdi ey hâme kıl vazîfen-ü edâ
Hâzret-î şehryâre eyle du'â

Yâ Rab-ol Pâdişâh-i zî-şân'ı
Zîb-i evreng-i şevket-ü şân kıl
Pertev-î luţf-i Şehryârî'yi
Dâ'imâ 'âlem-i içre raşşân kıl
Bu zamân-î laţâfet-efrûzu
Gıbte-efzâ-yi ân-ü ezmân kıl
Böyle demler tekerrür-ü etdikçe
'Âlemî neş'esiyle reyyân kıl
Böyle her yıl Fu'âd bendesini
Mes'âdet-yâb-i 'arz-i şükrân kıl⁴

ii. Fuad Köprülü'nün *Musavver Terakki*'de basılan ikinci şiiri, arûzun *Mefâ'ilün, Fe'ilâtün, Mefâ'ilün, Fe'ilün* kalıbıyla ve yine *gazel* şeklinde yazılmıştır; şâirimiz, 1905 yılı Ramazanı'nı tebrik maksadıyla kaleme aldığı şiirine, bu mübârek ayın gelişini müjdeleyen hilâlin görünmesini tasvirle başlar. Onun ışığıyla gönüllerin de nasıl aydınlandığını, İslâm-âlemi'nin Allâh'a nasıl secde ettiğini, yıldızlı gökler gibi yeryüzünün de nasıl ilâhî nura gömüldüğünü canlandırmıştır:

⁴ C. VIII., nu. 25, 3 Teşrinievvel, 1321/16 Şa'bân, 1323 (16 Ekim, 1905). *Musavver Terakki*'de Mehmed Fuad imzalı bir başka şâirin de manzûmelerine rastlarız (Msl., "Mehmed Fuad Bey'in Manzûme-i Şâirâneleridir", *Culûsiye*, c. VIII., nu. 19, 1 Receb, 1323/19 Ağustos, 1321/1 Eylül, 1905). Bu şâir, herhâlde, mecmuanın daha önceki sayılarında da şiirleri bulunan Şerifzâde Mehmed Fuad Bey'dir (C. IV., nu. 2, 22 Ağustos, 1316/4 Ekim, 1900). Fuad Köprülü'nün bu mecmuada basılan şiirlerinin altında Köprülüzâde: Mehmed Fuad şeklinde imzâ görülür.

II.

TEBRİK-İ HİLÂL-İ ŞEHR-İ ŞİYÂM

Göründü müjdeler օlsun hilâl-i şehr-i şiyâm
Cihânı eyledi mağrûk-ı neş'e-vü in 'âm

Vurûdu verdi dil'ê bir tebessüm-İ câvid
Surûr-u neş'e eder 'âlem օçre hep ârâm

Bu gün o ân-i meserret ki müftehir, mağrûr
Cenâb-i Hakk'a sücûd eyler օ 'Âlem-i İslâm

Zemîn garîk-ı fuyûzât-i zevk-ı lâhûtî
Semâda garqa-i nûr olmadâ bütün ecrâm

İlâhî, Pâdişeh-İ ma 'delet-şi 'ârimız'ı
Hemîşe eyle mübaccel nihâyetü'l-eyyâm ⁵

III. *Elhân-i Mukaddese*'den, Fuad Köprülü'nün *Musavver Terakki*'-de basılan şiirlerinin üçüncüsüdür; yine 1905 yılı Ramazan'ı münâsebetiyle yazılmış olup, Bayezid Câmî'indeki bir terâvîh namazının, henüz çocuk denilecek yaştaki şâirimizde uyandırdığı dînî his ve heyecanlardan mülhemdir. İbâdet edenlerin yüzlerinde, sanki, Cennet-bahçesi'nin çiçeklenen feyiz nurları parlamakta; göklere yükselen ve ruhlarda huzûr, vicdan rahatlığı yaratan *Tekbîr* sesleri, bu safâ ve ümid titreyişleriyle dolu *Tekbîr* sesleri, kendisinin de ağlayan gönlü için ümid kaynağı olmuştur. Şiirini, bu mübârek ay'ı kutlamakla, herkesin öğdüğü Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e uzun ömürler dileğiyle bitiriyor. *Elhân-i Mukaddese*'den başlığına bakılırsa, belki bu mevzû'daki seri şiirlerin birincisini teşkil eden manzûmenin, nazım şekli, vezin bakımından daha önce basılan iki şiirinden farklı olduğu göze çarpar. Birinci kısmında, tamâmıyla, Avrupa'î nazım şekillerinden *Rime-Croise* (Çapraz-Kâfiye) kullanılmıştır; ikinci kısmın ilk kıt'asının birinci beyti serbest kâfiyeli, diğer beyitleri mesnevî şeklinde, son dördlüğü ise kıt'a şeklinde kâfiyelidir. Her üç bölümde arûzun aynı kalıbı değil, *Mefâ'ilün*, *Fe'ilâtün*, *Mefâ'ilün*, *Fe'ilün* ve *Mef'ülü*, *Mefâ'ilün*, *Fe'ülün* olmak üzere ayrı iki arûz kalıbı

⁵ *Ayn. mec.*, c. VIII., nu. 27, 5 Ramazan, 1323/20 Teşrinievvel, 1321/3 Kasım, 1905 (*Takvîmü's-Sinîn*'e göre, Hicrî tarihin Mâlî karşılığı 21 Teşrinievvel, 1321'dir). Bu şiirin son mısra'ındaki *nihâyetü'l-eyyâm* kelimesi, herhâlde tertip yanlış olarak mecmuada, *ilâ-nihâyetü'l-eyyâm* şeklindedir. Şiirin sonunda Köprülüzâde: Mehmed Fuad imzâsı vardır.

tatbik olunması da ,onun, Tanzimat devri edebiyatı'ndan başlayarak kendini gösteren yeni tarz şiirlere yöneldiğini anlatır :

III.

ELHÂN-İ MUĞADDESE'DEN

—Bayezid Cāmi'-i Şerfi'nde—

1.

Tezehhür etmede envâr-i feyz-i bâğ-i cinân
 Bütün liķā-yi 'ibâdet önünde tâbende
 Evet, bu cāy-i muğaddes içinde neş'e-künân
 Kıpup kıpup geliyor bir şadâ-yi lertzende
 Tezehhür etmede envâr-i feyz-i bâğ-i cinân
 Semâya yükseliyor bir terâne-İ mes'ûd
 Evet, bu cāy-i muğaddes içinde neşve-künân
 Ne nağmeler dökülür mübtesem, surûr-âlûd
 Fuyûz-i dîn ile mâlî bir ihtizâz-i besîm
 Bu secdegâh-i münevverden eyliyor nebe'ân
 Bütün bu gülğul-i Tekbîr eyleyüb telîm
 Saçar bu ma'bede dâ'im reşâşe-İ gufrân
 Sipihre yükseliyorken bu gülğul-İ Tekbîr
 Derûn-i kalbime bir ihtizâz-i rûhânî
 Hemîşe bahşederek bir şafâ-yi vicdânî
 Liķā-yi sūr-i 'ibādâtımî eder tesrîr
 Bir 'âlem-i pür-surûr-i cāvîd
 Bir nağme-i pür-şafâ-yi Tekbîr
 Pür-neşve bir ihtizâz-i ümmîd
 Eyler dil-i giryenâki tesrîr
 Nedir bu nûr-i 'ibâdet, bu şevk-ı nûr-âlûd
 Nedir bu nağme-i şadî, bu neşve-İ gufrân
 Niçin bu cāy-i muğaddeste her taraf mes'ûd
 Nedir bu nûr-i ilâhî, bu râhat-İ vicdân

2.

Ey Rabb-i Qâdir-i melce'ü'l-küll
 Ey Hâlik-ı kâinât-ü eflâk
 Ey Âmir-i kün fekân-i 'âlî
 Ey Qâdir-i cümle-İ me'âlî
 Sen'siñ bu fuyûzu bahşeden
 Ahzeyliyoruz bu nûru Sen'den

3.

İlâhi, eyle mübârek bu mâh-i gufrânı
 O Pâdişâh'a ki bâd-i fâhri 'âlemdir
 İle'l-ebed yaşasun Pâdişâh-i a'zam'ımız
 Du'ası vâsıl-i dergâh-i Rabb-i A'zam'dır ⁶

iv. Artık onaltı yaşına basmış olan Fuad Köprülü'nün, *Elhân-i Mukaddese'den* sonra neşrettiği ve yine *Mefâ'ilün, Fe'ilâtün, Mefâ'ilün, Fe'ilün* kalıbını kullandığı aşağıdaki manzûmesi, her bakımdan Dîvân Edebiyatı kasidelerinin husûsiyetlerini içine almaktadır. Birinci bölümde, *bahar* mevsimine rastlayan Muharrem ayı dolayısıyla *bahar tasviri*'nden, bu tabî'at güzelliklerini yaratan Tanrı'nın bunca lutuflarına karşı minnet hislerinden sonra gelen *gırızgâh* beyitlerinden, *Kasîde*'nin Sultan 'Abdü'l-Hamîd adına yazıldığı anlaşılır; bundan sonra *medhîye* ve *duâ* kısımlarını buluyoruz:

IV.

Bahâr içinde Muharrem laţâfet-efzâdır
 Semâ, şâhâri vü ezhâr cennet-âsâdır
 Giyince kisve-i rengîninî bütün ezhâr
 Evet, bu manzara taşvîrden müberrâdır
 Hülûl-i mâh-i Muharrem'le cümle 'âlem şâd
 Bakıñ bu nazlı çiçekler de neş'e-ıfırâdır
 Zemîne dense sezâdır mişâl-i huld-i berîn
 Denirse kaçır-i behiştî cihâna ahrâdır
 Bu âb-ü tâb-ü ferağ neş'e vü laţâfet kim
 Bu çarh içinde bilê bî-mişâl-ü yektâdır
 Bu öyle bir dem-i ra'nâ-vü pür-meserretdir
 Cihanda lahne-i nâsütiyân huveydâdır
 "Semâ zemîne döker nür-i ferha-zây-i cinân"
 Bağılsa semt-i semâyâ ne rütbe zîbâdır

⁶ *Ayn. mec.*, c. VIII., nu. 28, 12 Ramazan, 1323/27 Ekim, 1321 (10 Kasım, 1905). Şiirin, neşredilirken kıt'alar arasında hemen dâimâ, boşluklar bırakılmadığı için, nazım şekli bakımından intizâmı kaybolmuştur. Birinci bölümün dördüncü kıt'ası — belki, tertip yanlış yüzünden — diğerlerinden farklı olarak *Rîme-Embrace* (Sarma- Kâfiye) şeklindedir; ikinci bölümün beşinci mısra'ı tertip bakımından hatâlıdır.

Cihân, ma'kes-i envâr-i zevk-ı lâhûtî
Semâ, ğarîk-i şafâ-yî cihân-i bâlâdır

Görünce dil bu kadar zevk-u neşve-İ bî-had
Hulûl-i sâl-i nev'ê bir işâret-İ nâdir

Kapandım_âh o zaman secde-İ meserrâta
Dedim bu bâdi-i lutf-İ Cenâb-i Mevlâ'dır

Bu sâli eyleye mes'ud Hâk hüşûsiyle
O Pâdişâh'a ki dünyâ(ya) dâd-fermâdır

O Pâdişâh-i mu'azzam ki cümle âmâli
Refâh-ü 'izz-ü meserrât-ı halk-ı dünyâdır

Cihânı etmede lutfuyle her zaman mes'ud
Ki lutf-i zâtını ta'dâd gerçe bî-câdır

Naşıl beyân olunur lutf-ü şân-i mekremeti
'Adedde mişl-i nücûm-İ cihân-i bâlâdır

Hicâz-haţtı o hâmûn-neverd-i râh-i Rusûl
Bu (haţ) qarîb-ı maķâm-î Nebî-yi Mevlâ'dır

Münevver_oldu bu lutfuyle ufķ-ı 'Osmânî
Ki hepsi mişl-i süreyyâ-yi pertev-efzâdır

Bu gün o sâyede eţfâl-i memleket her ân
Zulâl-i 'ilm-ü ma'ârifle neş'e-pîrâdır

Açıldı sâye-i şâhânesinde dârü'l-hayr
Ki lutf-ü merhâmetî baħr-i ğıbte-bahşâdır

Beyân-i lutf-i laţâfet-nişâr-i sultânî
Zebân-ü hâmeye her dem sa'âdet-efzâdır

Du'â-yi devlet'e bed' et Fu'âd lâzım_olan
Du'â-yi 'ömr-i şehenşâh-i pür-mu'allâdır

Olâ cihân benim bû du'âma Amîn-h^vân
Bu çünki lâzime-İ bendegîyi İfâdır

İlâhi, cyle bu sâl-İ nevîn'i hep mes'ud
O Pâdişâh'a ki dünyâya dâd-fermâdır

Nür-i ħurşîd-i fuyüzât-i şeh-İ 'adl-âşâr
Etdi her ğuşeyi müstağraķ-ı ezvâķ-u mesâr

Ne bu ezvâķ-u meserret, ne bu eşvâķ-u mesâr
Nedir_ol nür-i semensây-i meh-İ şa'sa'a-bâr

Her taraf olmada ezvâķ-u meserrâtına ğarķ
Pek sönük durmada nisbetle añâ şems-ü nehâr

Mağdem-i sâl-i nev-İ mes'adet-efzâsı bu gün
Cümle dünyalara envârını etmiş İşâr

Olmuş 'âlem anıñ envârına müstağrak heb
Kalmamış säye-i 'adlinde anıñ hiç ekdâr

Pertev-İ nûru ilê 'âlemi tenvîr etdi
Eyledi leyle-i mes'ûd'a tehavvül şeb-i târ

Bunca âşâr-i humâyûn-i şehensâhîsi
Olmadâ 'âleme bâdî-i te'âlî vü mesâr

Bin yaşâ taht-i cellinde eyâ Şâh-i cihân
Tâ ebed eylesiñ 'âlemi garğ-î envâr ⁷

Fuad Köprülü'nün obneş-onaltı yaşında iken yazdığı ve basın hayatının ilk adımını teşkil eden bu dört şiirinde arüzün dâimâ *Mefâ'ilün*, *Fe'ilâtün*, *Mefâ'ilün*, *Fe'ilün* kalıbını, yalnız üçüncüsünde bunun yanında *Mef'ülü*, *Mefâ'ilün Fe'ülün* ve dördüncüsünde *Fe'ilâtün*, *Fe'ilâtün*, *Fe'ilâtün*, *Fe'ilün* veznini de kullandığını, Sultan 'Abdü'l-Hamîd'in doğum yıldönümü münâsebetiyle tebrikler, Ramazan, Muharrem dolayısıyla kısmen tebrikleri de içine alan dîni mevzû'ları ele aldığını görüyoruz. Bu mevzû'larda şiir yazması —yukarıda kaydettiğimiz gibi, sansürün baskısı yüzünden o devirde İstanbul'da çıkan mecmualarda bu mevzû'lar dışında şiirlere hemen hiç yer verilmediğinden —pek tabî'îdir. *Gazel*, *Mesnevî*, *Kaside* nazım şekillerinden başka Avrupa'î şekilleri de kullanmış olması, yeni tarz şiirlere yönelmek üzere bulunduğunu ifâde eder. Arüzü kullandığındaki başarı, ifâdesinin Farsca, Arapça kelime ve terkiblerle dolu oluşu, daha o yaşta iken Dîvân şiirlerini çok okumuş ve bu edebiyatın hususiyetlerini kavramış olduğunu anlatır. Biz, onun şiirleri hakkında 1966'da basılan araştırmamızda, 1908'den önce neşredilen bu dört manzûmesinden haberimiz olmadığı için, ilk şiirlerinde Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âti edebiyatı husûsiyetleri görüldüğünü söylemiştik ⁸; elde ettiğimiz yeni vesikalar bu hükmü çürüttüğü gibi,

⁷ *Ayn. mec.*, c. VIII., nu. 42, 5 Muharrem, 1324/16 Şubat, 1321 (1 Mart, 1906); şiirin başında, "*Mercan İddâtsi üçüncü sınıf, birinci şu'be talebesinden Köprülüzâde Mehmed Fuad Efendi'nindir*" kaydı vardır.

⁸ *Bellelen*, c. xxx. nu. 120, Ekim, 1966, s. 638-43. Değerli meslekdaşım Nihad Sâmî Banarlı'nın *Köprülü'nün Hayatından Çizgiler* başlıklı mühim yazısında, ". Köprülü edebiyata, meselâ Dîvân tarzı şiirlerle girmişti; başlangıçta" *Rubâ'iler* yazımıştı yolundaki fikri ve iki *Rubâ'î*'sini neşri (*Türk Kültürü*, nu. 47, Eylül, 1966, s. 34 vd.) dolayısıyla bu fikirlere i'tirazla, mevcut vesikalara dayanarak, ". İlk şiirleri Dîvân

gerek kendi yazılarımızdaki, gerek eserleri için yazılan bibliyografyalardaki basın hayatına 1908'den başladığı hükmünün yanlışlığını da ortaya koyar.

Sözlerimize son verirken, belki, bu hükümleri de ileride değiştirecek bir vesikanın elde edilmesi mümkün olduğunu hatırlatmak isteriz: Fuad Köprülü'nün amcası oğlu Sayın Cemal Köprülü, kendisine hocamın bu şiirlerinden bahsettiğim zaman, hocamdan üç yaş küçük olduğu için daha aşağı sınıflarda bulunmakla berâber aynı yıllarda Mercan İ'dâdîsi'nde okuduğunu, o sırada *Te'âvün* adında ve taş-basması olarak bir mektep mecmuası (Bu mecmuada Maârif Vekâleti Orta-tedrisât eski Umum Müdürleri'nden Abdü'l-Latîf Nevzad Ayas'ın, İbrâhim Alâ'addîn'in de yazıları varmış) neşrettiklerini, henüz elde edemediğimiz bu dergide Fuad Köprülü'nün de yazıları bulunduğunu söylemişlerdi. Belki, günün birinde bu mecmuayı ele geçirmek mümkün olacaktır. Fuad Köprülü'nün *Musavver Terakkî*'deki şiirleri Mercan İ'dâdîsi'nin üçüncü sınıfında bulunduğu sırada neşredilmiştir; eğer *Te'âvün*'deki yazıları daha önce, 1905'den evvel basılmış ve —çok muhtemel olarak— mevzû'ları bakımından *Musavver Terakkî*'dekilerden farklı iseler, o zaman, basın hayatının 1905'de başladığına, ilk yazılarının hususiyetlerine dâir verdiğimiz hükümlerin de —pek az ihtimâlle— değişmesi mümkün olabileceğini şimdiden söyleyebiliriz.

Ankara — 29 Ağustos, 1968

Edebiyatı tarzında değildir ve her bakımdan Servet-i Fünûn, Fecr-i Âtl şiirleri hususiyetini gösterir" demiştik (*Fuad Köprülü Hakkında Notlar, Türk Kültürü*, c. v., nu. 57, Temmuz, 1967, s. 14. — Nihad Sâmî Banarlı'nın bu yazımıza cevâbı için bk., *ayn. mec.*, c. v., nu. 59, Eylül, 1967; s. 21-27: *Köprülü'nün Rubâ'îleri*. Kıymetli meslekdaşım, bu yazısında, şairimizin yedi *Rubâ'î*'sini de neşretmiştir). *Musavver Terakkî*'deki ve yeni elde edebildiğimiz dört manzûme, N.S. Banarlı'nın, Fuad Köprülü'nün başlangıçta Dîvân tarzında şiirler —fakat *Rubâ'î*'ler değil— yazdığı hakkındaki hükmünü de haklı göstermekte ve tevsik etmektedir.

DOĞU PAKİSTAN İSLÂM MİMARİSİNİN ANA HATLARI

ŞEMSEDDİN AHMED, M. A.

Pakistan Eski Arkeoloji Müdürü

İnsan aklı diğer sanat kollarına nazaran yapı sanatında daha akıllıca bir ifade bulmuştur. Ormanlarda, dağlarda, vadilerde yaşayan ilkel insan, kendisini sıcağa, soğuğa, yağmura ve tabiatın diğer sert etkilerine karşı, ayrıca da etrafında bulunan vahşi hayvanlardan korumak problemi ile karşı karşıya idi. O ağaç, bambu, yaprak, ot vesaire gibi elinin altında hazır duran malzemelerle kendisine bir nevi sığınacak yer yapmayı düşündü ve böylece yaptığı bu sığınığın içinde yaşamağa başladı. Kayalıklarda ve tepelerde dolaşan ilk etnolojik insan ise buralara oyuklar açıp mağaralar yaptı ve bunları mesken olarak kullandı. Zaman ilerleyince insanın kabiliyetleri ve imkânları harikulâde inkişaf etti ve bu inkişaf aynı zamanda yapı sanatında da etrafımızda gördüğümüz gibi, şekil, büyüklük, güzellik ve dekorasyonda tesirini gösterdi. Yapı sanatının bugün gördüğümüz şekil ve seviyeye gelinceye kadar yüzlerce yüzyıl ve çağ boyunca, pek çok icad, inkişaf, tecrübe ve gelişme safhaları geçirdiğini unutmamak lâzımdır.

İslâm mimarisinin menşei olarak Hazreti Muhammed'in Milâttan sonra 622 senesinde Medine'de Allah'a ibadet için yaptırdığı mütevazi kutsal evi zikredebiliriz. Bu bina hurma yapraklarından yapılmıştı ve dallar da çatının desteği vazifesini görüyordu. Hazreti Peygamber bu mütevazi ibadet evinde sade yaşamayı ve yüksek düşünmeyi vaaz ederdi; ve herhalde, etrafında hasır üstünde oturan sadık müritleri Bizans, Roma ve Sasanî imparatorluklarının zengin dekorasyonları havi mukaddes yapıları ve sarayları ile rekabet edecek kadar muhteşem sanat eserlerinin meydana getirileceğini hayal dahi edememişlerdi. Bu sade fakat vekarlı peygamber evi camiinde İslâm sanat tasarımının nüvesi filizlenmişti. Daha sonra bu nüve filizlenerek gelişti. Böylece de Kûfe'de, Fustat'ta, Filistin'de yapılan camiler ve, Richmond'ın belirttiği gibi, Emevî Halifesi Al-Valid (705-715 M.s.)

tarafından dokuz sene sonra Şam'da inşa edilen cami meydana gelmiş oldu. Bu yapıların en belirli özellikleri ve maksatlarına yarar kısımları, Richmond'un dediğine göre, şunlardır: "tefrik edilmiş bir saha, mahfuz bir ibadet yeri ve bu yere üstü kapalı bir giriş, müminleri ibadete çağırarak için bir kule ve namazdan önce abdest almak için bir çeşme. Şunu da ilâve edelim ki caminin batı duvarında bulunan niş, yani mihrab da lüzumlu parçalardan biridir. Al Suyuti'nin dediğine göre, İkinci asrın başında hadîs'e göre mihrab yasaktı. Çünkü bu kiliselere mahsus bir vasıf idi." Mihrab ilk defa Al-Valid'in emriyle Ömer İbn Abdülaziz tarafından Medine'deki caminin yeniden yapılması dolayısıyla bu camiye kondu. Bu önemli yeniliğin, caminin bu bölümünde çalışan kıbtî işçiler tarafından yapıldığı ve bundan dolayı menşenin kıbtî olduğu söylenmektedir.

Batı Pakistan'da bulunan Bambhor, Sind'de son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarda mihrabı olmayan bir caminin harabelerine raslanmıştır. Enkaz içinde bulunan Arapça kitabeden caminin H. 106 (727-28 M.) yılında yapıldığı anlaşılmıştır. Bu şimdiye kadar Pakistan'da meydana çıkarılan en eski cami olsa gerek. (Creswell, A short account of Early Muslim Architecture, p. 41-44). Aynı asırda yapılan diğer yapılarda Müslümanlar, özellikleri ihtiyaçlarına uygun bir şekilde adapte ettiler.

Hazreti Muhammed'in getirdiği inanç öğretileri müminlerin zihinlerini ve kalplerini öylesine heyecana getirdi ki, bunlar onun dini kurmasından itibaren yüz yıl içinde İslâm sancağını açarak Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika, İran, Batıda İspanya'ya ve Doğu'da Indus vâdisine kadar götürdüler. Böylece Roma İmparatorluğu'nun en yüksek halinden daha büyük bir İmparatorluğun sahibi oldular. Arapların yapı sanatı için kabiliyetleri yoktu, veya çok azdı. Bu yüzden fethettikleri her memlekette rasladıkları yerli mimariyi daima adapte ettiler; fakat muhtelif eyalet ve memleketlerde gördükleri yerli üslûb, orada bulunan insanlar kadar birbirinden çok farklı idi. Mevcut türlü yerli şekilleri ve karakteristikleri inceleyen İslâmlar, kendi ülkülerini ifade etmek için birleşik bir prensip meydana getirerek bir yapı sanatı okulunu inkişaf ettirdiler ki, buna biz İslâm mimarî sanatı diyebiliriz.

Müslümanların bu eyalete yani Doğu Pakistan'a gelmeleriyle yapı sanatı yeni bir devre girdi. Ananelerle dolu olarak, toprağın ve iklimin şartlarına uyarak Müslümanlar, yapıların üslûp ve konstrük-

siyon metodunda bazı değişiklikler meydana getirdiler. Eyalette yayılmış olan mevcut binalardan mimarının bu yeni safhalarını daha yakından ve doğru olarak tetkik edebiliriz. Bilhassa Gaur, Pandua ve daha sonraları bazı değişikliklerle Dakka ve Bagerhat'ta bulunanlar bize bu imkânı vermektedirler.

Bengal'in İslâm devri ve İslâm öncesi mimarisi, teknik hususiyetleri bakımından birbirinden değişiktir. Biri direk ve kirişlerden, diğeri de kemer, kubbe ve tonozdan ibarettir. İslâm öncesi mimarları hakikî kemer sisteminin mânasını ve faydasını bilmiyorlardı; onlarda küçük tezyinî kemerler ve nişler üst üste taş ve kiremitlerle örtülmüştü; bu teknik, Corbel (Corbeau) denen kaba bir sistemdi. Romalılar M.s. birinci asırdaki harikulâde yapılarında hakikî kemerleri kullandıkları halde, Müslümanlar bu çok mühim teknik yeniliği ilk defa Milâttan sonra bin senesinde tatbik etmişlerdir. İslâm öncesi devirde kullanılan kerpiç yerine kireçli harç kullanıldı. Mahasthan, Paharpur ve Mainamati'de yapılan hafriyatta kireçli harç ile yapılmış zeminlere raslandı. Demek ki İslâm öncesi mimarlar bu harcı biliyorlardı, fakat onun faydasına vâkıf değillerdi. Müslümanlar kireçli harcı binaların su geçirmemesi için düz siva olarak kullandılar. Moğollar öncesi devirde duvarlara terracotta ve taş ile süslü şekiller verilirdi. Moğol devrinde duvarların sıvası kireçli harç ile yapılırdı. Müslümanlar 15. asır yapılarında tezyinat olarak çini kullanırlardı. Bu usul bir asır sonra Bengal'de kayboldu. Çini fayansların tek veya çok renklileri ve çiçek desenlileri mevcuttu. Çinilerin çok miktarda kullanılması onların yerli olduğu neticesini veriyor.

Yapıların sathında terracotta tezyinatının kullanılması İslâm öncesi menşelidir ve Moğol öncesi devirde devam etmiştir. Yeşillikler fonu üzerinde kiremit kırmızısı binalar çok hoş görünüşleriyle monotonluğu bertaraf etmektedir. Moğolların gelmesiyle sath dekorasyonunda esaslı bir değişiklik oldu. Terracotta'nın yerini alçı siva aldı. Fakat bu genel mülâhaza Atia Camii (1609 M.s.) ve Kherua Camii (1582 M.s.) gibi Moğol devrinde yapılan bazı camilerin gösterdiği gibi, yerli usulün hemen öldüğü mânasında alınmamalıdır. Bu gibi istisnalar geç Moğol devrine kadar sürüp gitti. Bu usulü tamamiyle kabul etmiş olan yerli sanatkarlar terracotta sanatlarını Hindu mabedlerinde 18. asra kadar tatbik devam ettiler. Gaur'da Chhotaa Sona Camii (1493-1519 M.s.) ve Rajshahi eyaletinde bulunan Bagha ve Kusumba Camileri (1558 M.s.) gibi Bengal'de İslâm

devrine ait bazı taş yapılardaki taş oyma detayları terracotta'ya neler borçlu olduklarını açıkca belli etmektedir. Moğolların gelmesiyle taş işçiliği sona erdirdildi. Hattâ taş sütunlar dahi kullanılmamağa başladı. İç dekorasyonunda beyaz mermer ve siyah taşın kullanıldığı Dakka'da bulunan Bibi Pari Türbesi (1684 M.s.) bir istisna teşkil eder. Şunu da bu vesile ile kaydedelim ki, bu anıtın çatısı (kubbesi), Moğol mimarisinin tam olgunluğa eriştiği zaman yapılmıştır; üst üste gelen büyük siyah bazalt serisi üzerine ve "Corbel" prensibine göre kurulmuştur.

Moğol öncesi İslâm yapıları ile Moğol devri yapıları arasında bir fark da orta kapının işlenişidir. Moğol öncesinde orta kapı önemli değildi. Halbuki Moğol devrinde orta kapı önem kazandı. Ama bütün Moğol binalarında çoğu zaman, dörtgen şeklinde ve çıkıntılı bir alınlıkla çevrelenmiş geniş kapılar görüyoruz. Moğol öncesi taş camilerinde, Chhota Sona ve Kusumba camilerinde olduğu gibi, önünde parmaklıklar bulunan biraz yüksekçe bir mevkide kadınlar bölümü mevcuttu. Bunlar Moğollar devrinde tamamen terkedilmiştir.

Müslümanların getirdikleri mimarî üslûp yeniliklerini mevcut yapılarla ve bilinen fonu üzerinde incelemek lâzımdır. 500 seneden biraz fazla devam eden bu yapı sanatı faaliyeti üç devreye ayrılabilir. 1) İkhtiaruddin Muhammed bin Bakhtiar Khilji tarafından 1200'de zabtından sonra 1338'e kadar Bengal'in, merkez olarak Delhi'den idare edildiği devir, 2) 1338'den itibaren 1575 senesine kadar süren Bengal'in bağımsız devri, 3) 1575'ten başlayıp 1707 ye kadar devam eden Moğol devri.

Birinci Devir

Ancak bir asır kadar hüküm sürmüş olan Bengal'in ilk Müslüman fatihleri yeni fethedilmiş ülkelerde durumlarını sağlamlaştırmakla meşgul olduklarından, Lakhnauti ve Devikot gibi hükümet merkezlerini önemli yapılarla süslemeğe pek fırsatları olmadı. Bunlardan ancak bazı kalıntılar Hindistan'ın Batı Bengal'inde bulunan Satgaon, Tribeni ve Pandua'da mevcuttur. Sir John Marshal Bengal'de bulunan bu yapıları ve bundan sonrakileri şöyle tasvir etmiştir: "Bengalî çatı dediğimiz kavisli hatlar, dört köşeli kalın tuğla direkler ve daha ince taş direkler, çok fazla süslü, kavisli şekillendirilmiş duvar tezyinatı." Tribeni'de bunun iki misali vardır. Bunlar Güney Bengal'i 1288 senesinde fethetmiş olan Zafer Han Gazi'nin

çatısız türbesi ve camiidir. Türbe, orada daha evvel bulunmuş olan Krishna mabedinin taşlariyle yapılmıştır. Cami Alâuddin Hüseyin Şah (1493-1519) zamanında o derece tamir gördü ki, orijinal karakterini tamamiyle kaybetti.

Delhi sultanlarının ilk devirlerine ait mimarî hususiyetleri Firuz Şah Tughlaq'ın Yeğeni olan Şah Saifuddin tarafından yapılmış Pandua'daki Firuza Minare ve camide görülmektedir. Minare 5 katlı olup 84 ayak yüksekliğindedir; alttaki üç kat 12 köşeli, diğer katlar ise darlaşarak ve sivrileşerek yukarı doğru yuvarlak bir şekil almaktadır. Çatı kubbelidir. Muhtemelen Delhi'deki Qutb Minar eşini örnek alan muazzam duvar kitlesi, kutruna nazaran oldukça nispetimsiz ve gayri mütenazır görünmektedir. Geniş caminin duvar ve kemerleri tuğla, direkler muhtemelen Hindu mabedlerinden alınmış siyah bazalttandır. Bu cami Pandua'daki çok kubbeli Adina camiine model vazifesi gördü.

İkinci Devir

Bengal'in bağımsız sultanlarının mimarisi en iyi şekilde Ganj Nehri'nin eski sahili olan ve Pandua'nın yirmi mil güneyinde bulunan nefis harebelerde tetkik edilebilir. Harabeler sayısız türbe, cami, kale, sarnıç ve kulelerden ibarettir. Bunlarda Bengal'in bağımsız sultanlarının şan ve şöretleri, nebatlar içinde yarı yarıya gömülüdür. Bunların çoğu maalesef bugün Hint bölgesinde bulunmaktadır. Fakat, bu devrenin sistemli şekilde incelenmesi için bunları hep birlikte bir bütün olarak incelemek gerekiyor. 1358-89 senelerinde İskender Şah tarafından yapılan muhteşem Adina Camii Doğu Hindistan - Pakistan kıtasında yapılmış bu nevi binaların en iddialılarından. Planı, uzunluğu 507 1/2 ayak, genişliği 385 1/2 ayak olan bir dörtgendir. Her bir dört yanında kemerli ve kubbeli 88 bölme vardır. Avlunun etrafındaki yapıda 375 bölme vardır. En önemli bölme, Badshah-ka-Takht adlı kıraliyet galerisi idi. Dua edilen bölümün bir kısmı ve kıraliyet galerisi eski Hindu mabedlerinden alınan siyah bazalt ve kum taşından yapılmıştır. Bunu mihrapta en iyi şekilde görüyoruz. Batı duvarının iç kısmı çiçek ve arabeskle süslüdür. Kubbeli olan çatıdan bugün yalnız kıraliyet galerisinin üstündeki kubbeler sağlam durmaktadır.

Bengal'de bulunan İslâm mimarisinin güzel örneklerinden bir tanesi de Eklakhi türbesi'dir. Bu türbe 1409-1438 senelerinde hüküm-

darlığı muhtemelen İlyas Şahi ailesinden gasbederek hüküm sürmüş olan Raja Ganesh'in oğlu Celâlüddin Muhammed Şah için yapılmıştır. Büyük Adina Camii'ne aşağı yukarı bir mil uzaklıkta bulunan, erken 15. yüzyılda yapı sanatının gelişiminin muhakkak önemli bir merhalesini temsil eden ve sonraki yıllarda meydana gelmiş bir çok yapılara prototip'lik eden bu kabir, Bengal'de İslâm mimarisinin en ince örneklerinden biridir. Binanın en ilginç tarafı, hafif kavisli korniş, dört köşenin her birinde sekizgen kule ve çok kubbe yerine çok kalın direkler üzerine oturtulmuş olan yarım küre şeklindeki bir kubbedir. Tuğladan yapılmış olan binada bazı siyah taş levhaları mevcuttur. Dış plân hemen hemen kare şeklinde, içte ise sekiz köşelidir. Dış duvarlar şekil verilmiş terracotta levhalar ve tuğla frizlerinden yapılmıştır. Bundan başka, burada Bengal mimarisinde ilk defa olarak kornişlerde çiniye raslanmaktadır.

Barbak Şah (1459-74) zamanında yapılmış olan Dakhil kapısı ve oğlu Yusuf Şah (1474-81) tarafından yapılmış olan Tantipara, Darasbari ve Lotton mescidi ve biraz sonraları yapılmış olan Gunmant Camii, Raja Ganesh sülâlesinin 1438'de kovulmasından sonra, İlyas Şah sülâlesinin ikinci hükümrânlığının mimarî özelliklerini taşıyan misallerdir. Dakhil kapısı 60 ayak yüksekliğindedir; ortada kemerli zarif bir girişi, her iki tarafında nöbetçiler için oda, ve her dört köşede birer beş katlı, kubbeli kule vardır, ve Hindu menşeli panolarla bezenmiştir; fakat başlıca ilginçliği cephesinin münavebeli ışık ve gölge etkisi vermek hususunda sarfedilen cesaret ve ustalıktır. Daha az önemli binalar arasında Bagerhat'ta bulunan 1459 senesinde yapılmış olan Saitgumbad Camii ve Han Cihan Ali Türbesi ve bu civarda bulunan başka bazı yapıların Han Cihan Ali üslûbu diyebileceğimiz kendine has karakteristiği vardır; ve bunları "Han Cihan Ali üslûbu" altında toplamak mümkündür. Üslûbun özellikleri şimdi hayli harap durumda olan köşe kuleleri ve plânda ve dekorasyonda sadeliktir; bu da tuğla yapı sanatını kuvvetle hatırlatmaktadır. Bununla beraber bütün bu örneklerde kornişler kavislidir. Saitgumbad Camii tuğladan yapılmış dikdörtgen bir yapıdır. 77 alçak kubbesi vardır; bunlardan merkezdekiler, 7 şerlik 11 sıradan meydana gelmektedir. Bu, 66 ince taş sütünü ile, Doğu Pakistan'da bulunan en büyük camidir. Duvarlarda az terracotta ve fayans tezyinatı bilhassa kemerlerin sathında çiçek arabesk'leri ve rozet'ler vardır. Türlü

renk ve desende emaye karolar, bu bina grubunda, görünüşe göre, arasına kullanılmakta idi.

Gaur'da bulunan Gunmant Camiinde Bengal mimarisinde dikkate değer bir değişikliğe tanıklık etmekteyiz. Bunda, her ne kadar çini tezyinatı varsa da, renkli tezyinat, taş kabartmalara nazaran önem bakımından geri plâna indirilmiştir. Plân Adina Camiinininkine benzer fakat daha küçüktür. Bu binanın en önemli karakteristiği köşelerde bulunan sekizgen kuleler, çok miktarda terracotta, taş tezyinatı ve çini ve taştan duvar kaplamalarıdır.

Hüseyin Şahî sülâlesi (1493-1552) de çok binalar yaptırdı. Bunların arasında en önemlileri Hüseyin Şah'ın saltanatında vali Muhammed tarafından Doğu Pakistan'daki Gaur'da yapılmış olan Chhota Sona Mescidi, Bagha'da Rajshahi bölgesinde bulunan 1523 tarihli bir cami ve aynı tarihten Kusumba Camii, Hindistan'daki Gaur'da Nusret Şah tarafından 1526 da yapılmış olan Bara Sona Mescidi ve 1530 da yapılan Qadam Rasul Camiidir. Bagha ve Qadam Rasul tuğladan ve terracotta'dan yapılmıştır. Chhota ve Bara Sona Mescitleri tuğladan yapılmış ve iç ve dışta taşla kaplanmıştır. Qadam Rasul Camiinde ayrıca Dilir Han'ın oğlu olduğu tahmin edilen Fath Han (1660) türbesi vardır. Bu, uzunluğuna dikdörtgen şeklinde kireç harcından yapılmış (30'-8" × 21'-5") bir odadan ibarettir. Sivri çatının üst kısmının ortası kavislidir. Çatı 2 meyilli satıhtan ibarettir ve tepede Kuzey ve Güney taraflarda, üçgen şeklinde birer çıkıntı bulunmaktadır. Merkezdeki yüksek satıh da beş çıkıntı ile sona ermektedir. Çatının umumî görünüşü esnek bambu ve hasır çatılar taklidi olarak, eğridir ve Bengal köylerinde çok rasladığımız evlerin "dochala" tarzındaki çatılarını andırır. Chhota ve Bara Mescitlerinin "altın" diye anılmaları, kubbelerinin aslında altın kaplama olmasından ileri gelmektedir. Daha eski ve çok daha küçük olan Chhota Sona Mescidi daha çok işlenmiştir. Cephede kemerli kapısı vardır ve yarı değirmi kubbelerin monotonluğu, araya eğri hatlı "chauchala" çatısı konmakla düzeltilmiştir. Taş duvarların çıplaklığı, yaprak motifli kabartmalarla örtülmüştür.

Üçüncü Devir

Bu devir aşağı yukarı büyük Akbar'ın 1575 senesinde bu eyaleti aldığı devire tekabül etmektedir. Bunun en önemli karakteristiği

büyük soğan biçimli kubbeleri, içe doğru geniş girişler, güzel merkez giriş kapıları, sekizgen biçimli köşe kuleleri ve özel sütun başlıklarıdır.

Afganlı Ma'sum Han Kabulî adlı müthiş bir asî önder tarafından 1582 senesinde Chatmohar'da yapılmış olan cami, Bengal'de bulunan Akbar devrine ait en eski yapıdır. Şimdi harap durumdadır; bu sebeple de mimarisi hakkında bir fikir vermek pek zordur. Harabeden anlaşılabilmesine göre, Doğu tarafında üç girişi var, bunlardan ortada bulunanı öne doğru oldukça çıkıntılıdır ve yanlardakilerden daha yüksektir. Moğol devrinden kalma olmasına rağmen merkezdeki mihrap zenginçe süslüdür. Kemerleri Moğol öncesi üslûpta çiçek tezyinatı ile süslüdür. Bu bina, her ne kadar kronoloji bakımından Moğolların gelmesinden daha sonraya ait ise de, aslında Moğol olmıyan bir eserdir. Ancak, cephede Moğollar tarafından getirilen, ve İran tarzını haber veren üç kemer buna istisna teşkil eder. Gerçekten bina Moğol öncesi devre mimarisi arasındaki geçiş safhasına açıkça tanıklık etmektedir. Burada, daha sonraki Moğol örneklerinde mutad olacak olan üç höcreli cephenin başlangıcını görüyoruz. Her bir höcre yarım küre şeklinde kubbelerle kaplıdır. Kubbeler yan duvarlara ve bu yan duvarlardan doğrudan doğruya çıkan kemerlere dayanmaktadır.

Murad Han Qaqshal tarafından aynı senede yapılmış olan Sherpur (Bogra)'daki Kherua Camii aynı intikal devrine aittir. Tuğladan sıvasız yapılmış, üç kubbesi olan bu caminin plânı dik-dörtgendir (57'-0" × 25'-0") ve dört tane sekizgen kulesi ve yatay tuğla profilleri vardır. Doğu tarafında kemerli üç, kuzey ve güneyde de birer kapısı, iç kısmın batı duvarında üç mihrap vardır. İçerde cami, dörtgen şeklinde 3 bölüme ayrılmıştır; bunların her birinin üstünde, tipik Bengal "pandantif" leri ile süslenmiş yarım küre şeklinde birer muhteşem kubbe bulunmaktadır. Doğudaki üç girişe mukabil, içeride batı duvarı, dikdörtgen tuğla panolarla çerçevelenmiş üç mihrapla zenginleştirilmiştir. Kemerler, zevkli bir şekilde, terracotta çiçek resimleri ve rozetlerle süslenmiştir.

Dakka ve civarında Aurangzeb'in devrinden kalma sayılabilecek bir çok yapıların kalıntıları vardır. En önemlileri: Idrakpur, Hajiganj, Sonakanda, Lalbagh hisarları, Bibi Pari türbesi ve Han Muhammed Mardha camiidir.

Dacca'nın 15 mil güney-doğusunda bulunan, 1660 senesinde bu eyaletin Moğol valisi Mir Jumla tarafından Mugh'lara ve Porte-

kizli korsanlara karşı yaptırılmış olan Idrakpur Hisar'ı tuğladandır. Uzunluğu dikdörtgen şeklinde 270'-0"×240'-0" boyutlu, ortada avlusu olan dört binanın kuzey kısmında sade bir kapısı, her köşesinde de yuvarlak birer kulesi vardır. Bu kuleler, atış yapılan seviyeye, yani surlara kadar masiftirler. Üzerlerindeki barbata'da bol bol misket atışı mazgalı bulunmaktadır. Bu hisarın özelliği, büyük daire şeklinde olan masif bir platformun bulunmasıdır: Bunun yüksekliği 30 ayak, kutru 108 ayaktır. Avlunun doğu duvarında bulunan bir merdivenle buraya çıkmak mümkündür. Bir "annexe"de bulunan bu duvar 130 ayak genişliğindedir. Büyük bir topu yerleştirmek ve göz-cülük için kullanıldığı muhtemel olan bu platformun yapılması fikrinin Portekizlilerden mülhem olduğu düşünülebilir. Çünkü o sıralarda bir çok Portekizli maceracılar Moğol hizmetine alınmıştı.

Böylece aynı platformu olan ve aynı devre ait bulunan iki hisar Sitalakhya Nehri'nin her iki yakasında Narayanganj'da bulunan Otajiganj ve Sonakanda kaleleridir. Bunların ilki altı köşe bir binadır; köşelerinde misket mazgalları bulunan yuvarlak kuleleri ve büyük kare şeklinde platformu vardır. Diğeri ise, uzunluğuna dikdörtgen şeklinde olup büyük yuvarlak bir platforma sahiptir ve genel olarak bu binalarda bulunan bütün teferruatı kapsamaktadır.

Lalbagh hisarları: Bu önemli binalar grubu, Aurangzeb'in 3. oğlu Prens Muhammed Âzam tarafından 1698 tarihinde başlanmış, fakat kendisi ve halefi Navab Şayiste Han tarafından bitirilmesi hiç mümkün olmamıştır. Yüksek ve arasında muntazam mesafelerde yarım sekizgen kuleler olan tuğla surdan ibarettir. Surun her köşesinde ise üç katın yüksekliğine erişen muazzam kapıları, sekizgen kuleleri vardır. Güney kapısı Bengal Moğol imparatorluk üslubuna iyi bir örnektir. Kemerli muhteşem kapı, dörtgen şeklinde tavanı alçı üzerine geometrik motiflerle süslü ve yanlarında nöbetçi odaları bulunan kubbeli bir avluya açılır. İkinci katın tepesinde yüksek bir kemerli dehlizin her iki yanı, altta yarı sekizgen şeklinde derin girişli ve iki katta kubbeli, çıkıntılı pencere ile dengelenmiştir. İki kattaki kemerli yüksek dehlizlerin iki yanı ince sekizgen bezeklerle süslenmiştir. Dört köşenin tepesinde 4 tane sütunlu köşk, zarif bir şekilde yükselmekte imiş.

Lalbagh Hisarı'nın aşağı yukarı ortasında Şayiste Han'ın kızı olduğu iddia edilen Bibi Pari yahut İran Duht'unun türbesi mevcut-

tur. Süslenmesinde siyah bazalt, gri kum taşı ve beyaz mermer kullanılmıştır. Kare şeklinde bir mezar odasında sade bir som mermer lahit bulunmaktadır. Mezar odasının yan taraflarında dört oda ve her bir köşesinde de kare şeklinde ayrı birer oda daha vardır. Mezar odasının duvarları beyaz mermer plaklar (levhalar) ile kaplıdır, köşe odalarında sarı fon üzerinde koyu mavi, portakal, yeşil ve kırmızı renkli emaye çini kullanılmıştır. Odaların tavanları dikkate değer şekilde, eski Hint tarzında, kısmen üst üste gelen taş blokları ile yapılmıştır. Merkezdeki odada dış tarafı bakırdan bir sahte kubbe ile örtülü sekiz köşeli bir cumbalı kemer bulunmaktadır.

Lalbagh Hisarı'nın içinde ayrıca üç köşeli bir cami bulunmaktadır. Yuvarlak silmeli, çok zarif kubbeleriyle bölümlerinin tenasübü ile dikkate değer; fakat öte yandan bu eyalette gelişmiş olan tipik Moğol imparatorluk üslûbunda meydana getirilmiş olan bu cami, 1678 yılında Prens Âzam tarafından yapılmıştır. Bundan başka kabul salonu ve hamam olarak isimlendirilen iki katlı muhteşem bir bina da ilginçtir. Eğri merkezî tepeli ve iki şev tavanlı tipik Bengalî çatısı olan bir merkez salonu ve kare şeklinde kubbeli odalar grubu bulunmaktadır. Bu grup merkez yapısının batı tarafındaki zemin katındadır. Burası hamamdı ve zamanında duvarlar arasından geçen su boruları bulunmaktaydı. Bu borular, bu odalara sıcak ve soğuk su göndermek için yapılmıştı. Bu hamamın genel plânında aynı seriden binalara göre küçük değişimler vardır. Benzerleri Şah Shuja'nın Gaur'daki yazlık evinde ve Dakka yakınında bulunan Jinzira sarayı harabelerinde görülmektedir. İngilizler bu binayı kendi ihtiyaçlarına göre maalesef o şekilde restore ettiler ki asıl mimarî özelliklerini şimdi iyice takdir etmek güçtür.

Katra (Çarşı)

Dakka'da bulunan Chhota ve Bara Katra'ları kuzey Hindistan'da bulunan kervansaray tarzında yapılmış enteresan bir yapı grubudur. Bara Katra daha önemli ve daha muhteşemdir. Şavkbazar'ın güneyindedir ve şimdi modern binalarla çevrelenmiş olup büyük bir kısmı yerliler tarafından tahrip edilmiştir. Eskiden mevcut olan bir kitabesine göre 1644 senesinde Şah Shuja için yapılmışsa da, sonradan binanın mimarı Abdül Kasım'a hediye edilmiştir. Aslında Bara Katra kare şeklinde bir avlu etrafında dört yanlı bir bina idi, ve bir çok odaları ve kuzey ve güneyde birer büyük kapısı olan bir yapı idi.

Kuzey kanadı, doğu kanadının önemli bir kısmı ile birlikte şimdi yerlerine modern ev ve dükkânlar yapmak amacıyla tamamen yıkılmıştır. Yapının halâ mevcut olan ve Buriganga nehrinin tam yanında bulunan güney kısmı 223 ayak uzunluğunda olup çok güzel bir cephesi vardır ve üç kata kadar yükselen yüksek bir merkezî yoldan ibarettir. Ve her iki yanında sekizgen kuleler bulunmaktadır. Bu girişin en önemli odasının üstünde alçıdan ve kafes şeklinde yapılmış süslü bir kubbe vardır. Bunun vaktiyle muhteşem bir yapı olduğu ve Moğol imparatorluk üslûbunun bütün özelliklerini taşıdığı harabelerden anlaşılmaktadır.

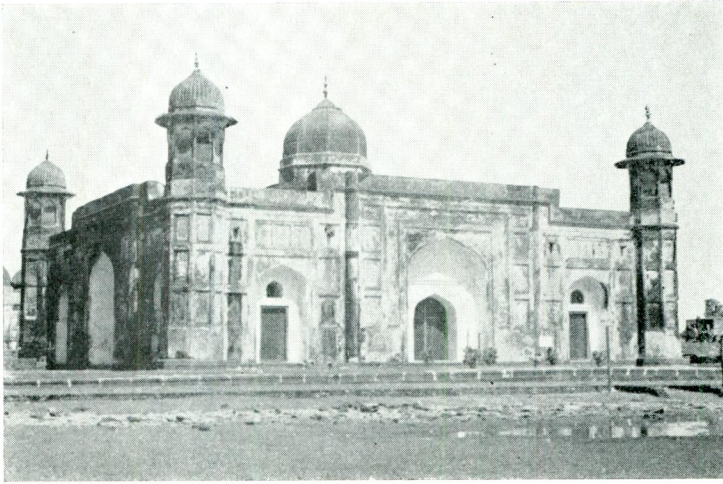
Şah Shuja zamanında yapılan Huseyni Dalan da, Dakka'da bulunan çok enteresan ve muhteşem bir yapıdır. Epey değişikliklere uğradığı için bugün modern bir görünüşü varsa da, eski kısımlarından bazıları halen yaşamaktadır. İlkın, Şia cemaati için toplantı yeri olarak inşa edilmişti. Arka arkaya birbirine dayalı iki büyük salonu ve iki katta, muhtemelen kadınlar için kullanılan tâlî salonları vardır. Binanın bütününün çatısı 1897'deki zelzelede yıkıldı ve restore edilirken de güney tarafında bir su hazinesi karşısına bir veranda ilâve edildi. Bütün bina, bir seri kemere ve alçı ile kaplı 4 dorik sütuna dayanan bir sokl üzerindedir ve, muhteşem, geniş ve şimdiki verandanın düz tavanını taşıyan bir cephe arz etmektedir.

Moğol âbideleri serisinin sonuncusu Dakka'da Atoş Hana'da bulunan Han Muhammed Mardha camiidir. Tuğladan yapıldır; yarım küre şeklinde üç kubbesi, terracotta platform üzerinde bulunmaktadır; ölçüsü 125'-0" × 100'-0" olup yüksekliği 16 ayaktır. Dua edilen yerin alt kısmında 30 tane hücre vardır. Bunlar muhtemelen medrese vazifesi görüyorlardı. Kitabesine göre 1706 senesinde Kadı Abdullah tarafından yapılmıştır.

Doğu Pakistan'da Gaur'da bulunan enteresan bir grup da Şah Shuja zamanında yaşamış olan Şah Nimetullah Veli ile ilgisi olan gruptur. Bu grup: Bir türbe, üç kubbeli bir cami ve yazlık ev olan Tahkhana'dan ibarettir. Tahkhana'nın, Prens Shuja tarafından Bengal'da Kıral naipliği yaptığı zaman "mürşidi" için yapıldığı söylenmektedir. Cumbalı üslûpta inşa edilmiş, iki katlı 116' × 38' ayak boyutlu, her cephesinde ve arka odalar önünde koridoru bulunan bir binadır. Bu yapı Gaur'da, ahşap kirişlerle sağlamlaştırılmış yegâne binadır. Özenerek yapılmış bir hamam sistemi vardır ve, su hazinesine bağlı

duvarlar arasına konmuş su kanalları açılmıştır. Sade, sıvalı tuğla ile inşa edilmiştir ve geç Moğol devrinin tezyinatını taşır.

Dakka'da Begumbazar'da bulunan 5 kubbeli Murşid Ali Han Camii (1700-1704) her ne kadar Moğol'un inhitat devri üslûbunda inşa edilmiş ise de, bazı ilginç özellikler taşır. Dakka'da raslanan diğer 18. asır camileri gibi kemerli odaları bulunan, yükseltilmiş bir platform üzerine yapılmıştır. Caminin kuzey tarafında Bengalî tipten "dorhala" çatısı olan ve imam için ayrılmış bir oda ile, doğu tarafında merdivenli eski bir kuyu bulunmaktadır. Bengal'da bu tip başka kuyu yoktur, fakat Kuzey Hindistan'da Şer Shahi devrinde bunlara raslanır. Tezyinatlı kasnaklar üzerine oturtulmuş olan caminin kubbe-lerinin hepsinin tepesinde bir lotus motifi vardır.

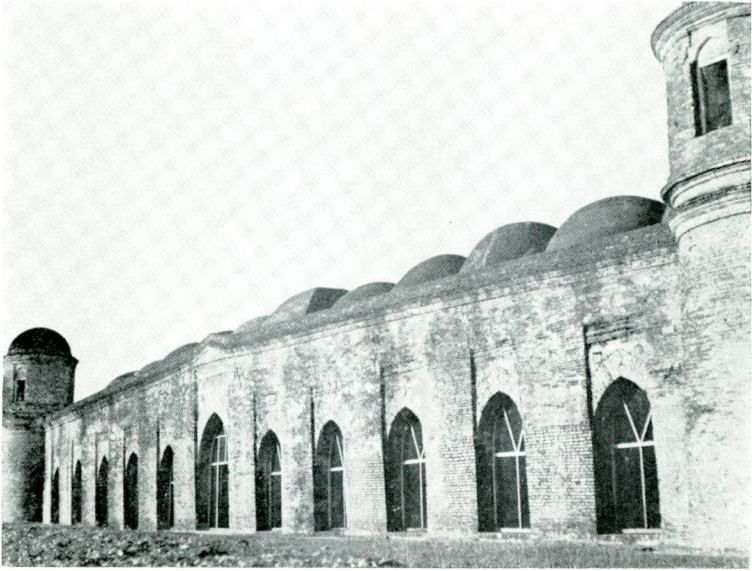

Res. 1 — Bibi Pari Türbesi
Fig. 1 — Bibi Pari's Tomb

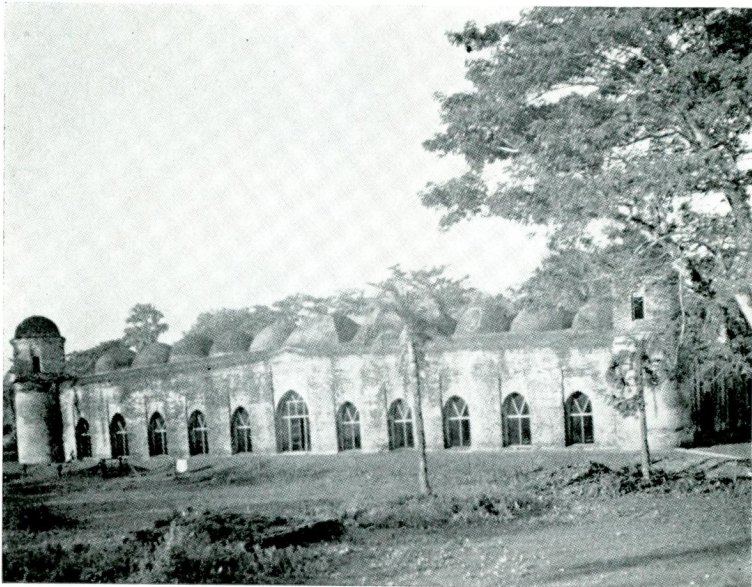
Res. 2a — Saithgumbad Camii
Fig. 2a — Saithgumbad Mosque

Semsettin Ahmet

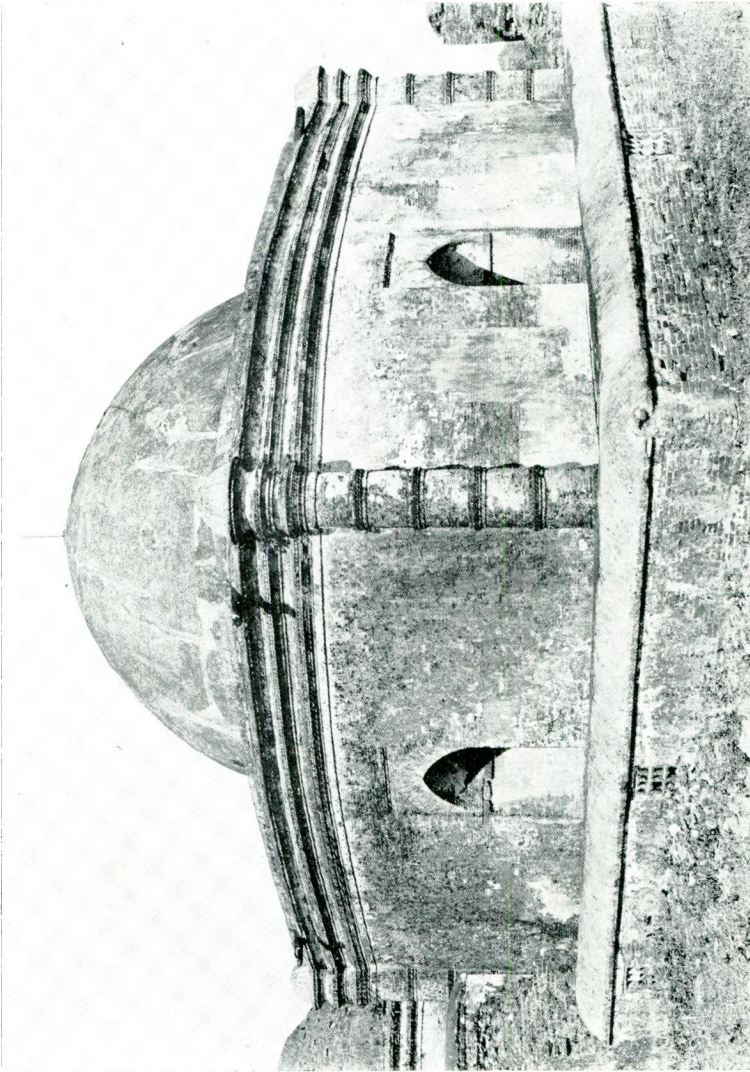
Res. 2b

Fig. 2b

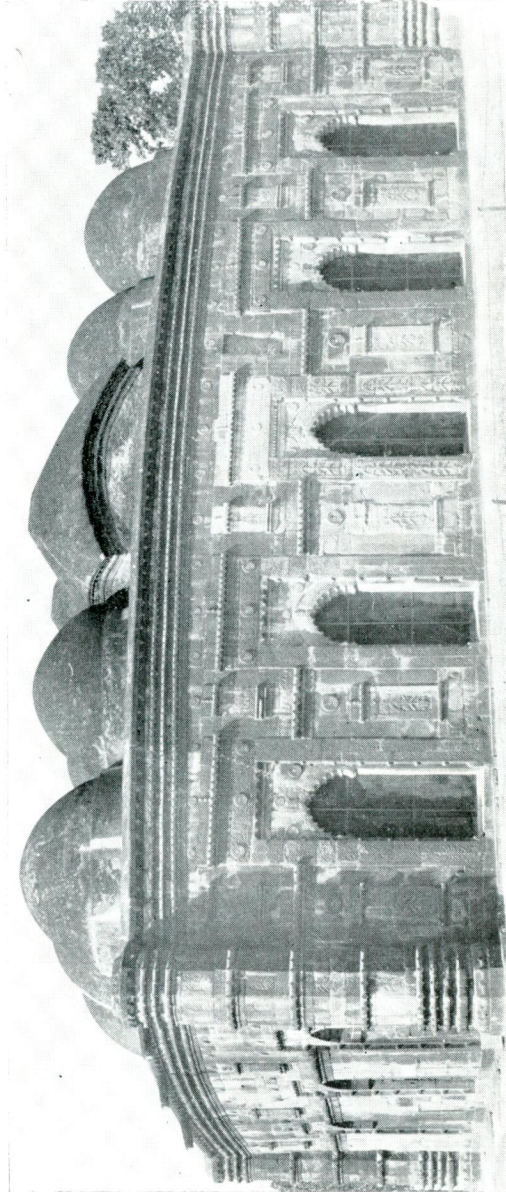

Res. 2c

Fig. 2c

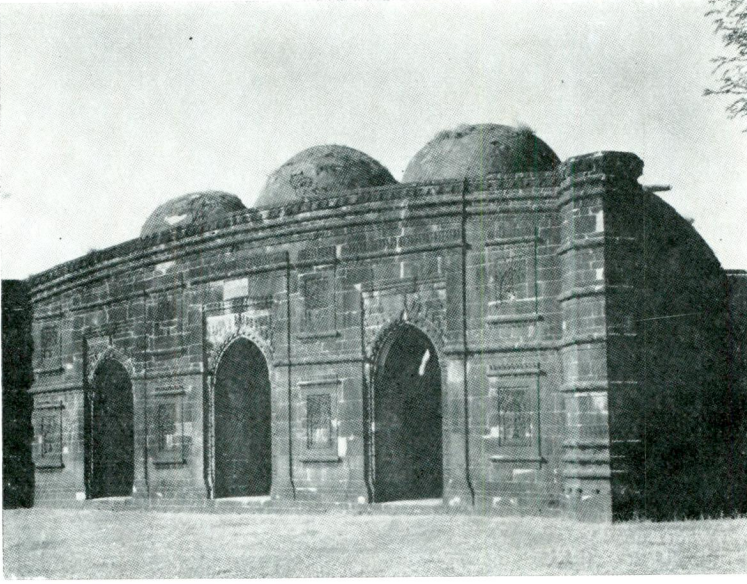
Res. 3 — Han Cihan Ali Türbesi
Fig. 3 — Tomb of Khan Jahan Ali

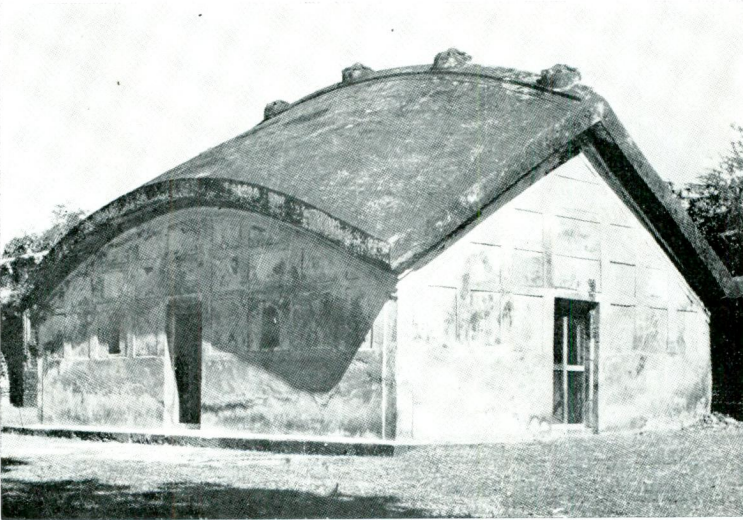
Res. 4 — Chhota Sona Camii

Fig. 4 — Chhota Sona Mosque

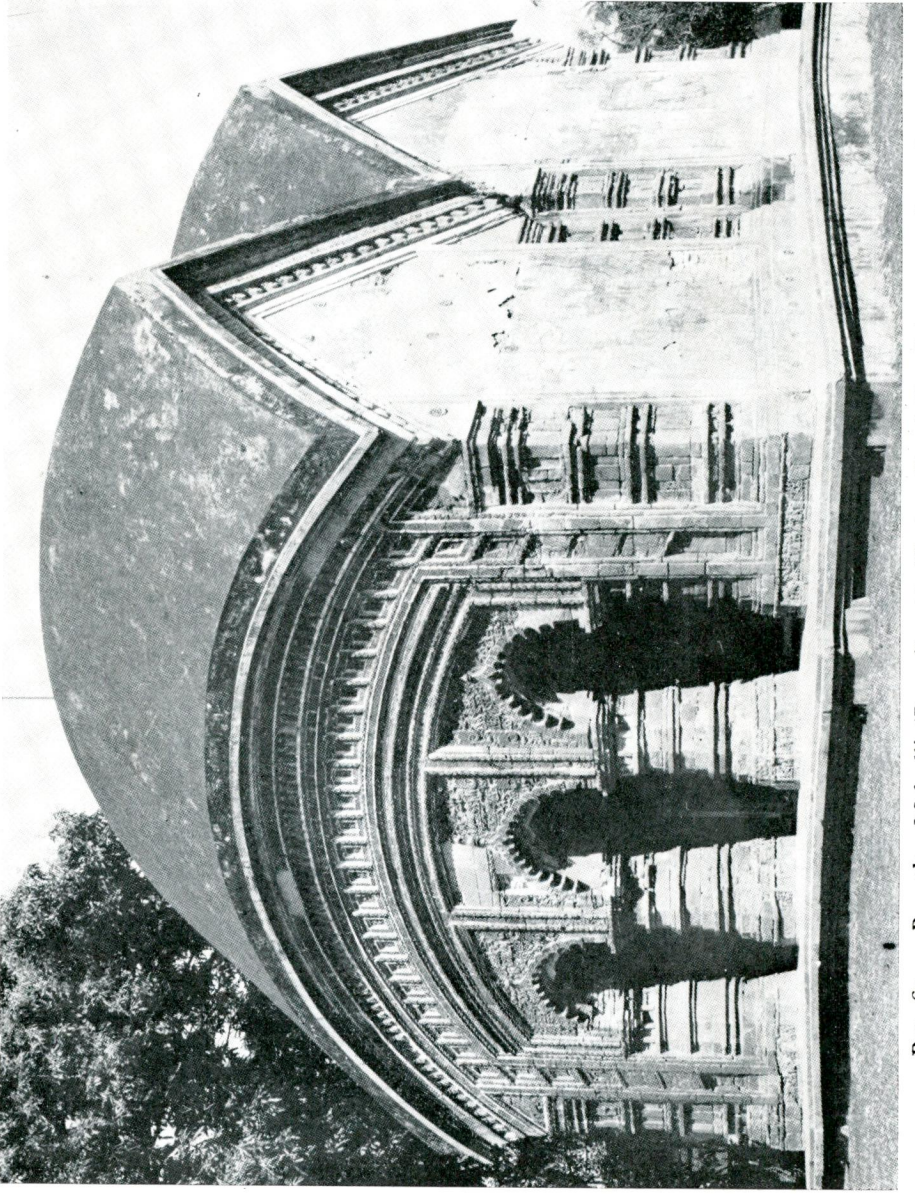

Res. 5 — Kusumba Camii'nin Kuzey-doğu tarafı
Fig. 5 — Kusumba Mosque, North-east Side

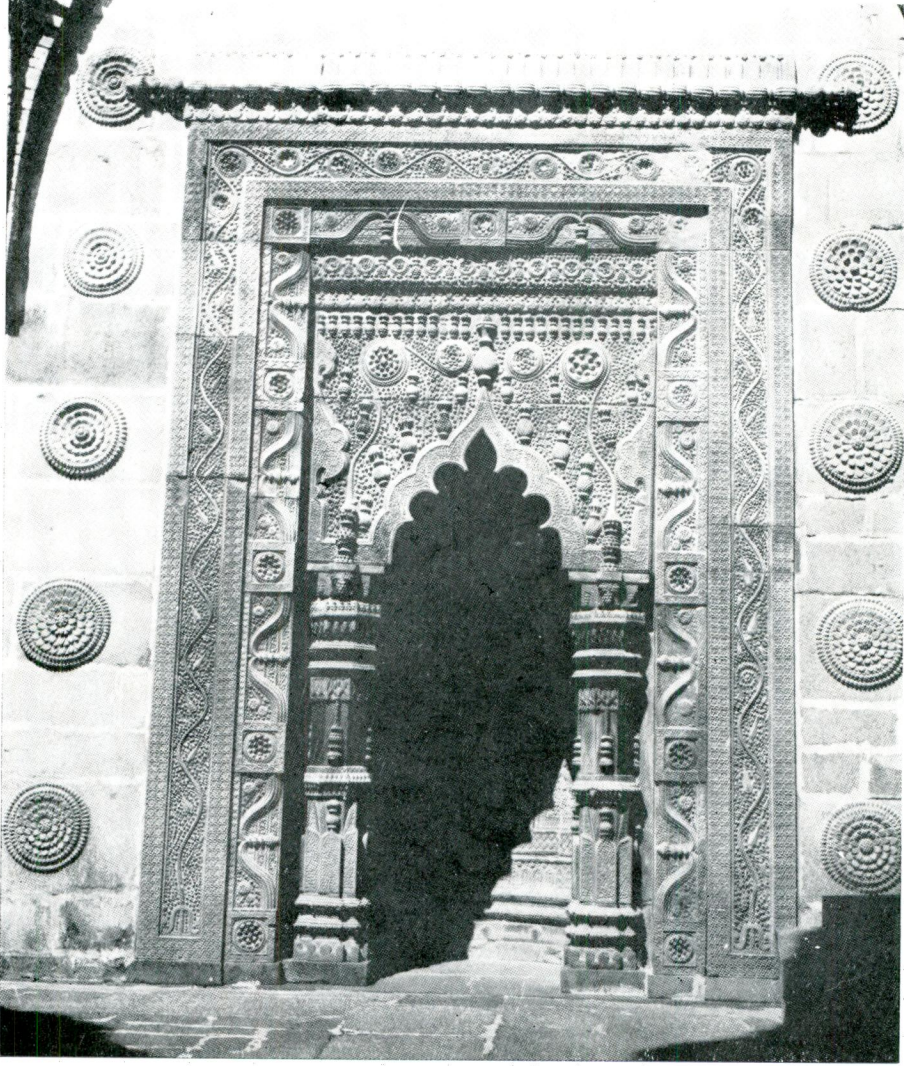

Res. 6 — Kadam Rasul Camii
Fig. 6 — Kadam Rasul Mosque

Res. 6a — Benjalon Mabed'i (Bengali çatı) (Kadam Rasul Cami'nin çatısına benzer)

Fig. 6a — Benjalon Temple (Bengali-roof) (Similar to Rasul Jami's roof)

Res. 7 — Chatmohar Camii Kapısı
Fig. 7 — Entrance of Chatmohar Mosque

AN OUTLINE OF MUSLIM ARCHITECTURE IN EAST PAKISTAN

By

SHAMSUDDIN AHMED, M. A.

Ex-Director of Archaeology in Pakistan

The human mind has found expression more ingeniously in the Art of building than in any other artefact. The primitive man, living in jungles, hills and dales was confronted with the problem of protecting himself against heat, cold, rain and other inclemencies of nature, as well as from his fellow denizens, the wild animals. He conceived and contrived to build some sort of shelter with materials readily available at hand, such as timber, bamboo, leaves of tress, grass etc. and began to live in it. Similarly the early ethnological man, roaming in the rocks and mounds, cut out hollows and caves in them and improvised them as their habitation. In the progress of time, the potential human faculty is developed marvellously and a corresponding overall change in the art of building in its shape, size, magnitude and decoration has been effected as we visualise around us. It is to be remembered in this connection that this art of building has undergone multiple phases of invention, evolution, experiment and development, through hundreds of centuries and ages before it has assumed the present forms and stages as we see now.

For the origin of Muslim Architecture, as it may conveniently be so termed, we may look to the unostentatious sacred house, built by Prophet Muhammed in 622 A. D., at Madina, for worship of Allah. It was built of date palm leaves and its trunks, served as poles to support the roof. Sitting in this unpretentious house of worship, the holy Prophet Muhammad started preaching the sermon of plain living and high thinking; and who knows the faithful adherents sitting around him on mats were not dreaming then to erect magnificent structures rivalling the splendour of richly decorated sanctuaries and palaces of Byzantium Rome, and Sassanian empire? In this simple but dignified mosque of Madinatun-Nabi, germinated the conception

of the Muslim art of building which was gradually developed "at Kufa, at Fustat and at Jerusalem, upto the completed form of congregational mosque built at Damascus, ninety years later" as Richmond remarks, "by the Umayyad Khalifa Al-Walid (705-715 A. D.). The essential feature and requirements of such constructions consisted of =a secluded area, a sheltered sanctuary and a sheltered access to it from every side; the provision of towers from which to call the faithful to prayer and a fountain for ablution before prayer "as Richmond further enumerates. It may be mentioned in this connection that 'Mihrab' (niche in the western wall of a mosque) also counted as an essential feature of a mosque. Al-Suyuti says" At the beginning of the second century it was forbidden according to حديث (Tradition) to make use of it (Mihrab), as it was a feature of Churches". It was subsequently introduced by Umar Ibne Abdul Aziz when he rebuilt the Mosque of Madina by order of al-Walid. It is suggested that this important innovation is assigned to be of Coptic origin, who were employed for construction of that part of the mosque.

Incidentally it is to be noted here that recently, in the course of carrying archaeological excavations, at Bambhore, in Sind (West Pakistan), the ruins of a congregational mosque has been discovered, in which no Mihrab is traceable. From an Arabic Inscription found in the debris, the mosque seems to have been built sometime in the 106 A. H. = 727-28 A. C. This seems to be the oldest mosque so far unearthed in Pakistan. (Creswell, A short account of Early Muslim Architecture, p. 41-44). In secular buildings, however, the Muslims adapted the Art, by transforming and modifying the features according to their requirements and conveniences.

The doctrines of the faith preached by Muhammed filled the mind of his followers with pulsation and within one hundred years of his demise (وصال), the faithful carried the banner of Islam and subdued Syria, Palestine, Egypt, North Africa, Persia and even pressed their arms westwards to Spain and eastward to the Indus Valley. Thus became "masters of an empire greater than that of Rome at the zenith of its power". The Arabs had little or no genius for the art of building and in whatever conquered country they established themselves, they "invariably adapted to their own needs the indigenous architecture" as they found prevailing there; but the local styles which they came in contact with in different provinces

and territories were "as numerous and distinct one from another as the peoples themselves". They studied the existing various local forms, their characteristics and evolved a uniform principle now pervading throughout the entire school of building Art, which we may conveniently call the Muslim Art of Architecture, for giving expression to their own ideals.

With the coming of Muslims in this province, the art of building entered a new epoch. Although saturated deeply with the indigenous traditions and considerably conditioned by the local climate and its soil, the Muslims introduced sweeping changes in style and method of construction of their buildings. We are fortunate to study more closely and accurately the evolution of this new phase of architecture from the existing monuments scattered throughout the province; particularly those which adorned their metropolis at Gaur and Pandua and still later, at Dacca with some variation in important outlying colonies such as Bagerhat.

The pre-Muslim and Muslim architecture of Bengal, as elsewhere in this sub-continent, differ basically on technical principle; one was Trabeate, consisting of pillars and posts as principal architectural members; while the other, Arcuate, consisting of liberal use of arches, expansive domes and vaults. The pre-Muslim builders did not properly understand the principle of True arch based on radiating voussoirs and its immense utility in bridging a gap and as such all their small ornamental arches or niches are roofed over by overlapping courses of stones or bricks - a crude system technically known as Corbel. It is strange that while the Romans in 1st century A. D. were extensively using true arches in their magnificent buildings, the Muslims introduced this very important technical innovations for the first time in and about 1000 A. D. in this sub-continent. This was possible largely due to the use of new binding material, the lime-surki mortar which replaced the pre-Muslim mud. It is not that the pre-Muslim builders did not know the use of lime-surki concrete as it is testified by discovery of lime-concrete floor etc. in the excavation of Mahasthan, Paharpur and Mainamati, but they failed to realise its immense utility. The Muslims also used lime as plaster coating of the exterior of the buildings in order to make these water-tight. Particularly during the Mughal period lime plaster was widely used on the surface of their walls, superseding the ornate plastic modelling in terracotta or

stone of the Pre-Mughal traditions. Again the Muslims introduced glazed tile decoration on the surface of their buildings from 15th century. Curiously however, this practice went out of fashion after a century in Bengal. These encaustic tiles were both of none-colour as well as polychrome, and often variegated with brilliant floral designs. The abundant use of these tiles leads us to conclude that these tiles were manufactured locally.

The tradition of terracotta ornamentation on surface of buildings is pre-muslim in origin and continued throughout the Pre-Mughal period. The brick red surface of these monuments against the background of surrounding greenery presents a very pleasing effect and effectively breaks the monotony. With the coming of the Mughals a fundamental change in the treatment of surface decoration took place. The plaster replaced the terracotta. This general observation, however, does not mean that the indigenous tradition died out totally, as few monuments built during the Mughal period testify, such as Atia Mosque (Mymensingh dated 1609 A. D) and Kherua Mosque (Sherpur, Bogra dated 1582 A. D.). Such exceptions survived late into the Mughal period. The indigenous craftsmen imbued deep in this tradition however, diverted their skill in terracotta plastic modelling on numerous Hindu temples erected as late as 18th century A. D. The details of stone carving on few surviving stone edifices erected during the muslim rule in Bengal, clearly betray their indebtedness to terracotta ornamentation such as we find on Chhota Sona Mosque at Gaur (1493-1519 A. D.), Bagha and Kusumba Mosques (1558 A. D.) in Rajshahi district. The stone work however came to an end with the advent of the Mughals and even the stone columns were discarded from their buildings. Only exceptions noticeable being in the mausoleum of Bibi Pari in Dacca (1684 A. D.) white marble and black stone have been used to decorate its interior. Incidentally it is also to be noted that strangely the roof of the above monument though built at a time when the Mughal building art attained its full maturity, is spanned by overlapping courses of huge black basalts on the principle of corbel.

Another notable difference between the pre-Mughal muslim monuments and Mughal buildings is the treatment of central entrance. No emphasis or prominence was given to the central entrance in pre-Mughal monuments whereas in all the Mughal monuments we find expansive gateways, framed usually within a projected rec-

tangular fronton. A screened off ladies gallery on an elevated corner is often noticeable in Pre-Mughal stone Mosque such as the Chhota Sona Mosque and the Kusumba Mosque (Rajshahi District), but their feature is totally abandoned in all the mosques erected during the Mughal rule in this Province.

It would now be necessary to examine the above general observation of the new style of architecture introduced by the Muslims against the background of known history and surviving monuments. This architectural activity, covering a period of little over 500 years of Muslim rule of this Province, may be classified under three distinct phases. Firstly, from the date of its conquest by Ikhtiaruddin Muhammad bin-Bakhtiar Khilji, in 1202 A. D. upto 1338 A. D. when Bengal was governed by the representative of the central Government at Delhi; secondly from the period of its assumption of independence in 1338 A.D. by the rulers of Bengal, till 1575 A. D. and the third phase corresponds with 1575 A. D. when the province passed into the hands of the Mughal rulers, and lasted till 1707 A. D.

First Phase

The early Muslim conquerors of Bengal who ruled for a period of little over a century and a quarter, being busily pre-occupied in consolidating their newly acquired territory, had seldom any opportunity to adorn their seats of government either at Lakhnauti or Devikot, with buildings of any consequence. The remains of few of them however, have survived the ravages of time, located in outlying areas such as Satgaon, Tribeni and Pandua (all now in West Bengal, India). The chief characteristic of these and subsequent monuments in Bengal are described by Sir John Marshall as "A peculiar form of curvilinear roof, commonly known as Bengali; square brick pillars of stunted proportions as well as more slender ones of stone; and curved or moulded surface decorations of almost ultra-refined elegance". The two specimens of early muslim architecture can be seen at Tribeni where stands a roofless tomb and a mosque of Zafar Khan Ghazi who is credited to have conquered southern Bengal in 1288 A. D. The tomb is built out of the materials of a Krishna Temple that existed previously on that spot; while the mosque, though of subsequent date, was so extensively renovated during the reign of Alauddin Husain Shah (1493-1519 A. D.) that it has lost its original character.

The Firoza Minar and a Jami Mosque at Pandua, believed to be erected by a muslim saint known as Shah Saifuddin, a nephew of Firoz Shah Tughlaq, affords us clue to the existing architectural style of the early Sultans of Delhi. The tower rises to a height of about 84 feet in 5 storeys, the lower 3 storeys being 12 sided and the upper 3 storeys circular in plan and tapers to the top which originally was covered by a dome. This stupendous mass of masonry, presumably built in imitation of the Qutb Minar at Delhi, appears rather disproportionate and unsymmetrical in relation to its diameter. The walls and arches of the spacious Jami Mosque on the other hand are of brick while the pillars are of black basalt evidently stripped from the surrounding earlier Hindu Temples. This magnificent mosque is supposed to have served as a prototype on the model of which the famous multi-domed Adina Mosque at Pandua, was built.

Second Phase : It is the wonderful mass of ruins, stretching along the old bank of the Ganges for nearly 20 miles from Pandua southwards, in which stand countless derelict tombs, mosques, fortress, tanks and towers in imposing array, half buried in rank vegetation that the glory of the Independent Sultans of Bengal can rightly be stranded. Unfortunately, most of the monuments now lie in the Indian dominion, but for a systematic study of architecture of this phase, it would be necessary to survey them as a component whole. The magnificent Adina Mosque, built by Sikandar Shah (1358-89 A. D.) is perhaps the most ambitious edifice of its kind ever attempted in Eastern Indo-Pak sub-continent. In plan it is a quadrangle measuring 507 1/2 feet long and 385 1/2 feet wide, bounded on all 4 sides by 88 arched screens, each surmounted by a dome. The cloisters are divided into 375 bay, 5 deep in the western and 3 deep on the other sides; while the nave consist of a raised platform, apparently a Royal gallery known as Badshah-ka-Takht. It is built in the nortern wing of the prayer chamber, close to the pulpit and stand on very short square, but ponderous pillars of abnormal thickness, which are capped by massive bracket capitals. The lower half of the main shrine as well as the whole of Badshah-ka-Takh, are built of black basalt and sand stone evidently queried from some ancient Hindu Temples as testified by some sculptural stones, improvised in the mihrab. The whole of the inner western wall is daintily decorated with floral scrolls and flowing arabesque of geometric trceries of surpassing elegance. The

roof of this gigantic mosque was originally covered with squat domes of which only those over the Royal Gallery survive at present.

The Eklakhi Tomb, believed to be erected on the body remains of Jalaluddin Muhammad Shah (Jadu), the proselyte son of Raja Ganesh, who is supposed to have usurped the sovereign power between 1409 and 1438 A. D. from the Ilias Shahi family, is situated about a mile to the south-west of the great Adina Mosque and undoubtedly marks an important stage of evolution in the art of building of the early 15th century which served as a prototype on the model of which several structures were designed in subsequent years. The mausoleum is one of the finest specimen of muslim architecture in Bengal; the most interesting characteristics being its gently curving cornice, octagonal turret at each 4 corners and the use of single hemispherical dome, instead of many, which is carried on squinch arches and supported on stunted thick pillars. It is a simple brick fabric of refined conception with sparse use of black stone slabs. In exterior plan, the mausoleum is almost a square, measuring 788'-6" × 74'-6" but internally changes into an octagon, which is effected by filling the corner core with solid brick-work. As a result the walls are transformed into exceptional massiveness of 13 feet thickness. The outer surface of the tomb is relieved with moulded terracotta panels and curved friezes of bricks. One striking feature displayed for the first time in the history of Bengal architecture, is the use of glazed tiles in the overhanging cornices of the monument.

Dakhil Gateway, believed to have been built by Barbak Shah (1459-74 A. D.), the Tantipara, Darasbari and Lotton Masjid, ascribed to his son Yusuf Shah (1474-81 A. D.) and the Gunmant Mosque, erected probably a few years later, are some of the examples of numerous architectural activities which characterised the "restored" Ilias Shahi Dynasty after the expulsion of the scions of Raja Ganesh in 1438 A. D. Dakhil Darwaja is a superb example of what can be achieved in brick and terracotta. This magnificent edifice rises to height of about 60 feet and pierced by an elegant central arched passage, flanked by guard rooms on either side and provided with four corner turrets tapering in 5 storeys, once crowned by a dome each over them. It is adorned with sunk panels and other motifs of Hindu origin, but its chief interest lies in the surprising boldness

of design and ingeneous skill with which its facade has been diversified by alternate effects of light and shade.

Besides, other monuments of lesser importance the Saithgumbad Mosque and tomb of Khan Jahan Ali at Bagerhat, both dating from about 1459 A. D. and numerous other buildings of the same period scattered in its neighbourhood, clearly marks out as a distinct class by themselves for their striking architectural peculiarities and may be conveniently grouped together under the title of Khan Jahan Ali style. The style is conspicuous for its highly battered circular corner turrets and severe plainness in design and decoration which are strongly renumiscent of Tughlaq architecture. All these examples have. however, a curvature of the cornice. The Saithgumbad Mosque is an oblong brick structure roofed over with 77 squat inverted cup-shaped domes of which the central row consists of chauchala hut style arranged in 11 rows of 7 each, and supported on 66 slender stone columns. It is the biggest muslim mosque in East Pakistan. Its exterior and inside surface are very sparcely relieved with terracotta decoration, especially on the spnadrels of arches, which consists of floral arabesque or rosettes. The use of enamelled tiles of variegated colour and designs, appear to have been also used sporadically in this group of buildings.

We observe a noteworthy change in the building art of Bengal in the Gunmant Mosque at Gaur, where although glazed tile work was also used, the coloured decoration was relegated to a subordinate position by the relief work on stone. In grand plan this mosque is almost similar to the famous Adina, although in a much smaller scale. The chief features of this oblong mosque, measuring 157'-0 × 59'-0 and crowned with nine semicircular domes, is its octagonal corner turrets usual curved battlements over the cornice, profusion of terracotta and stone ornamentation for surface relief, use of encaustic tiles and stone encasement of walls. These black stones were quaried from distant Rajmahal Hills and Balasore.

The scions of the Husain Shahi Dynasty (1493-1552 A. D.) were also great builders. They are the authors of innumerable new edifices, tombs and mosques, among which Chhota Sona Masjid at Gaur (in East Pakistan), built by Wali Muhammad during the reign of Husain Shah; a mosque at Bagha in Rajshahi District dating

1523 A. D. and Kusumba Mosque in the same district; the Bara Sona Masjid at Gaur (in India), completed by Nusrat Shah VI in 1526 A. D. and the Qadam Rasul Mosque erected by the same king in 1530 A. D. - stand at prominent. Among these the Bagha and the Qadam Rasul Mosques are constructed of brick and terracotta; while the Chhota and Bara Sona Masjids are constructed of brick-core, faced with stone, both inside and out. Within the same enclosure of the Qadam-i-Rasul building, stand a very interesting brick built tomb of certain Fath Khan (C. 1660 A. D.) supposed to be a son of Dilir Khan, which deserves here more than a mere passing mention. It consists of an oblong single room (30'-8" × 21'-5") plastered all over but its roof is made up of two sloping sides making a curved ridge on top and triangular gable ends on north and south sides. The high central ridge is crowned with five protuberances, as usually noticeable in thatched huts. The eaves are also curved in the shape of a bow in imitation of the flexible bamboo eaves of the thatch huts, and exactly resembles the "dochala" hut roof so common in Bengal villages. Both Chhota and Bara Masjids derive their name "golden" from the original gilding of their domes with gold. The Chhota Sona Masjid, the older of the two, though much smaller than the other is more elaborate of the two. It is provided with 5 arched entrances in front and the mouldings of its curved cornice is duplicated and enriched, while the monotony of the semi-circular squat domes is broken by the insertion of a curvilinear chauchala roof in the middle. The bareness of the stone wall is relieved by a wealth of foliated carvings in low relief.

Third Phase: The phase roughly corresponds with the annexation of the province by Akbar the Great Mughal in 1575 A. D. The chief characteristics of this phase consist of introducing, imposing bulbous domes, wide and massive sunken arched openings in the facade with emphasis on the central entrance, tapering octagonal corner turrets and the capitals of the shafts invariably fashioned in the form of a bracket support.

The congregational mosque Chatmohar (Pabna) seems to be the earliest building in Bengal, built in the reign of Akbar (1582 A. D.) by Ma'sum Khan Ka=buli, a formidable Afghan rebel leader. The sanctuary now stands in a dilapidated condition which baffles any proper appraisal of its architecture. It appears from its extent

ruins that there were 3 arched entrances on the east of which the central one is slightly prominent and higher than the flanking ones. The central mihrab is richly ornamented, its arch being engrailed below floreate ornament in the pre-Mughal style. Although chronologically it is later than the advent of the Mughals, it is essentially a non-Mughal work, except the arrangement of three front arches anticipating the Persian faction introduced by the Mughals. The monument, in fact, shows clearly the transitional phase between the pre-Mughal and Mughal architecture. Here we find the beginning of 3 bay facade which became common in later Mughal examples. Each bay is covered by hemispherical domes resting on side walls and arches springing directly from side walls, totally discarding pillars supports for the springing of the dome.

Of the same transitional period belongs the Kherua mosque at Sherpur (Bogra), erected in the same year (1582 A. D.) by one Murad Khan Qaqshal. This brick built unplastered 3 domed mosque, is rectangular in ground plan (57'-0 × 25'-0) having 4 octagonal corner turrets, divided up horizontally with brick ornamental mouldings and provided with curved cornice on all four sides. There are 3 equal arched openings on the eastern face prumed within a rectangular panel, and one each on north and south. Internally, the mosque is divided into 3 square bays surmounted by 3 dominant hemispherical domes carried on typical Bengali corbelled-brick pendentives. Corresponding to the 3 feet entrances on east, the interior western wall is relieved with 3 mihrabs, likewise framed within rectangular brick panels with a battlemented cresting above the central mihrab. The spandrels of the arches are tastefully ornamented with terracotta floral designs and rosettes.

Dacca and its suburbs are dotted with the remains of a number of buildings attributable to the reign of Aurangzeb, notable among which are an Idrakpur Fort, Hajiganj Fort, Sonakanda Fort, Lalbagh Fort, Bibi Pari's Tomb and Khan Muhammad Mirdha's Mosque.

Idrakpur Fort is a brick-built fort, situated about 15 miles south-east of Dacca, at Munshiganj on a dried up bank of the Ichamati river, constructed in 1660 A. D. by Mir Jumba, the Mughal Governor of the Province, as an outpost to Dacca against the Mugh, and Portuguese pirates. It consists of an oblong enclosure measuring 270'-0 × 240'-0 with a featureless gate on the northern side and a

circular bastion at each corner. The bastions are solid upto rampart level, above which the parapet is profusely pierced for musketry. A noteworthy feature of this fort is a huge circular solid platform or drum with a diameter of 108 feet and a height of more than 30 feet, negotiable by a flight of steps across the eastern wall of the main enclosure and itself situated on an annexe, 130 feet wide. A narrow stair-case admits to the annexe from the summit of the platform. The huge circular drum was evidently intended to mount cannon of considerable calibre and serve as a watch-tower as well. This may be of Portuguese inspiration as it is known that at that time many Portuguese adventurers were admitted into the Mughal service.

Examples of a couple of similar outposts with identical artillery platform: Of the same period can be seen at Otajiganj and Sonakanda forts in Narayanganj, situated on either banks of the Sitalakhya river. The former is a hexagonal enclosure with circular bastions at the corners with loopholes for musketry and provided with a stupendous square gun-platform towards the river, whereas the latter or the Sonakanda Fort is an oblong enclosure and bear all other features of the series in common. It is provided with a huge circular gun-platform towards the river. This group of river forts afford us an interesting feature of the 17th century courtguard works.

The Lalbagh Fort monuments: Construction of this group of notable monuments at Dacca was commenced in 1698 A. D. by Prince Mohammad Azam, the 3rd son of Aurangzeb but could never be completed by him or his successor Nawab Shaista Khan. It consists of a high brick rampart, now standing only on south and west with intervening semi-octagonal bastions at regular interval and octagonal towers on each corner, and provided with imposing gateways, rising in 3 storey. The south gate represents the magnificently planned true specimen of a Imperial Mughal style that developed in Bengal. The majestic arched gateway leads into a square domed hall the ceiling of which is ornamented with geometric pattern on plaster and flanked on either side with subsidiary guards rooms. A lofty archway on the top of the second storey is balanced on either side with deep semi-octagonal alcove below an oriel window in two stages, capped by a cupola each on their top. The lofty archways on two storey are emphasized by slender octagonal mineals on either sides.

On the top of 4 corners originally 4 pillared kiosks gracefully broke the skyline.

Occupying somewhat the centre of the Lalbagh Fort, is the unique mausoleum of Bibi Pari or Iran Dukht, the alleged daughter of Shaista Khan. Three kinds of stones - the black basalt, grey sand stone, and white marble have been used in its embellishment and consists of a central square tomb chamber where a sparsely decorated plain marble sarcophagus is placed, 4 side rooms and 4 square corner chambers. The walls of the central tomb chamber are veneered with white marble, while those of the corner ones were decorated with enamelled tiles of dark blue, orange, green and crimson colours on a yellow ground. The roof of the chambers are curiously built in old Hindu fashion of over-lapping courses of stone blocks. The central chamber is likewise spanned with an octagonal corbelled vault, which is covered on the outside by a false copper dome.

Within the Lalbagh Fort premise there is also a small three-domed mosque elegant for its ribbed treatment of domes and notable for balanced proportion of the component parts, but otherwise built in the typical Imperial Mughal style which developed in this province. This was built by Prince Azam in 1678 A. D. The other interesting structure within the Fort is a two storeyed imposing structure, known as the Audience Hall and Hammam complex. It consists of a Central Hall covered by typical Bengali hut-shapped roof having a curved central ridge with two sloping roof, and flanked by two square side chambers. A complex of domical square chambers are attached on the western side of the main building on the ground floor meant for a Hammam or bathing chamber which were fitted originally with earthen pipes through the walls for supply of hot and cold waters to the reservoir in these chambers. In general plan an elaborate arrangement, it shows little variations with others of their series such as we find in the Summer House of Shah Shuja at Gaur, Isvaripur (Khulna) or Jinzira Palace ruins near Dacca across the Buriganga. Unfortunately the building is extensively renovated in recent years by the British to suit their need that it is difficult to assess its architectural merit.

Katra : (Bazar) The Chhota and Bara Katras at Dacca are an interesting group of buildings built on the pattern of caravan serais common in Northern India. More important and imposing of the

two, the Bara Katra is now located on the southern side of the Chawk-bazar heavily encroached by modern hutments around with its major portion completely dismantled by local peoples. According to inscriptions originally attached to it was erected in 1644 A. D. as a residence of Shah Shurja but subsequently betowed to its builder Abul Quadim in 1644 A. D. Originally, the Bara Katra consisted of a quadrangular enclosure with living rooms on all 4 sides and provided with an imposing gateway one each on North and South. The northern wing together with the greater part of the eastern enclosure are now competely demolished to accommodate modern houses and shops. The southern wing originally standing close to the river Buriganga presents even in its highly encumbered condition, a magnificent river frontage of 223 feet and consists of a lofty central gateway which rises in 3 storeys and set in projected rectangular fronton and flanked on either side with prominently projecting octagonal towers. The main gate chamber is spanned by a dome decorated with plaster network. From its ruins it is quite clear that the edifice was planned on a grand scale and embellished with all features of the Imperial Mughal style.

Husaini Dalan, traditionally built during the time of Shah Shuja, is another very interesting and grand monument of Dacca. In its present highly altered form, however, it presents a very modern look but still some older features survive. Primarily it is intended to hold meetings of the Shia community on religious occasions. It consists of two spacious halls, placed back to back and other subsidiary halls in two storeys probably meant for the ladies. The roof of the entire structure collapsed in 1897 by an earthquake and was rebuilt when a verandah was added to the southern side facing a tank. The whole building stands on a revised plinth resting on a series of arches and presents a wide imposing frontage, having 4 doric columns covered in plain which supports the present flat roof of the verandah.

The last of the series of Mughal monuments in sequence is the mosque of Khan Muhammad Mirdha in Atosh Khana locality of Dacca. It is a plain brick structure spanned by 3 hemispherical domes and constructed on a terracotta platform, measuring 125'-0" × 100'-0" and about 16 feet high above the ground level. The basement of the platform, below the actual prayer chamber, containing 30 cells, were obviously intended to accomodate devotees or a madrasah.

It was built, according an inscription, by one Quadi Ibadullah in 1706 A. D.

An interesting group of buildings located at Gaur (in East Pakistan) and associated with the name of Shah Niamatullah Wali, a reputed saint of Shah Shuja's time, deserves mention in brief. This group consists of a mausoleum, a three-domed Jami Mosque and a Tahkhana or Summer Resort. The Tahkhana is said to have been built by Prince Shuja for his 'murshid' during his Viceroyalty in Bengal. It is a two-storeyed building constructed in trabeated style, measuring 116 feet by 38 feet and flanked by a corridor on each of the front and back rooms. This is a single building in Gaur in which wooden beams are re-inforced in concrete work. It is also provided with an elaborate system of Hammam for which channels of earthen water pipes are embedded through the walls in order to feed the water reservoir. Otherwise it is plain plastered brick-work with usual decoration of the late Mughal period.

Although built in the decadent Mughal style, the five domed mosque at Murshid Quli Khan at Begumbazar, Dacca, evinces some interesting features (built between 1700-1704). It stands on a raised platform like some other 18th century mosques at Dacca, which contains a series of vaulted chambers. A 'dochala' hut-roof of the Bengali type room is attached to the mosque on north actually meant for the residence of the imam and on the east there is an old stepped well or "Badli", only one of its kind in Bengal, although commonly met with in Northern India specially during the Sher Shahi regime. The domes of the mosque rest on ornamental drums and are crowned with lotus finial.

Tebliğler :

İZMİR DOLAYLARINDA BULUNAN İKİNCİ BİR ALT PALEOLİTİK ÂLETE AİT NOT

ŞEVKET AZİZ KANSU

1963 yılında, “Ege (İzmir) alt paleolitğine ait ilk not - note préliminaire sur le paléolithique inférieur de la région Egéenne” adı altında İzmir’in Çarpank koyu dolaylarında satıhta elde edilen bir âleti Belleten’de yayınlamıştım. (Belleten, Cilt XXVII, Sayı 107. Sayfa 485 - 490, 1963 Ankara). Bu ilk piyesi bana getiren B. Yüksel Emekli 1964 yılında yine aynı bölgeden düzeyde bulduğu ikinci bir paleolitik âleti bana verdi. Bugün üç fotoğrafı ile (Resim 1, 2, 3) yayınlamak fırsatını elde ettiğim bu küçük boydaki el baltası iki yüzü işlenmiş (biface) bir âlettir. Boyutları : yükseklik: 6.9 × genişlik 5.9 × kalınlık: 2.7 dir. Oldukça aşınmış bir hali vardır. Bu âlet üst Aşöleen’in devamı kabul edilen Mikokiyen (Micoque) tipinde küçük bir el baltasıdır. Ankara Fen Fakültesi Jeoloji Profesörü B. Nafiz İlgüz’ün teşhisine göre sertliği $6\frac{1}{2}$ - $7\frac{1}{2}$ olan “grenatlı mikoşist bünyeli” bir külteden (roche) yapılmıştır. Bu sert külte Ege bölgesinde çoklukla bulunmaktadır.

Ege bölgesinde bugünkü bilgilerimize göre ilk defa 1963 yılında tespit edilen (Chelléo - Acheuléen) el baltasından sonra onu takip eden yılda (1964) yine ilk defa bulunan “Micoque” fasiyes’li el baltası münasebetiyle, daha önce Hatay ve Orta Anadolu’da tespit edilen micoque el baltaları konusunda 1945 tarihinde yayınladığımız bir nottan aşağıdaki satırları naklediyoruz :

“Bay Nurettin Can 1943 yılında Antakya’da Altındere adı verilen bir yatakta, ifadesine göre 1,30 m. derinlikte kum tabakaları içinde bulunmuş ve Resim 1 de bir örneği gösterilen iki adet iki yüzü işlenmiş (biface) ufak el baltasını Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü’ne getirmişti.

Bunların tabii büyüklükte resmini yayınladığımız biri $7.3 \times 6.7 \times 2.8$ ölçüsünde, diğeri $7.1 \times 6.6 \times 3.2$ ölçüsündedir. Bu iki çakmak taşı âletin her ikisinin de iki yüzleri yontulmuştur. Birincisinin vurma

yüzünde ve yontma yüzünün üst kısmında korteks'ten bir parça kalmıştır. İkisi de armut biçimindedirler. Yayınladığımız âletin ucunda sonradan kırılmış uç kısmının yeri görülmektedir. Birincisi oldukça koyu sarı, diğeri ise açık sarı renktedir ve her ikisinin de patinası vardır.

Bu iki küçük el baltası ile beraber $5.9 \times 5.5 \times 1.8$ ölçüsünde yine çakmak taşından bir kazıyıcı da bulunmuştur.

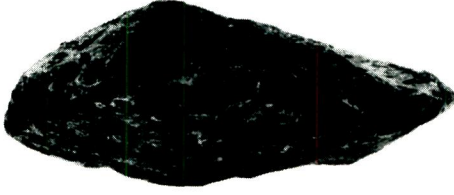
Bu küçük boydaki çakmak taşından ve armut biçimindeki iki yüzlü (biface) baltalar, bilindiği üzere ilkönce Fransa'da Dordogne'da Tayac'ta la Micoque istasyonunda bulunmuşlardır. O vakitten beri bu tip paleolitik âletlere micoque tipinde âletler adı verilir. Bunlar Aşöleen bir fasiyes'i ifade ederler.

Profesör Miss D. A. E. Garrod'un Filistin'de Carmel dağındaki incelemelerinden beri (1937) Anadolu'nun güney komşu bölgelerinde de micoque tipinde el baltalarının varlığı anlaşılmıştı. Filistin'de Et-Tabun mağarasında üst Aşöleen (micoque) kültür basamağında bulunan el baltalarının da çoğu armut biçimindedirler. Kalın tabanlı ve oldukça küt uçludurlar. Çoklarının vurma yüzünde çekirdeğin kabuğundan büyük bir parça kalmıştır. Antakya'dan getirilen bu iki biface da Anadolu'da micoque kültürünün varlığını göstermektedir. Bu kültür Anadolu'nun yalnız Hatay gibi güney bölgelerine de münhasır değildir. 1937 yılında incelediğimiz Etiyokuşu (Ankara) paleolitik istasyonu materyeli içinde bir tane tipik küçük biface tespit ettik. Bu da armut biçimi küçük bir micoque tipinde el baltasıdır. $8.4 \times 7.2 \times 3.2$ ölçüsündedir (Etiyokuşu Envanter No. 138). Bu suretle üst Aşöleen'in devamı olan micoque fasiyesi'nin Orta Anadolu'da da mevcut olduğu anlaşılıyor..." (Hatay'da (Antakya) bulunan üst Aşöleen (micoque) ve Niğde Nevşehir çevrelerinde toplanan Levalloisien Âletler hakkında bir not : Belleten, Cilt IX, Sayfa 293 - 94, 1945 Ankara).

Değerli bilim adamımız Paleontolog Doçent Dr. Fikret Ozansoy'un yakınlarda yine Ege bölgesinde tespitine muvaffak olduğu "Paleolitik insan ayak izleri" keşfi de gözönünde tutulacak olursa, Ege'nin eski yontma taş çağı (Paleolitik) hakkındaki bilgilerimizin gün geçtikçe genişleyeceği, zenginleşeceği ve önem kazanacağı anlaşılmaktadır.

Res. 3 — Ege'den gelen (micoque)
el baltası, arka yüz.

Res. 2 — Ege'den gelen (micoque)
el baltası, yan.

Res. 1 — Ege'den gelen (micoque)
el baltası, ön yüz.

Çeviriler :

FİLİBE'NİN RUEN KÖYÜ'NDEKİ KURTTEPE MESKÛN YER MEZARI *

Yazan: YORDANKA KALUDOVA
Çeviren: Dr. İSMAİL KAYNAK

Filibe vilâyetinin Ruen Köyü'nün iki kilometre kuzeyinde Dolna Bara mevkiinde Kurttepe meskûn yer mezarı bulunmaktadır. Barata suyunun sağ kıyısındadır. Sistemli olarak kıyıyı oymuş bulunan dere suları mezarın batı kıyısını yıkıp götürmüştür. Bu mezarın yalnız 40 metre kutrunda ve 2,40 metre yüksekliğindeki doğu kısmı kalmıştır.

1947 yılında Asenovgrad Lisesi coğrafya öğretmeni Anton Kovaçev bir grup öğrencinin yardımı ile okul koleksiyonu için malzeme elde etmek amacıyla mezarın korunmuş olan doğu kısmının batı tarafında kazılar yapmıştır.

Daha sonra bu ilgi çekici malzeme Asenovgrad müzesine teslim edilmiştir. P. Detev, bazı münferit bulguları, tarihlerini belirtmeden yayımlamıştır.

1962 yılında müzenin prehistorya bölümüne ait bulguları tasnif ederken, meskûn yerin medeniyet gelişmesindeki safhaların aydınlanması amacıyla mezarda tamamlayıcı tetkikler yapılması gerekmişti.

Tabakaların profillerindeki çeşitli yerlerde ev temellerinin izlerine rastlanmış olup buradan zengin ve çeşitli malzeme elde edilmiştir.

Bu meskûn yerin medeniyetinin karakteristik özelliklerini tayin etmeğe yardım edebilecek şekilde bu bulguları şekil, muhteva ve ne işe tahsis edilmiş olduklarına göre gruplara ayırarak burada veriyoruz.

* Yordanka Kaludova, Selištната Mogila Kurttepe pri s. Ruen, Plovdivsko ("Arheologiya" dergisi, Yıl VIII, 1, 1966, s. 52-59).

¹ P. Detev, Novootkriti predistoričeski selištа v Yujna Bılgariya, GNAMP, I, 1948, str. 172.

Baltalar: Yalnız üç taş balta bulunmuştur. Dere taşından (çakıl) veya gri, yeşilimtrak veya siyah renkli kaya parçalarından yapılmışlardır. Bütün uzunluklarınca her iki taraflı olarak dikkatlice cilâlanmış olan bu baltaların simetrik sivri uçları vardır.

Ortadan kesintileri dikdörtgendir. Bunlardan birinin şekli Örnek 2 c'de gösterilmiştir. Bunun uzunluğu 7,1, genişliği 3,7, kalınlığı ise 1,5 cm. dir. Diğer iki taş balta aynı tiptedir, yalnız ölçü bakımından farklıdır. Sivri uçlarının sağ tarafı kullanılmaktan çok aşınmıştır. Sivri uçların yanındaki her iki düz satıhta da daha devamlı bir kullanılmadan ileri gelen bariz çizgiler farkedilmektedir.

Bu tip baltalar prehistorik devirlere ait İslimye'nin Bikovo Köyü, Filibe'nin Yasatepe Köyü, Devetaşka mağarası v.b. gibi meskûn yerlerin neolitik tabakasındakilere benzemektedirler.

Keskiler: Enine boyuna dikdörtgen şeklinde kesimleri bulunan ve simetrik ölçüleri olmayan taş keskinler (Resim 1 a, b, c). Koyu yeşilimtrak renkli satıhlı ve iyi cilâlıdır. Bulunan dokuz taş keskinen biri kırmızıimtrak. Sivri olmayan üst kısmı daraltılmış olup kenarları yassıdır. Muhtemel olarak sap geçirilmek üzere hazırlanmışlardır. Diğer iki taş keskinin işlenmiş keskin yerlerinin sağ yanları göze çarpacak şekilde dişlidir. Boy 3,6 - 7 cm, üst kısmındaki en 2,7 - 3,7 cm. ve kalınlık 0,8 - 1,5 cm. dir.

Buna benzer taş keskinler memleketin geç neolitik ve eneolitik meskûn yerlerinde çok yaygındır. Yeni Zağra'nın Karanova köyü yakınındaki meskûn yer mezarında sapı geyik boynuzundan yapılmış bir taş keski bulunmuştur. Bu keski, iş veriminin önemli derecede artmış olduğunu göstermektedir.

Top Taşları: Oval şekilli sekiz top taşı bulunmuştur. Bunlar ırmağın sürükleyip getirdiği taşlardan veya çakmak taşlarından yapılmışlardır. Resim 1'de bunlardan üç ayrı tip görülmektedir.

Yontuk yüzü üzerine yapılan sert, dik ve yandan vuruşlar sonucu bunlardan birincisinin oval şekli düzgünlüğünü kaybetmiştir (Resim 1).

Diğer daha kaba işlenmiş top taşları yuvarlak ve çentiklidir. Örnek 3 b'deki top taşı daha dikkatli yapılmıştır. Bu beyazimtrak renklidir.

² P. Detev, Selişnata mogila pri s. Bikovo GMPO, 1954, str. 159 obr. 15.

³ P. Detev, Materiali za praistoriyata na Plovdiv, GNAMP, III 1959; str. 20.

Top taşlarının yapımında çakmak taşı da kullanılmıştır. Resim 1'de de görüldüğü gibi daha sert vuruşlarda çakmak taşından parçalar kopmuştur.

Kurttepe'deki meskûn yer mezarında, düzgün olarak işlenip yuvarlak hale getirilen top taşlarından başka bir veya iki ucu yassılaştırılmış uzunca şekilli dere taşları bulunmuştur. Bunların günlük ihtiyaçlarda çekiç olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ölçüleri 6 - 12 cm. arasında değişmektedir.

Çakmak Taşından yapılan âletler: Perdah âletleri, bıçak ve bıçağa benzeyen sivri uclu ve benzeri çakmak taşından yapılmış âletler bulunmuştur. Çoğu kırık halde olan yirmiden fazla çakmak taşı âletleri bulunmuştur. Bunların ölçüleri 5,5 - 9 cm. uzunlukla 2 - 3,5 cm. genişlik arasında değişmektedir. Bu âletlerden dördü Resim 1'de verilmiştir. Balmumu renkli çakmak âletler geniş ölçüde kullanılmıştır.

Kemikten Yapılmış Âletler: Günlük ihtiyaçlarda kullanıldığı anlaşılan kemik sivri uclu âletler bulunmuştur. Bunlar şekil ve yapıldıkları kemiklerin sivriltilmesi usulü bakımından birbirlerinden farkedilmektedirler. Bu cins âletler Bulgaristan ve ona komşu olan memleketlerin birçok prehistorik meskûn yerlerinde bulunmuştur.

Süs eşyaları yapımında kullanılan Cardium ve Spondylus cinsinden midye kabukları meydana çıkarılmıştır. Resim 2'de Spondylus cinsi midye kabuğundan yapılmış bir bilezik parçası görülmektedir. Cardium'dan ise gerdanlıklar yapılmıştır. Bulunanlardan birisinin üst kenarına boyuna asılabilmesi için bir delik delinmiştir. Süs eşyası yapımı için kullanılmış olan Cardium ve Spondylus cinsinden midye kabukları memleketin birçok yerlerinde bulunmuştur⁷. Komşu mem-

⁴ V. Mikov i N. Djambazov, Devetaşkata peştera, 1960, str. 34, obr. 21.

⁵ V. Mikov, Selişnata mogila do s. Zavet, Burgasko, İAI, XXIV, 1961, str. 272, obr. 4; P. Detev, GMPO, I, 1964, str. 159; aynı yazar, GNAMP, III, 1959, str. 21, obr. 27, z.

⁶ G. İ. Georgiev, İz jivota i kulturata na pırvite zemedelskoskotovidni plemena v Bilgariya, sb. Arheoloğičeski otkritiya v Bilgariya, 1957, str. 42, obr. 3.

⁷ P. Popov, Mogilata Devebargan, GNM, 1922/1925, str. 84; aynı yazar, Praistoričeskata Deneva mogila pri Salmanovo, İAD, IV, 1914, str. 213, obr. 212, 213; aynı yazar, Kodjadermenskata mogila pri gr. Şumen, İAD, VI, str. 213, obr. 94 i obr. 92; P. Detev, Selişnata mogila Yasatepe, GNAMP, IV, 1960, str. 13, obr. 11.

leketlerden Spondylus cinsi midye kabuğundan yapılmış süs eşyalarının bulunmasıyla tanınan Yugoslavya'da Vinça⁸, Yunanistan'da Dimini⁹; Cardium cinsinden süs eşyalarıyla ise Romanya'daki Gumelnitsa¹⁰ ve benzeri prehistorik devre ait meskûn yerler bilinmektedir.

Seramik: Medeniyet tabakalarının çeşitli yerlerinde değişik cins seramik malzeme bulunmuştur (toprak kap parçaları, iğ uclarına takılan ağırlık, dokuma tezgâhı için ağırlıklar, dinî merasim masacıkları, pişmiş toprak figürler ve benzeri gibi).

Kablar, önemli miktarda mineral kırıntıları ve bitki kalıntıları ile karıştırılmış balçıktan elle yapılmıştır. İyi cilâlanmış gri, kahverengi veya siyah satırları vardır. Bazılarında yüksek silindir şekilli veya yarım kavisli, ya da oval biçiminde, gövdenin üst kısmına tutturulmuş saplar vardır. En alt tabakada bulunan geç neolit seramiği için yüksek silindir saplar ile ayacıklar bilhassa karakteristik bir özelliktir. Bazı sapların ucunda, armut biçimindeki sürahilerde olduğu gibi, tomurcuk şeklinde bir çıkıntı vardır. Bunların dibi, yüksek boşluklu veya silindir şeklinde küçük ayaklıdır (Resim 2).

Kıvrımsız silindir saplı kablarn düz dipleri vardır. Bu, memleketteki geç neolitik meskûn yerlerde de rastlanan ve süsü bulunmayan sürahilere ait bir özelliktir.

Buna benzer kablar Bulgaristan'da Filibe'de Yasatepe'de¹¹, Pazarcık'a bağlı bulunan Kapitandimitrievonun Banyata mevkiinde¹², Yeni Zağra'nın Karanovo Köyü'nde¹³ ve diğer yerlerde bulunmuştur.

Kurttepe'de toprak kab parçaları yanında, iyi parlatılmış siyah veya koyu kahve rengine, satranç süsleri bulunan dinî merasim masacıkları parçalarına da rastlanmıştır (Resim 2 a, ç). Satranç

⁸ M. Bassits, Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinça im Jahre 1908, Prehistorische Zeitschrift, III, 1911, tabl. 10, b.

⁹ X. Tsouvtas, Ai proïstorikai akro toleis Dimeniou kai Sesklou, 1908, tabl. 46, obr. 5-7.

¹⁰ Dumitrescu, Fouilles de Gumelnitsa, Dacia, II, 1925, str. 88, fig. 66, obr. 10.

¹¹ P. Detev, Seliştnata mogila Yasatepe..., GNAMP, I, 1948, obr. 23-24.

¹² P. Detev, Seliştnata mogila Banyata pri s. Kapitandimitrievon, GNAMP, II, 1950, str. 5, obr. 10.

¹³ G. İ. Georgiev, Prouçvane kulturata na seliştните mogili, Arheologiya, III, 1964, obr. 3.

süslü masacıklar Sofya'nın D. Lozen köyü¹⁴, Yambolu'nun Veselinovo köyü¹⁵, Filibe'nin Yasatepe¹⁶'si, Kapitandimitriev'daki Banyata¹⁷ ve benzeri yerlerdeki bir sıra prehistorik çağa ait meskûn yerlerin geç neolitik tabakasından bilinmektedir.

Aynı kültür tabakasından bazı iğ ağırlıkları da gelmektedir. Bu ağırlıklar toprak kab parçalarından yapılmışlardır. Toprak kab parçasının ortasına her iki taraftan da hareket edilerek bir delik açılmıştır (Resim 2 a-ç).

Pişmiş topraktan insan figürçükleri bilhassa ilgi çekmektedir. Bunlar her ne kadar kırılmış parçalar halinde iseler de hangi örneklere göre yapıldıkları hakkında bir fikir verebilirler. Bunlar çok şematik olarak işlenmiştir. Üçgen prizma veya silindirik tarzda uzatılmış şekilleri vardır. Birinci pişmiş topraktan figürçüğün sathı iyi parlatılmış olup burun, kabartmadır. Yüksekliği 4,5 cm., genişliği 1,5 cm. dir (Resim 3 a).

Şekil bakımından bu, taban kemiklerinden yapılan üçgen figürçüklere benzemektedir. Bunlar Şumnu'daki Kocadermen mezarı¹⁸, Popovo'nun Nevski köyü¹⁹ ve diğer yerlerde bulunan toprak figürçüklere benzemektedirler.

Topraktan figürçüğün ikinci parçası silindir şeklindedir (Resim 3 b). Baş hafifçe geriye doğru kalkıktır. Burun daha açıkça ifade edilmiştir. Gözler ince ufki hatlarla burnun her iki tarafında belirtilmiştir. Burnun altında ağız sığ bir oyuk halinde görülmektedir. Bir ufki hat arka kısmı vücuttan ayırmaktadır. Göğüs ufki denilebilecek iki oyuk halinde belirtilmiştir. Boyu 4, eni 1,5 cm. dir. Benzeri topraktan figürçük Filibe'nin Yasatepe²⁰ mevkiinde bulunmuş olup taş-bakır çağının birinci yarısına tarihlenmiştir.

¹⁴ N. Petkov, Prinos kim proučvaniyata na praistoriyata na Sofiyskoto pole, Arheologiya, II, 1960, kn. 4, str. 44, obr. 3.

¹⁵ V. Mikov, Selištna mogila ot bronzovata epoha do s. Veselinovo, İAİ, XIII, 1939, obr. 271.

¹⁶ P. Detev, Materiali za praistoriyata na Plovdiv, GNAMP, 1959, III, str. 30, obr. 45.

¹⁷ P. Detev, Selištna mogila Banyata . . . , GNAMP, II, 1950, str. 5, obr. 10.

¹⁸ R. Popov, Kodjadermenskata mogila pri gr. Şumen, İAD, VI, 1914, obr. 144.

¹⁹ A. Çilingirov, Glineni figurki ot predistoričeskoto selište v. s. Sultan, Sb. BAN, 1920, XI, str. 15, obr. 49 i 50.

²⁰ P. Detev, Materiali za praistoriyata na Plovdiv, GNAMP, III, 1959, str. 52, obr. 2.

Diğer figürçükten yalnız siyah renkli bir karın ve bacakların bir kısmı korunmuştur (Resim 4 d). Bir derin oyuk, ayakları biribirinden ayırmaktadır. Boyu 5,5, eni 3,5 cm. dir.

Karın ve bacakların bir kısmının alt tarafı (Resim 4 c): kalça, bel ve diz beyaz bir madde ile derin hatlarla belirtilmiştir. Boyu 3,5 cm., eni 2 cm. dir. Buna benzer parçalar hemen hemen Bulgaristan'ın bütün eneolit meskûn yerlerinde görülmüştür.

İnsan başını tasvir eden toprak figür çok basit bir tarzda yapılmıştır (Resim 4 ç). Burun, yüz sathının birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Kaşlar ve gözler derin çizgilerle gösterilmiştir. Kulaklar sanki yüz ve arka satırlarının kesişen bir devamı gibidir. Ağız sığ bir oyukla gösterilmiştir. Boy 4 cm. en 3,6 cm. dir. Buna benzer figürçükler Bulgaristan ve komşularında birçok yerlerde bulunmuştur²¹.

Bilhassa bir kuşu temsil eden toprak model, ilgi çekmektedir (Resim 4 e). Başı olmadığı için kuşun cinsini tayin etmek güçtür. Gövdenin her iki tarafında s harfine benzeyen çizgilerle tüyler tasvir edilmiştir. Ayaklar çok şematik bir şekilde yapılmış ve ufkî bir hat ile gövde bunlardan ayrılmıştır. Yüksekliği 1 cm., uzunluğu da 9 cm. dir.

Bulgular arasında iyi perdahlı çamurdan yapılmış ve neye yaradığı anlaşılmayan yuvarlak bir parça bulunmuştur (Resim 4). Kırmızı renklidir. Üst tarafına iki delik delinmiştir. Buna benzer bir seramik parça Burgaz'ın Zavet Köyü'nde bulunmuştur²².

Eneolit tabakasındaki malzeme çok çeşitlidir. Toprak kaplar elle yapılmıştır. Ağız, gövde, dip ve çeşitli sap parçalarının bulunması kablarn şekilleri hakkında fikir vermektedir.

O devirde derin (kalın cidarlı) ve sığ (ince cidarlı) kablar yapılmıştır. Bunların yüzleri iyi parlatılmıştır. Bu kablar kurutulmadan önce kabartma veya her çeşit geometrik motiflerle süslenmişlerdir. Bazıları ise beyaz veya kırmızı boyalı çizgilerle donatılmıştır. Bunlar düz veya dalgalı çizgi, daire, spiral ve saireden ibaret süslerdir (Resim 5).

²¹ V. Mikov, İdolnata plastika prez novokamennata epoha, İAİ, VIII, 1934, str. 192 i pos. lit.

²² V. Mikov, Seliştnata mogila do s. Zavet..., İAİ, XXIV, 1961, obr. 21 a.

Kabartılı ve derin çizgiler halindeki süslerin daha basit (kalın cidarlı) kapların dış yüzlerinde grafit ile resmedilmişlerin de ince cidarlı kablarn üzerinde görülmesi dikkati çekmektedir.

Bu çeşit süslü kablar Bulgaristan'ın birçok eneolit meskûn yerleriyle²³, Sultana²⁴ ile Gumelnitsa (Romanya)²⁵ ve benzeri yerlerden bilinmektedir.

İğ Ağırlıkları: Bulunan çift konik şeklindeki ağırlıklardan biri Resim 6 a'da gösterilmiştir. Bunlar delik olup bir çıkıntı ile süslüdür. Üçgen satırlar meydana getiren düz çizgilerle süslenmiştir. Koyu kırmızı renklidir. Yüksekliği 5 cm., genişliği 3,5 cm. dir.

Toprak ağırlıklardan ayrı olarak üç taş ağırlık da bulunmuştur. Bunların ortasında düzgün silindir şeklinde delinmiş delikler vardır (Resim 6).

Dokuma Tezgâhı Ağırlıkları: Bunlardan birincisi makara şeklindedir (Resim 6 b). Koyu kahve renginde olup uzunluğu 5 cm., genişliği 4 cm. dir.

İkinci toprak ağırlık (Resim 6 c) kesik piramid şeklindedir. Rengi kırmızı-kahverengidir. Boyu 13 cm., kaidedeki genişliği ise 8,7 cm. dir.

Deligi tamamen açılmamış bir mermer balta, dikdörtgen şekilli çakıl bileği (parlatma) taşları, hromel parçaları ve saire gibi eşyalara da yine bu meskûn yer mezarında rastlanmıştır.

Resim 6'da iki taş balta-çekiç görülmektedir. Malzeme ve şekil bakımından bunlar bakır çağının geç devrindekilere benzemektedir.

Meskûn yerin çeşitli seramiği arasında çift spiral şekilli derin çizgilerle belirtilmiş süsler bulunan birkaç toprak kab parçasına rastlanmıştır (Resim 7 a). Bulunan diğer bir toprak kab parçasının üzeri spiraller ve içinde buğday başakları kabartmaları bulunan dikdörtgen şekillerle süslüdür (Resim 7 b).

²³ V. Mikov, Seliştnata mogila do s. Zavet..., İAİ, XXIV, str. 282, obr. 15, 16; G. İ. Georgiev, Ostanki ot pirvobitnoto selişte v tsentura na Sofiya, İAİ, XXII, 1959, str. 329, obr. 1; P. Popov, Mogilata Devebargan, GNM, 1922/1925, str. 99, obr. 169, 172; Ya. Nikolova v N. Angelov, Raskopki na Emanskata peştera, İAİ, XXIV, 1961, str. 306, obr. 11; P. Detev, Materiali za praistoriyata na Plovdiv, GNAMP, III, 1959, str. 48, obr. 69₁ ve 4.

²⁴ Andrieşescu, Les fouilles de Sultana, Dacia, I, 1924, obr. 29-33.

²⁵ V. Dumitrescu, Fouilles de Gumelnitsa, Dacia, II, 1925, str. 78, fig. 59-61.

Gözlüklü fibula kabartmalar, spiraller, kesik çizgiler ve diğer geometri şekilleriyle süslü kablur Filibe'nin Lenovo Köyü'ndeki tepe mevziinden, Filibe'deki Nöbettepe, Hasköy'ün Mezek mevkiinden, Yambolu'nun Drama mevkiinden ve başka yerlerden²⁶ bilinmektedir. Bunlar erken demir çağına aittirler.

Bu yerleşme yerinin mezarı olan Kurttepe'nin bulgularının morfolojik özelliklerini inceleme sonucu ilkin bu yerin geç neolitte meydana geldiğini ve eneolit (tunç) çağında da varlığını devam ettirdiğini tesbit etmek mümkündür. Daha sonraları mezar sırtı üzerinde ilk demir (Halştat) çağına ait bir meskûn yer teşekkül etmiştir.

Fakat şimdilik bu medeniyetin birbirini takip eden gelişme safhalarını tayin etmede katı bir sınır çizmek güçtür.

Burada da, kazılar sonucu incelenen diğer meskûn yerlerde olduğu gibi, başlıca geçim vasıtasının tarım, hayvan yetiştiriciliği ve avcılık olduğu anlaşılmaktadır.

İmalâta kullanılan âletler taştan, çakmak taşından ve kemiktendir. Dere çakılları da kullanılmıştır. Taş âletler yerli kayalardan veya başka yerlerden getirilen kaya parçalarından yapılmıştır.

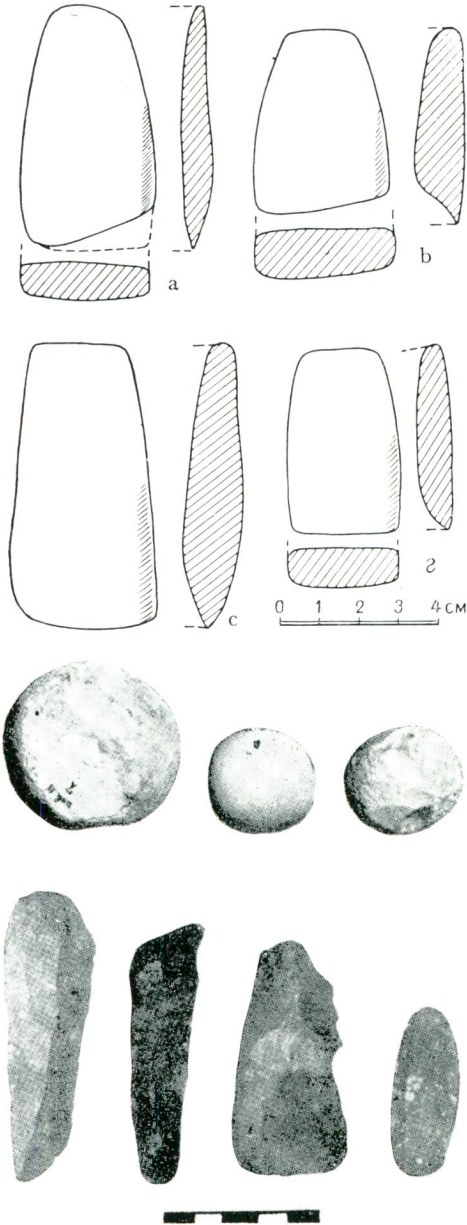
Tamamen delinmemiş taş baltaların, çok sayıda işlenmemiş çakmak taşı ve kırıntılarının bulunması bu âletlerin iş yerinde yapılmış olduklarını ispatlamaktadır. Bu cins çakmak taşı Güney Bulgaristan'da bulunmadığı için yerli halkın bunu diğer meskûn yer sakinlerinden, çok miktarda rastlandığı Kuzey Bulgaristan'dan, elde ettiğini tahmin etmek gerekmektedir. Burada spondylus cinsi midye kabuklarına rastlanılması, Ege dünyası ile mübadele yapıldığını göstermektedir.

Biri geyik boynuzundan olmak üzere, bulunan çapacıklar²⁷ bu meskûn yerin ilkel halkının tarımın yabancı olmadığını ispatlamaktadır. İğ ağırlıkları ile dokuma tezgâhları için ağırlıklar ise dokumacılığın gelişmiş olduğunu göstermektedir.

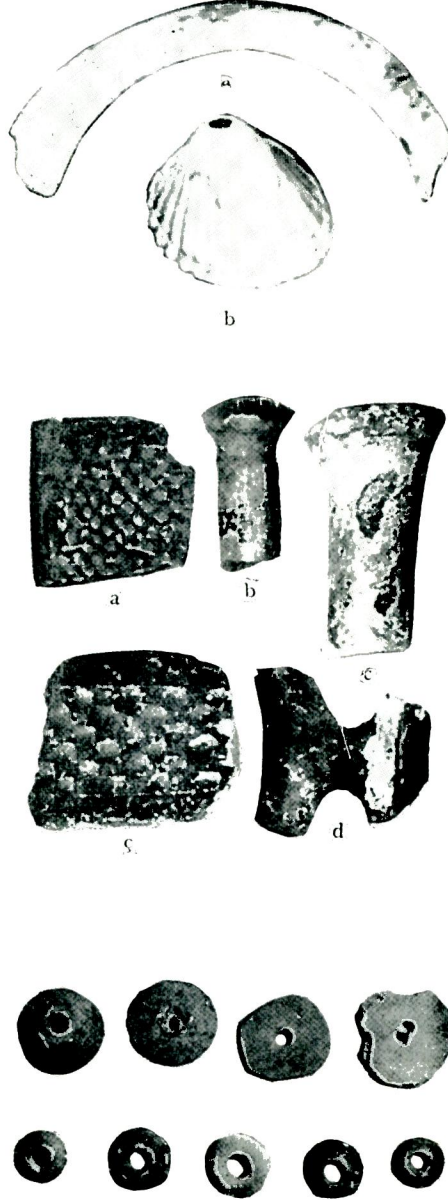
Mezarda (gösterilenlerden başka) çok sayıda seramik malzemesi bulunmuştur. Bundan da taş-tunç çağında çömlekçiliğin çok gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli şekilde ve oymalı, kabartmalı ve daha

²⁶ P. Detev, Praistoričeski selišta v baseyna na r. Mečka, GMPO, III, 1960, str. 58, obr. 20 i pos. tam lit.

²⁷ P. Detev, Novootkriti predistoričeski selišta v Yu. Bılgariya, GNAMP, I, 1948, str. 173.

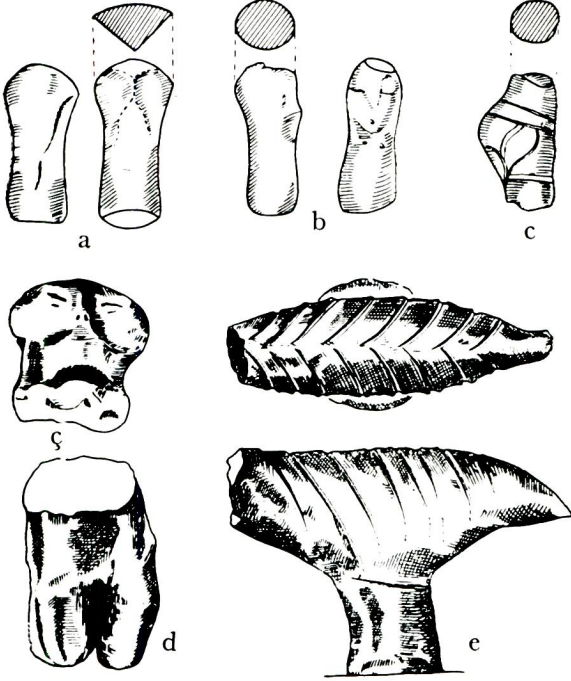

Res. 1 — Taş âletler: a, b, c - keskiler; z - balta. Alt iki sırada: 1. sırada taş güller; 2. sırada çakmak taşından keskiler.

Res. 2 — Üstte: a - om Spondylus; b - om Cardium.
Ortada 1. sıra: a, b, c - kült (sunak) masası parçaları
Ortada 2. sıra: ç, d - Pişmiş topraktan vazo parçaları.
Altta iki sıra: İğ ağırlıkları.

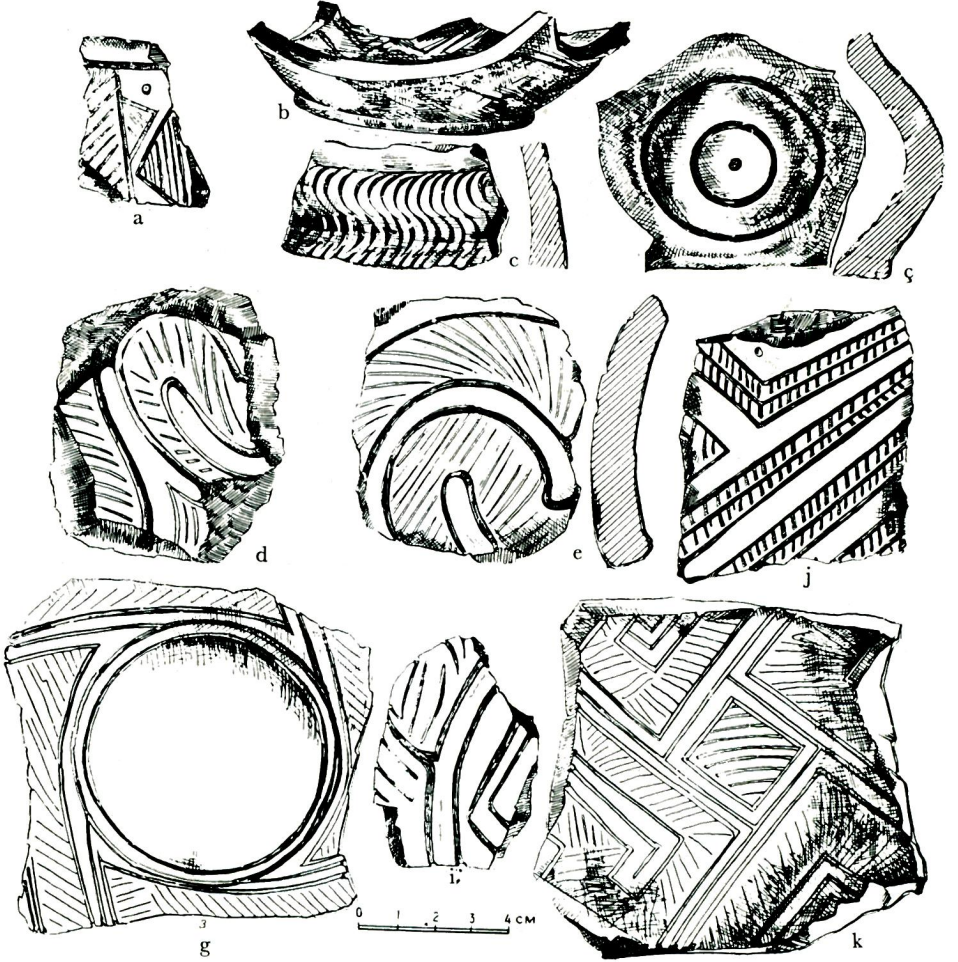

Res. 3 — Toprak figürler: a-d - insan idol figürlerinden parçalar;
e - kuş figürü

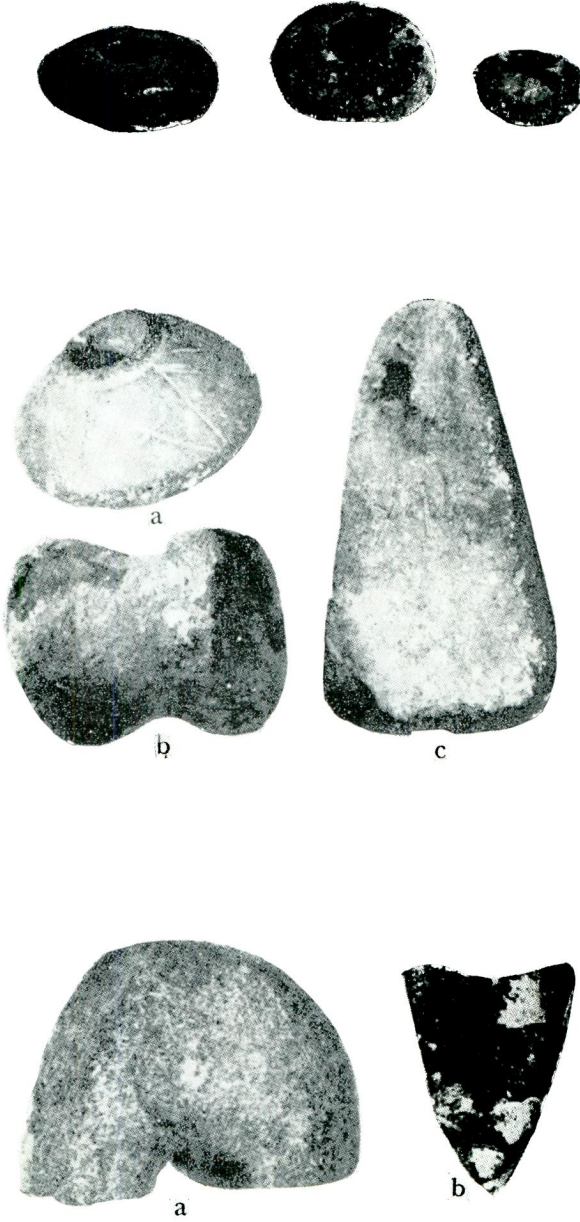

Res. 4 — Pişmiş toprak eşya.

Y. Kaludava - I. Kaynak

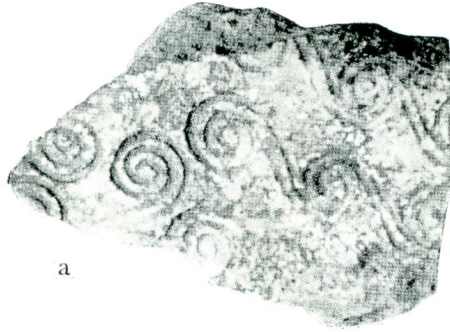

Res. 5 — Çeşitli süsleri bulunan toprak kap parçaları.

Res. 6 — Üst 1. sıra: taş ağırlıklar.
Ortada: a - toprak iş ağırlığı; b, c - dokuma tezgâhı ağırlıkları.
Alta: Taş balta parçaları.

Y. Kaludava - İ. Kaynak

a

b

Res. 7 — Toprak kap (vazo) parçaları.

çok grafit ile resimlenmiş ve beyazla kırmızı boya ile oyularak işlenmiş toprak kab kacaklar yapılmıştır.

İdol imali sanatı yüksek bir seviyede olup toprak ve kemikten insan ve hayvan figürinleri yapılmıştır. Soy toplumu esasına dayanan meskûn yerdeki aile reisi sıfatıyla anneye bir saygı nişanesi olarak kadın figürinleri sunulmuştur. Bu hususta bilhassa mezarda bulunan ve bir hamile kadını temsil eden bereket tanrıçasının idolü önem taşımaktadır²⁸.

Gelecekteki kazılar, Barata suyu kenarında meydana çıkarılan meskûn yerin kültür tabakalarının karakterine daha fazla ışık tutabilir.

²⁸ P. Detev, tsit. sıç., obr. 22. (adı geçen eseri, örnek 22).

PROF. DR. HÂMÎT SADI SELEN
1892 — 1968

Nekroloji:

HÂMÎT SADÎ SELEN

1892 — 1968

Kurumumuz değerli üyesi Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen 1308 (1892) yılında İstanbul'da doğmuştur. 1914 yılında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesini bitiren Prof. Hâmit Sadi Selen, 1916 yılında henüz kurulmuş olan Coğrafya Enstitü'süne asistan olarak girdi. Dört yıl bu enstitü'de asistan olarak çalıştıktan sonra 1920 yılında Viyana'ya giderek 1923 yılına kadar Viyana Üniversitesi Coğrafya şubesine devam etti; orada "Tarihî Belgelere göre Anadolu'da Türklük" adı altında bir doktora tezi hazırlayarak doktora imtihanını verdi ve Dr. ünvanını aldı. Türkiye'ye döndükten sonra 1924 - 1933 yılları arasında İstanbul Darülfünun'da, Yüksek Ticaret Mektebinde, Galatasaray ve Darüşşefaka Liselerinde coğrafya öğretmenliği yaptı. 1934 yılında Ankara'ya geldi. Burada, önce Gazi Eğitim Enstitüsünde, 1937 yılından itibaren de Siyasal Bilgiler Okulu'nda coğrafya öğretmenliği yapmağa başladı. Daha sonraları Siyasal Bilgiler Okulu fakülte olunca, kurulan "İskân ve Şehircilik Enstitüsü"nü on yıldan fazla müdürlüğünü yaptı. Müdürlüğü sırasında bölge planlaması konusunda araştırmalarda bulundu.

Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen 1962 yılında aynı fakülteden emekliye ayrıldı.

Kurumumuzun aylık toplantılarından birinde bir konuşma yapmak üzere 27 Ekim 1968'de Ankara'ya gelen Prof. Selen 29 Ekim 1968 Salı günü bu konuşmayı yapamadan geçirdiği bir kalb krizi sonunda hayata gözlerini kapadı.

Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen'in başlıca eserleri şunlardır :

- 1 — Mevziî Coğrafya (Tercüme), 1929
- 2 — İktisadî Coğrafya, 1926
- 3 — Türkiye Coğrafyası, 1924
- 4 — Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları, 1945
- 5 — Dünya Ticareti, 1946
- 6 — Ticaret Tarihi, 1938
- 7 — Ortaokul Ders Kitapları ve Atlaslar;

Arkadaşımızın yapamadığı Konuşmayı bıraktığı notlarından faydalanmak suretiyle 6 Kasım 1968 de yapılan toplantıda gelini Doç. Dr. Nevin Selen okudular. Bu konuşmayı aşağıda sunuyoruz :

ATATÜRK'TEN ANILAR

Türk Tarih Kurumu'nun bir çok üyeleri gibi ben de Atatürk'ü yakından tanımış, sohbetinde bulunmuş bahtiyarlardanım. Bu anılarım üzerine Kurumun yeni konferans salonunda bir konuşma yapmayı istedim. Bana bu fırsatı verdiklerinden dolayı değerli başkanımıza ve idarecilerimize teşekkürlerimi sunarım.

Sıcak bir yaz günü Tarih Kurumu'nun bir kısım üyeleri Dolmabahçe sarayında toplanmış çalışıyorduk. Bir aralık o zamanki Başkanımız Hasan Cemil Çambel, Ata'nın bugün bizi kabul edeceğini bildirdi. Bu habere ben çok sevinmiştim. Düşünce ve devrimlerine hayran olduğum bir şahsiyeti yakından göreceğim, öğüt ve fikirlerini dinleyecektim.

Saat beşe doğru merhum Hasan Cemil Çambel bizi alarak Dolmabahçe önünde duran motörün güvertesinde Atatürk'ün huzuruna getirdi. Yanında tanımadığım bir çok kimseler vardı. O gün bir Temmuz deniz bayramı olduğu için Moda Deniz Kulübünün açılış merasimine gideceğimizi öğrendim. Atatürk yazlık açık renk bir elbise içinde neşeli ve sıhhatli gözüküyordu. Yalnız sabırsızlıkla bir şey bekler hali vardı. Bu kudretli adamın istediğinin yerine gelmesi için insanda her türlü yardımı yapmak hissi uyanıyor. Ata bir şey istesin olmasın, buna benim aklım ermiyordu. Ben bu ruh haleti içinde iken, ileriden elindeki tepside bir dondurma bardağı, bir garson gözüksü, meğerse beklediği bu imiş. Fakat garson bardağı kendilerine uzatınca almadı, görmüyor musun misafirlerimiz var. Bu sıcak günde önce onlara, sonra bana getirirsin.

Motor Moda iskelesi doğrultusunda harekete hazırlanırken bir soru ortaya attı. Atatürk daha ziyade Hasan Cemil Çambel'den cevap bekler bir tarzda: Acab aben ressam olabilir miyim? diye sordu. Cemil Bey başta, aman efendim, siz arzu ettikten sonra pekâlâ yaparsınız, eliniz, parmaklarınız bu işe pek yatkın görünüyor, sesleri yükseldi.

Ata biraz düşündükten sonra şöyle dedi: Ben Harbiye'de iken resim dersinden daima 10 numara alırdım. Resim hocamız Ziya Bey, giyinmesine meraklı bir zattı. Öğretmen kıyafetine dikkat ederse daha çok saygı toplar. Kendisi benimle meşgul olur, verilen ödevin eksik yerlerini tamamlar, sonra da kendi tamamladığı bir şeye az numara verecek değil ya, her derste 10 numara alırdım.

Bu sözlerden sonra hemen ilâve etti. Acaba şimdi Ziya Bey nerede?

O sıralarda, Kandilli'li bir Ziya Bey'i tanıyordum. Her sene güzel bir cep takvimi yayınlardı ve ben bu takvimi muntazaman alırdım. Fakat kendisinin aynı zat olduğunu kesin olarak bilemediğim için sustum.

Bu resim sorusunun ne maksatla ortaya atılmış olduğunu hemen kavıyamadım. O aralık bütün zihinler Almanya'da iktidarı eline alan Hitler'le meşguldü. Epey sonra bu sözlerle Hitler arasında bir ilgi bulabildim.

Ankara'da Profesör Bonatz modern mimarlık üzerine bir konferans vermişti ve sık sık "Hitler buyurdu ki" diye konuştu. Ertesi gün Gazi Terbiye Enstitüsünde ders arasında Profesör Ruben'le konferans üzerine konuşurken bana "Bonatz'ın Hitler buyurdu ki, ifadesine dikkat etmişsinizdir. Bu adamlar böyledir. Hitler Viyana'da Orta Güzel Sanatlar mektebine talebe olmak istemişti, fakat bu adamlar giriş imtihanını kazandırmadılar. Yoksa şimdi milletin başına belâ olacağına, atelyesinde boya boyayıp duruyordu." sözleri hatırıma geldi. Bütün konuşmalar zihnimde büyük bir mâna kazandı.

Motorun açık yeri rüzgârlı olduğu için Atatürk'le beraber kapalı yere çekildik. Şimdi başbaşa bulunduğumuzdan dolayı hem seviniyor, hem konuşacağımız konuyu merak ediyordum. Tahsilimi sordular.. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdiğimi, sonra da Viyana Üniversitesi'ne devam ederek "Türklerin Anadolu'ya Yerleşmesi" konusu üzerinde doktora imtihanı verdiğimi söyledim. "Avrupa'ya tahsil için gidenler ya burada yüksek tahsilini yapıp gitmeli, yahut imkân bulursa orta tahsili de Avrupa'da yapmalı." buyurdular. O aralık Moda iskelesine yaklaşmış bulunuyorduk.

Moda Deniz Kulübüne geldiğimiz zaman büyük bir kalabalık bizi karşıladı. Ben bu kalabalık içinde kendilerinden uzak kaldım.

Dönüşte akşam yemeğine davetli olduğumuz bildirildi. Her ne kadar kulağımız sofraya hikâyeleriyle dolu ise de bu gibi toplantılara ilk defa katıldığımdan dolayı heyecan duymakta idim. Akşam Dolmabahçe Sarayının üst katındaki salonların birinde toplandı. Benim yerim konuşmalarını duyacak kadar Atatürk'e yakındı. Sağ tarafımda Sabiha Gökçen Hanım, sol tarafımda Celâl Bayar bulunuyordu. Herkes birbiriyle konuşuyordu. Ben de Sabiha Hanımla planörlük için Ankara ve Eskişehir arasında ne gibi farklar olduğunu, yazın Ankara'da hava boşluklarının çoğalıp çoğalmadığı konusunu görüşüyorduk. Atatürk Sabiha Hanımla bir gün sonra Celâl Bayar'la yapacakları Rusya seyahatinin hazırlıkları hakkında bilgi aldı.

O akşam sofrada bulunanlardan Şemseddin Bey'i, Nuri Conker'i, Salâh Cimcoz Bey'i, yemek esnasında gelen Atatürk'ün hemşiresi Makbule Hanımla zevcini hatırlıyorum. O akşam deniz bayramı dolayısıyla mi nedir, Atatürk pek neşeli idi. Daha çok Çanakkale harbleri üzerine konuşuyordu.

Son Anafartalar çatışmasıyla ilgili anılarını anlatıyordu. Herkes kulak kesilmiş dinliyordu. "Düşman olduğu yerde durdurulmuş, bir adım ilerlemiyor, fakat sürekli surette yeni kuvvetler çıkarıyor. Arkadan düşman gemileri durmadan siperlerimizi dövüyordu. Ben bir ileri hareketi düşünüyor, bu maksatla cepheyi dolaşıyor, durumu inceliyordum. Zabitlerden aldığım bilgiye göre askerler bombardımanlardan yılmış, ileri hareketi için bir istek yoktu. Taarruz emri verildiyse de yerinden kımlıdayan olmadı. İleri siperleri tekrar dolaştım. Askere dedim ki, biliyorsunuz taarruz edeceğiz. Fakat ben işaret vermeyince ileri atılmayınız diye sıkı sıkı emir verdim. Ertesi gün taarruz vakti sabah saatleri sakin geçti. Düşman siperlerinde sema-verler kuruldu. Her zamanki hayat başladı. Bizim siperlerde ise emir bekliyen bir durum vardı. Öğleye doğru siperlerin başına geçerek taarruz işaretini verince bütün asker süngü hücumuna geçti; ön siperlerde İngiliz askerleri, bizim asker birbirine karışmıştı. Donanma bombardıman yapamıyordu. Top ateşleri bizim askerden ziyade kendi askerlerini öldürüyordu.

Taarruz muvaffak olmuş, askerler de düşman askeriyle yuvarlana yuvarlana sahili bulmuştu. Son Anafartalar harbleri böyle geçti. Düşman da artık Gelibolu yarımadasını boşaltmaya, donanmayı Çanakkale'den çekmeye karar verdi".

Dinleyenler üzerinde büyük etki yapan bu sözlerden sonra Salâh Cimcoz Bey lâfa karışarak “Anafartalar’daki zaferden sonra İtilâf devletlerinin Gelibolu yarımadasını boşaltması İstanbul’da büyük bir sevinç uyandırdı da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi, Başkumandan Enver Paşa’ya bir heyet göndererek Anafartalar harbini kazanan Mustafa Kemal’i bir rütbe yükselterek Paşa yapmasını ricaya karar verdi. Giden heyette ben de vardım. Enver Paşa, o bununla kanaat etmez, diyerek ricalarını yerine getirmediğini söyledi.

Bundan sonraki konuşmalardan Ata ile Enver Paşa’nın arası pek iyi olmadığı anlaşılıyordu. Çanakkale savaşına katılmasında güçlük çıkardığından dolayı kendisine kırgındı.

“Bir ara Harbiye Nezaretine yeni bir iş için başvurmuştum. Kalemi Mahsusta çalışmamı emrettiler, askerlik icabı kabul ettim. Orada çalışırken resmî işler arasında bir gün pedere de bir mektup yazıverir misin demez mi? Ben baba ile oğul arasına giremem.. dedim. Yazmadım”.

“Çanakkale harbinde vazife almak için ne kadar uğraştığımı bilirsiniz; askerlik, kuvvetin iyi şekilde sevk ve idaresi değil midir? O Kafkasya cephesinde muvaffak olamadı.” dediler.

O akşamki yemek büyük bir neşe içinde geçti. Beraberce şarkılar söylendi, nutuklar irad edildi. Nuri Conker’in davudî sesi herkesten üstün çıkıyordu. Bir ara Atatürk Nuri Conker’e sordu: “Reisicumhur seçilmezsem, ben ne iş tutarım? Hemen kendileri cevap verdi: “Parti Sekreteri olurum.”

Toplantı dağıldığı zaman düşünüyordum, bugünüm ne kadar mutlu geçti.

Atatürk keyfî idare ve beceriksizliğin ne kadar karşısında imiş, diyordum.

M. Aktepe

ORD. PROF. CAVID BAYSUN
1899 — 1968

Ord. Prof. M. CAVID BAYSUN

Prof. Dr. MÜNİR AKTEPE

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Türk Tarih Kurumu, kısa zamanda ve biri-biri arkasına dört büyük tarihçisini kaybetmiş olmanın üzüntüsü içindedir. Ord. Prof. Mukrimin Halil Yınanç, Ord. Prof. Şemseddin Günaltay ve Ord. Prof. Hâmid Ongunsu'dan sonra, diğer bir hocamız Ord. Prof. Mehmed Cavid Baysun da ânî şekilde aramızdan ayrılmış bulunmaktadır. Kendisine has üslûbu ve bilhassa genel kültürü, titiz çalışması itibariyle, hiç bir vakit yerinin doldurulmasına imkân olmıyan Hocam Cavid Baysun, aslen İzmir'lidir ve 19. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkan âyândan, İzmir Voyvodası Kâtib-oğlu Mehmed Ağa'nın âilesine mensubdur¹.

Babası, İstanbul Sıhhiye müdürlüğünden emekli Dr. Ali Rıza Bey, bu âileden İzzet Bey zâde Cemal Bey'in oğlu idi. Annesi Bedriye Hanım ise Şâhin Paşa'nın kızıdır. Kendisi, nüfus cüzdanındaki kayda göre, aynen (17 Şubat 1317, Rûmî 1315) 1899 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Doğduğu ev, Beşiktaş'da Pazar-ıçından Abbas Ağa kabristanına (şimdiki parka) çıkan yokuşun başında ve Hamidiye çeşmesi civarında, denize nâzır bir mahalde bulunuyordu. İlk öğre-

¹ Kâtib oğulları, bugün dahi İzmir şehir sınırları dahilinde tanınmış bir âiledir. Sandık-emîni zâdeler, Dellâl (veya Delil) başı zâdeler ve Büyük-Çelebi zâdeler gibi İzmir'in daha bâzı meşhur âileleri ile akrabalıkları vardır. Bu âilenin ne mühim şahsı, II. Mahmud'un emriyle, Midilli'de, Kaptan-ı Derya Husrev Paşa tarafından katlettilen, İzmir voyvodası Kâtib zâde Hacı Mehmed Ağa idi. Mehmed Ağa'nın ölümünden sonra, bilhassa erkek çocukları ile amcalarının erkek evlâdlarından bir kısmı, yine padişahın emri ile Filibe ve İbrâil ile İsmâil kal'aları havalisine gönderilmiş, bilâhire bunlardan bâzıları İstanbul'a gelerek burada yerleşmiş, geri kalanları da yine İzmir'e dönmüşlerdi. Sâbık başbakanlardan Adnan Menderes dahi bu âileye mensub bulunuyordu ve elimizde mevcut şecereye nazaran, bahis konusu Kâtib zâde Hacı Mehmed Ağa'nın amcası Hacı Bekir Efendi'nin torunlarından gelmektedir. Adnan Menderes'in babası Edhem Bey, Hacı Bekir Efendi'nin kızının kızı olan Fitnat Hanım'ın oğludur Bu itibarla, beş veya altıncı kuşakdan, Ord. Prof. Cavid Baysun ile Adnan Menderes kanaatımızca amca çocukları olmaktadır.

nimini, kısmen özel olarak, 19 Ağustos 1324 (1908) yılında, Beşiktaş'da, Abbas Ağa ilk okulunda tamamladı. Bilâhare babasının vazifesi icabı, Anadolu'nun bâzı vilâyetlerinde dolaştı. Bilhassa uzun süre Haleb'de kaldı ve buradaki Fransız okulunda tahsil gördü; bu sayede lisan bilgisini kuvvetlendirdi; aynı zamanda arabcasını ilerletti. Millî Mücâdele'ye takaddüm eden yıllarda, yine babasıyla beraber, Trabzon ve Batum vilâyetlerinde bulundu. Bu arada babasının yanında askerliğini yaptı. İstanbul'a dönüşde, Adana lisesinde gördüğü kısmî tahsili, onuncu sınıfa kadar olmak üzere, 15 Temmuz 1338 (1922) de Nişantaşı lisesinde tamamladı. Bilâhare imtihanla, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. 31. Ekim 1926 da, pek iyi derece ile bu fakülteden mezun oldu. Ancak, tahminimize göre, biraz da babasının te'sirinde kalarak, bu mesleğe devam etmeyi arzulamadığı için, ilk vazifeye, 1926 - 1927 ders yılı başlarında, İstanbul Erkek Lise'sinde tarih hocalığı ile başladı. Bir müddet sonra görevi, Kandilli Kız lisesine naklolundu. Gençlik çağının en heyecanlı günlerini, Kandilli, Vani-köy, Çengel-köy ve Beyler-beyi sırtlarında geçirdi. Belki de şiirlerinin büyük bir kısmını bu devrede yazdı. Diğer taraftan çok sevdiği annesinin ölümü, onun geçirmekte olduğu buhranlı günleri daha tehlikeli bir hâle getirdi. Mânen çok sarsılmıştı. 19 Ekim 1935 tarihinde, öğrencilerinden İncilâ Hanım ile yaptığı izdivaç, onu büyük bir huzur ve sükûna kavuşturdu. Kendi ifâdesine nazaran hayatını kurtardı.

Hocam Cavid Baysun, bu esnada Galata-Saray Lisesi'ne alınmış ve bu ilim ocağında çok değerli öğrenciler yetiştirmeye başlamıştı. Maamafih Galata-Saray, kendisi için de istikbâl hazırlayan bir yer oldu. 16 Ağustos 1937 de, 40 lira aslî maaşla, Galata-Saray Lisesi'nde tarih hocalığı yapan Baysun, ilk defa, 7 Ekim 1937 de, izinsiz olarak Avrupa'ya giden doçent namzeti Akdes Nimet Kurat'dan boşalan dersleri, bir namzet bulununcaya kadar, vekâleten okutmak üzere, Edebiyat Fakültesi'nde görev aldı. Teklifi, Tarih bölümü Başkanı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Edebiyat Fakültesi dekanlığına yapmış bulunuyordu. M. Cavid Baysun, bu itibarla mezkûr tarihte derslere başladı ve bu husus, aynı zamanda, 1 Kasım 1937 tarihli bir tezkire ile de İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bildirildi. 17 Aralık 1937 de ise, Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın imzasıyla, Rektörlüğe gelen yazı gereğince, Edebiyat Fakültesi Orta Zamanlar Tarihi Kürsüsü'nde açık bulunan doçentliğe, Galata-Saray Lisesi

Tarih Öğretmeni Cavid Baysun'un vekâlet etmesi uygun görülmüştü. İşe başladığı tarihten itibaren de kendisine 40 liranın bir taksim üçü vekâlet maaşı olarak verilecekti. Böylece Cavid Baysun, Edebiyat Fakültesi'nde, Orta zamanlar garp tarihi vekil hocası olmuş bulunuyordu. Ancak eline geçen para çok azdı. Edebiyat Fakültesi dekanlığından, İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne, bu husus ile alâkalı olarak yazılan diğer bir yazıda aynen şöyle deniliyordu :

“...Cavid Baysun'un, Orta zaman Garp tarihi doçentliği vekâletine 40 liranın üçde biri ile vekâleten tâyin edildiği bildirilmiştir. Üniversite tedrisatının birçok büyük hazırlığa lüzum göstermekte olması ve dersin ehemmiyeti dolayısıyla, eline geçecek, ayda 26 lira ile bu dersin okutulmasına imkân görülememektedir. 40 lira aslı maaşdan üçde ikisinin verilmesine kanunî imkân bulunamadığı takdirde, bu doçentliğe 55 lira maaş tahsisi ile üçde birinin vekâlet ücreti olarak verilmesine izinlerini dilerim. Aksi hâlde, geçen sene bir sömester boş kalan bu ders, bu sene de boş kalmak tehlikesine düşecektir. . . .”²

Edebiyat Fakültesinin bu teklifi cevapsız kalmış ve Cavid Baysun'un aylık ücreti, yine 40 liranın üçte biri üzerinden ödenmiş olmalı ki, bu defa Edebiyat Fakültesi Dekanı, 5.Ocak.1938 de, tekrar Rektörlüğe müracaatta bulunarak, bu derse bir profesörlük kadrosunun tahsisini ve profesörlük maaşının üçte birinin, beyan edilen sebepler dolayısıyla, vekâlet ücreti şeklinde kendisine ödenmesini istedi. Aynı zamanda altı aylık vekâlet süresinin sonunda, bu dersin boş kalmaması için, Cavid Baysun'un hizmetinin altı ay daha uzatılması talebinde bulundu.

Cavid Baysun'un, bu vekâlet görevi, 2 Kasım 1938 tarihine kadar devam etti ve mezkûr tarihte, münhal bulunan bu doçentlik kadrosuna, asıl olarak atanması için müracaat yapıldı. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü kanalı ile Ankara'ya yazılan bir tezkire vasıtasıyla de bakanlığa, yaş ve tahsil durumunun müsâit bulunduğu, doçentlik sınavına girmesinde hiç bir sakınca olmadığı bildirildi. Nihayet 30 Kasım 1938 de Rektör Prof. Cemil Bilsel, gereğinin yapılmasını, Edebiyat Fakültesi dekanlığına yazdı. 13 Şubat 1939 Pazartesi günü, saat 14 de, Zeynep Kâmil Konağı'nın (hâlen yerinde bugünkü Edebiyat Fakültesi vardır) tarih ders-hânesinde, Baysun'un

² Edebiyat Fakültesi, Ord. Prof. Cavid Baysun'a âit nr. 25 dosya.

doçentlik deneme dersinin yapılmasına karar verildi. Komisyona Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. İbrahim Hakkı Akyol seçildiği için, keyfiyyet 7 Şubat 1939 tarihli dekanlık tezkiresiyle kendilerine dahi bildirildi. O zaman öğrencisi olarak, bizzat dinlemek şerefine nâil olduğum Hocam Cavid Baysun'un, bu dersinden sonra, onun 24 Şubat 1939 Cum'a günü, saat 15 de, Felsefe doçent odasında bir kollekyum imtihanı geçirmiş olduğunu, yine fakültemizde mevcut bulunan dosyası arasındaki evrakdan öğreniyoruz³. Doçentlik tezi ise, Bizans tarihi ile alâkalı bulunan "Pavlikyanlar" mes'elesi idi. Cavid Baysun'a, başarılı bir imtihan devresinden sonra, jüri nihayet doçentlik pâyesini verdi. Bu husustaki belgenin sureti aynen şöyledir :

"Hey'etimiz 24 Şubat 1939 Cuma günü, saat 15 de yapılan doçent (namzedi) Cavid Baysun'un kollekyumunda bulundu. Doçentlik imtihanına girmekte bulunan Cavid Baysun'un kollekyum için verdiği mevzu'lardan, profesörlerce (İkonoklasm'ın Bizans medeniyetine te'siri) seçildi ve bunlar üzerinde münakaşalar yapıldı. Esas itibariyle bu mevzu orijinal idi. Üç saat süren kollekyum ve münakaşa, bir üniversite uzvuna tamamen yakışacak derecede görülmüştür. Cavid Baysun'un 13.Şubat.1939 da, Pazartesi günü saat 14 de yaptığı (Altıncı asırda Bizans askerî teşkilâtı) mevzu'lu deneme dersi de, kendisinin doçentlik kabiliyetlerini bâriz bir şekilde göstermişti. Hey'etimizin kollekyumdan bizzat edindiği kanaat, Cavid Baysun'un doçentlik imtihanını pek iyi ve ilmî kifayet ile verdiği ve Üniversite tedris heyetine doçent olarak alınmaya lâayık olduğu şeklindedir.

Ord. Prof.	Ord. Prof.	Ord. Prof.	Ord. Prof.	Prof.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı	İbrahim Hakkı Akyol	Şemseddin Günaltay	Şekip Tunç	Ragıp Özdem" ⁴

Doçent Cavid Baysun, böylece İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi aslı tarih hocaları arasına katılmış ve ilmî çalışmalarına tam bir salâhiyet ile başlamış bulunuyordu. 23 Haziran 1939 tarihinde ilk defa İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde, Tanzimat devrine âit vesikalar üzerinde incelemelerde bulunmak için, Rektörlük kanalı ile Başbakanlıktan müsaade istedi. 1939 yılı, Tanzimât'ın 100. yıl dö-

³ Bak, 31. III. 1939 tarihli ve 711 sayılı dekanlık yazısına bağlı rapor.

⁴ Edebiyat Fakültesi, Dos. nr. 25.

nümü idi. Bu münasebetle Tanzimat'ın çeşitli yönlerini inceleyecek, yeni bir eserin hazırlanması karar altına alınmış ve bu hususla ilgili olarak da, o devrin Rektörü Prof. Cemil Bilsel tarafından, Doç. Cavid Baysun'a bir vazife verilmişti. Genc hocanın bu kitapta kaleme aldığı "Mustafa Reşid Paşa'nın Hayatı" adlı makale, onun kendi muhitinde sür'atle tanınmasına vesile oldu. Cavid Baysun nihayet, Üniversite'deki ilk terfiini, 27 Ocak 1940 tarihinde, Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulu'nun ittifakla verdiği karar sonunda aldı. 50 lira aslî maaşa yükseltildiği vakit, on üç senelik hoca bulunuyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında, 1 Ekim 1939 tarih ve 2/10755 sayılı icra vekilleri hey'eti kararı mucibince, ikinci defa askerliğe daveti te'cil edildi. İlk askerlik görevinden, 29 Ekim 1933 tarihli ve 357 sayılı kanun mucibince ihtiyata ayrılmıştı. Bu sebeple, babasının yanında yaptığı askerlikten maada, yaş haddine uğradığı tarihe kadar, te'cil görerek, askerlik yapmadı. Bu keyfiyyet, onun dahil bulunduğu ilmî teşekküllerde devamlı olarak çalışmasını sağladı. Doç. Cavid Baysun 1942 yılında Türk Tarih Kurumu'na üye olduğu gibi, yeni teşekkül etmiş bulunan İslâm Ansiklopesidi redaksion heyetinde müşâvir üye olarak vazife aldığından, bir çok makalelerin te'lifi ve tercümesine başladı. Gerek Üniversite, gerek İslâm Ansiklopedisi için çok verimli çalışmalar yaptı. Nihayet 1945 yılı başında, kendisini profesörlüğe yükseltmek üzere, Edebiyat Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Hâmid Ongunsu başkanlığında, Ord. Prof. İbrahim Hakkı Akyol, Prof. İsmail Hikmet Ertaylan ve Prof. Mükrimin Halil Yınanç'dan müteşekkil bir heyet kuruldu. Bu komisyonun hazırladığı müsbet rapor, 21 Mart 1945 tarihinde, Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulu'nda görüşülerek, Doç. Cavid Baysun'un profesörlüğe yükseltilmesi, on yedi üyenin oy birliği ile kabul edildi ve Türkiye Tarihi kürsüsünde, "Türkiye ve yeni-çağ Avrupa tarihlerini, on altıncı yüz yılın sonuna kadar okutmak üzere, profesörlük kadrosuna geçirilmesi" hususu, dekanlığın 28 Mart 1945 tarihli yazısı ile İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne bildirildi. Ancak, namzet, Üniversite talimat-nâmesi'nin 39. maddesi uyarınca, doçentlikte geçirmesi lâzım gelen yedi senelik süreyi henüz doldurmamış bulunduğu için, o devirdeki Üniversite kurulu tarafından bu işlem uygulanmadı; ve bu hususun Millî Eğitim Bakanlığına yazılamayacağı da, 9 Nisan 1945 tarihli bir tezkire ile Edebiyat Fakültesi dekanlığına bildirildi. İşte bu hâdiseden kısa bir süre sonradır ki, Neş'et Ömer İrdelp'in vermiş olduğu

3.Mayıs.1945 tarihli rapordan, “İstanbul Üniversitesi Tarih Doçenti Cavid Baysun’un, baş dönmesiyle müterâfik nörasteni belirtilerinden hastalanarak” ilk def’a iki ay istirahat aldığı görüyoruz⁵.

Doçent Cavid Baysun’un, profesörlüğe teklif edildiği tarihten tam on dört ay sonra, İstanbul Üniversitesi rektörü imzasile, Edebiyat Fakültesi dekanlığına gelen, 11 Haziran 1946 tarihli yazıda ise şöyle deniliyordu : “Fakülteniz Tarih Doçenti Cavid Baysun’a, profesörlük titri verilmesi müdirler komisyonunun kararı ile uygun görüldüğü, Millî Eğitim Bakanlığı’ndan bildirilmiştir. Yeni profesörümüzü tebrik eder, kendisine başarılar dilediğimin bildirilmesini saygılarımla dileirim”. Bu muâmenenin cereyan ettiği tarihlerde, fakülte Dekanı Ord. Prof. Hâmid Ongunsu, Millî Eğitim Bakanı da Hasan Âli Yücel idi. Rektörlükte ise, Tevfik Sâlim Paşa bulunuyordu. Cavid Baysun, tam yirmi senelik memuriyet hayatı sonunda, 80 lira aslî maaşla profesörlüğe yükseltilmiş ve 26 Ekim 1946 da da, 28 lira 87 kuruş, profesörlükden mütevellit maaş farkı tazminat almaya hak kazanmıştı. Prof. Baysun’un bu tarihten sonra, İstanbul Yüksek Teknik Okulu’nda (Yıldız’da) dahi, Devrim Tarihi dersleri verdiğini görüyoruz. Lâkin onu gündüz ve gece, hiç durmadan meşgul eden esas mes’ele, yeni bir dergi yayınlamak arzusu idi. Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü, 1937 - 1938 yıllarında, Tarih Semineri Dergisi adı altında üç fasiküllük bir neşriyat yapmış, fakat sonradan bir kısım öğretim üyelerinin fakülteden ayrılması dolayısıyla, bu derginin yayımına devam edilememişti. Prof. Cavid Baysun, eski neşriyata yepyeni bir şekilde devam etmek istiyordu. Arzusu Avrupa dergileri ayarında yeni bir dergi çıkarmakdı. Bu itibarla asistanı olarak ben ve Orhan Köprülü bir hayli çalıştık. O esnadaki dekanımız Ord. Prof. Hâmid Ongunsu’nun da yapıcı yardımları sonunda, Tarih Dergisi’nin birinci sayısını, 1949 yılında çıkarmaya muvaffak olduk. Bu sayının tamamlanıp ortaya geldiği gün, rahmetli hocamın bir çocuk gibi sevindiğini ve önüne gelene bu dergiyi gösterdiğini hiç unutamıyorum. Bu eser, onun en büyük başarısı idi. Lâkin geçen seneler ve sarfedilen emeklerin tevliid ettiği yorgunluklar, onun sıhhati bakımından aleyhine işliyordu. Hoca, 1949 senesi başlarından itibaren, kalp ağrıları çekmeye başlamış ve Angine de poitrine olduğu söylentileri ortaya çıkmıştı. Bununla beraber, 1950 yılında, kendisine,

⁵ Bu rapor dosyasında mahfuzdur.

o gün için çok nâzik bir idarî vazifenin tevdi edildiğini görüyoruz. Edebiyat Fakültesi Dekanı bulunan Prof. Dr. Ali Tanoğlu, 16.Kasım. 1950 tarihli yazısında, şöyle diyordu :

Sayın Prof. Cavid Baysun.

“İnhilâl etmiş bulunan Türkiyat Enstitüsü Müdürlüğü’ne salâhiyet-i kâmile ile tâyininiz uygun görülmüştür. Kabulünü rica eder, başarılar dilerim.”⁶

Prof. Baysun bu ricayı kabul etmiş ve Edebiyat Fakültesi’ne bağlı, Hasan Paşa Medresesi’nde bulunan Türkiyat Enstitüsü’nde müdürlük görevine başlamıştı. Yardımcısı da, bu enstitünün emekdarlarından Tevfik Bey idi. Aynı binaya, vaktiyle Hocanın bütün varlığı ile bağlanıp çalıştığı İslâm Ansiklopedisi idare hey’eti dahi yerleşmiş bulunuyordu. Başında ise, Dr. Adnan Adıvar vardı. 1950 seçimlerini D. P. millet vekili olarak kazanan ve Hariciye Bakanı olan Prof. Fuad Köprülü ile tekrar millet vekili seçilen eski politikacılardan Dr. Adıvar’ın, burada buluşmaları ve günün politikasını zaman zaman münakaşa etmeleri, Türkiyat Enstitüsü binasına, İslâm Ansiklopedisi dolayısıyla ayrı bir önem veriyordu. Aynı zamanda, İslâm Ansiklopedisi’ne yazdığı yazıların kısaltılması yüzünden, bu tarihlerde, Prof. Cavid Baysun ile Dr. Adnan Adıvar’ın, birbirlerine karşı olan muâmeleleri de çok nazik bir safhada bulunuyordu. 1952 senesinde Fransa’dan döndüğüm vakit, Hocam Baysun’un, bâzı hâdiselere sebep olan Türkiyat Enstitüsü Kitaplığı’nı saydırdığını ve yardımcısını da buradan uzaklaştırmak üzere olduğunu gördüm. Bu olay o zaman için oldukça önemli sayılıyordu. Maamafih o, Enstitünün sadece idarî işlerini ele almamış, aynı zamanda neşriyatına da bir hız vermişti. Türkiyat Enstitüsü’nün mecmuası, son olarak 1945 yılında çıkmış ve bu tarihten, 1950 senesine kadar intişar edememişti. Prof. Cavid Baysun, bu derginin de devamını sağlamak suretiyle, 1951, 1953, 1954 ve 1955 de olmak üzere, dört sayısının daha çıkmasını te’min etti. Bir çok defa geç saatlere kadar kalarak, burada beraberce çalıştığımız günleri hatırlarım. Bu arada, bir devre millet vekilliğini tamamlayan Dr. Abdülhak Adnan Adıvar da, Hoca’nın bu ciddî ve devamlı çalışmalarını yakından görmüş ve kırgınlığı geçerek, kendisiyle tekrar çok yakın bir dostluk kurmuştu. Adnan Bey, ihtiyarlığı

⁶ Bak, aynı dosya.

dolayısıyla, idaresinde güçlük çektiği İslâm Ansiklopedisi'nin idarî başkanlığını, artık hocaya bırakmak istiyordu. Nihayet ölümünden kısa bir süre önce, Prof. Cavid Baysun'u, kendi yerine Ansiklopedi'nin murahhas başkanlığına getirdi (1955).

Bu suretle Hoca'nın çalışmaları bir kat daha artmış oluyordu, ve yine zaman zaman rahatsızlık geçirmeye başlamıştı. Üzerinde Fakülte Yönetim Kurulu üyeliği, daha sonra, fakülteyi temsilen senatörlük gibi, diğer idarî görevler de vardı. Ancak, 1955 senesinde, İzmir ve Manisa; 1956 senesinde de, Bursa ve havalisinde yaptığı inceleme gezileri sırasında biraz olsun dinlenebilmişti. Bu geziler, çocukluk çağında yaptığı seyahatler haric, onun İstanbul'dan çıkmasına vesile olan yegâne inceleme gezileri idi. Vazife ile Ankara'ya gidip gelme dışında hiç bir yere gidemiyordu. Bütün çalışmalarını evi ile Fakülte ve Türkiyat Enstitüsü arasına hasretmişti. Nihayet 9 Kasım 1959 tarihinde, kendisinde "Encefalo pathie ve sağda Hemiparesie" müşâhede edildiğinden, bir süre yatak istirahati verildi. 22 Aralık 1959 tarihli Sıhhî Kurul kararı ile bu istirahati üç ay daha uzatıldı. Bu arada, Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Ord. Prof. Reşid Rahmeti Arat ve Ord. Prof. Besim Darkot'un hazırlamış oldukları bir rapor üzerine, 19 Ocak 1960 tarihli profesörler kurulunda, ordinaryüslüğe yükseltildi⁷. İcrâ vekilleri hey'etinin 2 Haziran 1960 tarihli kararnamesiyle bu işlem tamamlanıp, kendisi ilmî mertebenin en son kademesine ulaşmış oldu. Fakat en mes'ut olması lâzım gelen bu günlerde, İslâm Ansiklopedisi'nin tertib hey'etinde vukua gelen bazı anlaşmazlıklar yüzünden, tekrar bir hayli heyecanlı ve asabî anlar yaşadı. Bu hâl, Ansiklopedi'nin murahhas müdürlüğünden ayrılmasına kadar devam etti. 7 Ekim 1961 tarihinde, hiç bir mazeret beyan etmeden, Türkiyat Enstitüsü müdürlüğünden dahi ayrıldı. Bu istifası, 22 Aralık 1961 de Edebiyat Fakültesi dekanlığı tarafından kabul olundu. 13 Nisan 1963 de, birinci derecede kıdem süresini doldurmak suretiyle, ilk yıldızı aldı. 6.Haziran.1963 de, tekrar rahatsızlandı, ve bu hastalığı birkaç ay devam etti. 18.Ekim.1964 de, bir doçentlik jürisinde bulunmak üzere Ankara'ya gitti. Buradan üzüntülü ve kısmen hasta döndü. 15 Aralık 1964 de, Kroner yetersizliğinden, Tıp Fakültesi iç hastalıkları kliniğine sevkolundu. Kendisine verilen yirmi günlük istirahat, 6 Ocak 1965 de yirmi gün daha uza-

⁷ Bu hususta cereyan eden muâmele dosyasında bulunmaktadır.

tıldı. Sonunda, 1 Şubat 1965 tarihli rapor ile Tıp Fakültesi sıhhi kurulu kendisine üç aylık tedavi ve istirahat verdi. Artık bu tarihten itibaren, yirmi senedir yanında çalıştığım Hocam Baysun, devamlı bir sağlık durumuna sahip değildi. Zaman zaman derslere girmeye gayret ediyor, lâkin senenin büyük bir kısmını istirahat ve Prof. Dr. Osman Barlas'ın tedavisi altında geçiriyordu. Bu rahatsızlıklar onu bir hayli sarsmış ve aynı zamanda çevresine karşı asabî ve bazan de haşin davranmaya sevk etmişti. 26 Nisan 1965 de, yine Kroner kifayetsizliğinden aldığı bir sıhhi hey'et raporu ile tedavi ve istirahati üç ay daha uzatıldı. Artık kendisinin her türlü işine vekâlet eder olmuştum. Son olarak 27 Nisan 1966 da Ankara'ya gitti ve Türk Tarih Kurumu'nun yıllık toplantısına son defa katıldı. 20 Kasım 1967 de, yine rahatsızlığı dolayısıyla, muayene ve tedavisini istedi. 20 Kasım 1967 de, Gureba Hastahanesi'ne yatırdık. Takriben bir ay sonra çıkarak, evinde istirahata başladı. 25 Aralık 1967 ve 25 Mart 1968 tarihli Sıhhi Kurul raporları ile Kalp yetmezliği, Kroner sklerozu ve hipertansiyone rahatsızlıklarından tedavi gördü. 25 Haziran 1968 de, tekrar vazifeye başladığımı bildirdi ise de, ancak haftanın muayyen günlerinde fakülteye gelebiliyordu. Nihayet 1968 - 1969 ders yılı başında, bazı öğrencilerin imtihanlarında bulunabildi. Artık etrafiyle vedalaşır gibi bir hâli vardı. 19 Kasım 1968 de, salı günü son dersini yaptı ve akşam üzeri eve dönüp yemeğini henüz yediği bir sırada, saat 19,30 da, Myocarde İnfarctus'den öldü. Bu esnada odasında yalnız olarak bulunuyordu. Ölümü az sonra ev hizmetçisi tarafından görülmüş ve doktora bildirilmişti.

ŞAHSİYETİ

Ord. Prof. rahmetli Cavid Baysun, asabî mizaçlı ve gayet alıngan bir tabiata sahipti. Bu itibarla, tanımadığı insanlar ile temas etmekten kaçınır, yakınları ile de umumiyetle samimî şekilde konuşmayı severdi. Fakat bu samimiyet, hiç bir zaman büyüklerine karşı saygı sınırlarını aşmadığı gibi, şahsına karşı küçüklerinden beklediği hürmetin dahi, eksilmesine asla bir sebep değildi. Arzu ettiği her hususun daima olumlu karşılınmasını isterdi. Düşünce ve tekliflerine menfi cevap verildiği veya arzusu hilâfına hareket edildiği takdirde kızardı. Bu hâlini bazen belli etmek istemezdi. Lâkin hâl ve hareketi, hocanın düşüncelerini daima açıklardı. Ancak ona, olumlu yoldan baş-

lamak suretiyle, evvelâ menfi gibi görüldüğü hususları dahi kabul ettirmek, ekseriya mümkün idi. Hocanın kuvvetli bir takip fikri vardı. Ele aldığı her mes'eleyi, sonuna kadar götürmeden bırakmazdı. Nitekim bu yüzden, bir hayli mücadelelere girişmişti. Hayatı boyunca en çok sevdiği, bıkıp usanmadığı şey kitaplardı. Satın aldığı eski ve yeni her kitabı, iç ceplerine yerleştirir ve zaman zaman çıkarıp koklardı. Bizim duyamadığımız bir kokunun kitapta bulunduğunu söylerdi. Takriben elli sene kitap topladı ve daha ziyade edebiyata, tarihe ve güzel san'atlara âit eserleri tercih etti. Yazma dîvanlar koleksiyonunun 500 eserden fazla olduğunu söylerdi. Bir kısım yazma tarihleri ile mecmu'ası olduğunu da tahmin ediyoruz. Avrupalı seyyahların, doğuya yapmış oldukları seyahatler hakkındaki seyahat-nâmeleri bir araya getirmek arzusu içinde, senelerce Avrupa kitapçılarının kataloglarını aradı. Nihayet Osmanlı Türk tarihi ve edebiyatı için gayet kıymetli özel bir kitablık meydana getirdi. Bu gün kütüphanesi, Türkiye'deki, adedi çok az özel kitaplıklardan birini teşkil eder. Aynı zamanda kitapları temiz ve bakımlıdır. Ölümünden birkaç sene önce, âdeta kendi sıhhatini ihmâl edip, kitaplarını tedavi etti. Hususî ilâçlar ve âletler vasıtası ile onları böceklerin tahribinden kurtardı. Bu sahadaki araştırmalarının bir hastalık derecesinde ileri vardığı anlar dahi oldu.

Ord. Prof. Baysun, kitaptan sonra musikiye düşkün bir insandı. Klâsik Türk müziğinden çok hoşlanıyordu. Bir zamanlar musiki-şinaslar ile de meşgul oldu. Kendini tatmin edecek kadar keman çalıyordu ve belki bazı şarkıları da, kütüphanesinde bulunan kendine ait vesikalar arasından çıkacaktır. Tabiatı ve bilhassa denizi, yüzmeyi çok seviyordu. Son zamanlarında sık sık bir vapura biner ve Boğaz'ın sonuna kadar gider, geri dönerdi. Boğaz'ın onun hayatında başka bir yeri vardı. 1946 senesinde bir kızı olmuştu. Adını Gülümser koydu. Bütün arzusu, kendi sağlığında, kızının yüksek öğrenimini tamamlaması idi. Fakat son demlerinde bu ümidini kaybetti. Kendisi iyi bir hoca idi. Memlekete meslek hayatı boyunca, binlerce tarihçi yetiştirmekle kalmamış, Yeni çağ tarihi kürsüsünü de, yetiştirdiği profesör, doçent ve asistanlar ile iyi çalışır bir varlık haline getirmişti. Netice olarak, memlekete tam manasiyle, her türlü hizmeti yapmış bir ilim adamı idi. Ancak bu bakımdan kendisi mes'ut ve bahtiyar olarak hayata gözlerini kapadı.

İLMÎ ÇALIŞMALARI

Ord. Prof. Cavid Baysun, eski dile ve edebiyata vâkîf, iyi aruz bilir, ifadesi kuvvetli bir yazardı. Tarihi eserler meydana getirmekten ziyade, makaleler yazmayı tercih etmiş bir hoca idi. Onu bu şekilde çalışmaya sevkeden âmil de, kanaatimizce, biraz zemin ve zaman olmuştu. Baysun hoca, doçentlik imtihanını verip, Üniversitenin esas malı olduğu esnada, Edebiyat Fakültesi'nde teşekkül eden bir heyet, İslâm Ansiklopedisi'ni çıkarmak üzere hazırlıklara başlamıştı. Takriben 1940 yılından 1961 senesine kadar, aralıklı şekilde, zamanının büyük bir kısmını İslâm Ansiklopedisi'ne vakfetmiş olan Hocam, dersleri haricinde kalan boş vakitlerini tamamen buradaki çalışmaları ve Ansiklopedi makaleleri yazmakla geçirmişti. Ayrıca kendi kurduğu Tarih Dergisi'ni yaşatmak ve ona makaleler yazmak; uzun süre çıkmamış olan Türkiyat Mecmuası'nı devam ettirmek, onun en çok zevk duyduğu hususların başında geliyordu. İşte bu keyfiyet, onu yeni bir eser te'lifine imkân bırakmadan, mecmuacılığa ve makale yazmaya sürüklemişti. Burada derhal şu hususu da kaydedelim ki, Hocanın bâzı makaleleri, başlı başına bir eser olacak niteliği haiz bulunmaktadır.

Ord. Prof. Cavid Baysun'ın, hayatı boyunca yaptığı çalışmalar, birkaç müstakil eser ve fakat daha ziyade İslâm Ansiklopedisi ile Tarih Dergisi'nde Türkiyat Mecmuası'nda, Aylık Ansiklopedi'de, Tarih Vesikaları'nda, Akademi Mecmuası'nda ve diğer bâzı yerlerde yayınlanmış bulunuyordu. Bunları sırasıyla şu şekilde kaydedebiliriz:

Eserleri :

- 1 — Orta Çağ Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul 1942.
- 2 — Cem Sultan, Hayatı ve Şiirleri, İstanbul 1946.
- 3 — Tiryâki Hasan Paşa ve Kanije Savaşı, İstanbul 1950.
- 4 — Mustafa Âli'nin Meva'idü'n-nefâis fî Kavâ'idi'l-mecâlis adlı eseri, İstanbul 1956.
- 5 — Cevdet Paşa, Tezâkir (1 - 12), Yayınlayan Prof. Cavid Baysun, Ankara 1953.
- 6 — Cevdet Paşa, Tezâkir (13 - 20), Yayınlayan Prof. Cavid Baysun, Ankara 1960.
- 7 — Cevdet Paşa, Tezâkir (21 - 39), Yayınlayan Ord. Prof. Cavid Baysun, Ankara 1963.

8 — Cevdet Paşa, Tezâkir (40 tetimme), Yayınlayan Ord. Prof. Cavid Baysun, Ankara 1967.

9 — Tarihî Eserlerden seçilmiş Eski Metinler, Yayınlayan Ord. Prof. Cavid Baysun, İstanbul 1964.

10 — Devrim Tarihi Notları (Tanzimattan 27 Mayıs 1960 devrimine kadar), Yıldız Yüksek Teknik Okulunda teksir edilmiştir.

Yayınlayamadığı Eserler :

1 — Manzum Kitâbeli İstanbul Çeşmeleri.

2 — Divançe.

Makaleler :

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*'nde çıkan yazıları.

1 — Emîr Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti, *Tarih Dergisi*, C. I, s. 1, İstanbul 1949.

2 — Müverrih Âlî'nin, Meva'idü'n-nefâis fî Kavâ'idi'l-mecâlis'i hakkında *Tarih Dergisi*, C. I, s. 2, İstanbul 1950.

3 — Reîsü'l-küttâb Küçük Hasan Bey, *Tarih Dergisi*, C. II, s. 3 - 4. İstanbul 1952.

4 — Fethi İsfendiyar-oğlu'nun Galata-saray Tarihi, *Tarih Dergisi*, C. III, s. 5 - 6, İstanbul 1953.

5 — Hacı Hüseyin Bağı, *Tarih Dergisi*, C. IV, s. 7, İstanbul 1953.

6 — Orhan Burian, The Report of Lello third English Ambassador to the Sublime Porte (Bâb-ı âlî nezdinde üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun muhtırası), C. IV, s. 7, İstanbul 1953.

7 — Profesör Orhan Burian, *Tarih Dergisi*, C. IV, s. 7, İstanbul 1953.

8 — Doç. Suad Yakup Baydur, *Tarih Dergisi*, C. IV, s. 7, İstanbul 1953.

9 — Âlî Paşa'nın Fransızca bir mektubu, *Tarih Dergisi*, C. V, s. 8, İstanbul 1953.

10 — Mustafa Reşid Paşa'nın siyasî yazıları, *Tarih Dergisi*, C. VI, s. 9, İstanbul 1954.

11 — Edebiyat Fakültesi'nin büyük kaybı, Prof. Sadreddin Celâl Antel, *Tarih Dergisi*, C. VI, s. 9, İstanbul 1954.

12 — Eğri-kapılı Râsim Efendi, *Tarih Dergisi*, C. VII, s. 10, İstanbul 1954.

- 13 — Doktor Abdülhak Adnan Adıvar, Tarih Dergisi, C. VIII, s. 11 - 12, İstanbul 1956.
- 14 — Reşid Paşa'nın siyasî yazıları, Tarih Dergisi, C. X, s. 14, İstanbul 1959.
- 15 — Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları, Tarih Dergisi, C. XI, s. 15, İstanbul 1960.
- 16 — Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları, Tarih Dergisi, C. XII, s. 16, İstanbul 1962.
- 17 — Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları, Tarih Dergisi, C. XIII, s. 17 - 18, İstanbul 1963.
- 18 — Şirvânî-zâde Ahmed Hulûsî Efendi'nin Efganistan elçiliğine ait vesikalar, Tarih Dergisi, C. IV, s. 7, İstanbul 1953.
- 19 — Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya memuriyetine ait vesikalar, Tarih Dergisi, C. XIV, s. 19, İstanbul 1964.
- 20 — Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya memuriyetine ait vesikalar, Tarih Dergisi, C. XV, s. 20, İstanbul 1965.
- 21 — Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya memuriyetine ait vesikalar, Tarih Dergisi, C. XVI, s. 21, İstanbul 1966.
- 22 — Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya memuriyetine ait vesikalar, Tarih Dergisi, C. XVII, s. 22, İstanbul 1968.

Türkiyat Mecmu'ası'nda yayımlanan yazıları :

- 1 — Müverrih Râşid Efendi'nin İran elçiliğine dâir, *Türkiyat Mecmuası*, C. IX, İstanbul 1951.
- 2 — Hasan Bey zâde Ahmed Paşa, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953.
- 3 — Cevdet Paşa'nın şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dair, T.M. C. XI, İstanbul 1954.
- 4 — Evliya Çelebi'ye dair, *Türkiyat Mecmuası*, C. XII, İstanbul 1955.

Tarih Vesikaları isimli dergide intişar eden makaleleri:

Mustafa Reşid Paşa'nın, Paris ve Londra Sefaretleri esnasındaki siyasî yazıları, *Tarih Vesikaları* :

- 1 — C. I, sayı 1, İstanbul, Haziran 1941.
- 2 — C. I, sayı 2, İstanbul, Ağustos 1941.
- 3 — C. I, sayı 4, İstanbul, Aralık 1941.
- 4 — C. I, sayı 6, İstanbul, Nisan 1942.

- 5 — C. II, sayı 7, İstanbul, Haziran 1942.
 6 — C. II, sayı 9, İstanbul, Ekim 1942.
 7 — C. II, sayı 12, İstanbul, Nisan 1943.
 8 — C. III, sayı 13, İstanbul, Ağustos 1944.
 9 — C. III, sayı 15, İstanbul, Mayıs 1949.

Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınladığı makaleler :

- 1 — Fâtih Türbesi'ndeki eski ve yeni tamirlere dair, Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ocak 1953.
 2 — Fatih'e dâir vesika olmayan bir vesika, Cumhuriyet Gazetesi, 10 Şubat 1953.
 3 — Fatih Dîvânı, Cumhuriyet Gazetesi, 14 Temmuz 1953.
 4 — Evliya Çelebi hakkında doğan bir münakaşa, Cumhuriyet Gazetesi, 3.Eylül.1953.
 5 — Kitaplara ve kitap meraklılarına dair, Cumhuriyet Gazetesi, 12 Kasım 1953.
 6 — Tarihte düzme mektuplar ve Fatih'e dair yeni bir vesika, Cumhuriyet Gazetesi, 26 Şubat 1954.

Akademi Mecmu'ası'ndaki yazıları :

- 1 — Nâmık Kemal'in bir müsvedde Defteri, C. I, s. 1, İstanbul, 1 Mayıs 1946.
 2 — Kazasker İsmetî Efendi, Akademi Mec., C. I, s. 2, İstanbul, 15 Mayıs 1946.
 3 — Beşiktaş'a dair, Akademi Mecmu'ası, C. I, s. 6, İstanbul, 15 Temmuz 1946.

Resimli Tarih Mecmuası'nda bulunan yazıları :

- 1 — Reşid Paşa, Resimli Tarih Mecmuası, C. III, İstanbul 1952.
 2 — Tepedelenli Ali Paşa, Resimli Tarih Mecmuası, C. III, İstanbul 1952.
 3 — Âlî Paşa, Resimli Tarih Mecmuası, C. V, İstanbul 1954.

Aylık Ansiklopedi'de çıkan makaleleri :

- 1 — Reşid Paşa, Mustafa. (1800 - 1858) : Sayı 9, İstanbul 1945.
 2 — Tepedelenli Ali Paşa. (1744 - 1822) : Sayı 9, İstanbul 1945.

Türk Tarih Kurumu'nda yaptığı tebliğler :

- 1 — Cezâyir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği. III. Türk Tarih Kongresi (20 Kasım 1943), Ankara 1948.

2 — Müverrih Hasan Bey zâde hakkında; IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948), Ankara 1952 de basılan tebliğler arasında, gönderilmediği için yayımlanmamıştır.

Diğer bâzı *Dergi* ve *Mecmualarda* çıkan yazıları :

1 — Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat I., İstanbul 1940.

2 — Güzelce Mahmud Paşa çeşmesi, T.T.O.K. İstanbul'u sevenler gurubu neşriyatı, İstanbul 1945.

3 — Boğaz-ıçî İskelelerine dair bir kasîde (İzzet Efendi'nin Sâhil-nâmesi), T.T.O.K. İstanbul'u sevenler grubu neşriyatı, İstanbul 1950.

4 — Eski Mühendis-hânelerin kuruluşuna ve bazı hocalarına dair, Yıldız, Y. Teknik Okulu 1952 yıllığı, İstanbul 1952.

5 — Eski Sahhaflar Çarşısında, Bilgi Mecmuası, sayı 145, sene 1959, İstanbul.

6 — İstanbul'un İmârî ve Reşid Paşa, Yeni Türk Mec. sayı 89, İstanbul 1940.

7 — Türk Ansiklopedisi'nde muhtelif maddeler.

8 — Meydan - Larousse (Ansiklopedi)'da, A harfinde yazdığı beş altı madde (Hocanın buradaki yazıları, en son makaleleridir.)

İslâm Ansiklopedisi'nde bulunan yazıları :

A. harfinde olanlar.

1 — Abdülhamid I. (1725 - 1789), C. I, sh. 73-76; 2 — Abdülkerim Nâdir Paşa (1807-1883), C. I, sh. 90-92; 3 — Ahmed I. (1590-1617), C. I, s. 161-164; 4 — Ahmed II. (1643-1695), C. I, s. 164-165; 5 — Ahmed Paşa, Kara (öl. 1555), C. I, s. 193; 6 — Ahmed Paşa, Humbaracı başı (1675-1747), C. I, s. 199; 7 — Ahmed Paşa b. Hasan Paşa (öl. 1747), C. I, s. 199-200; 8 — Ali Paşa, Damad (1667-1716), C. I, s. 328-330; 9 — Ali Paşa, Tepedelenli (1744-1822), C. I, s. 343-348; 10 — Ayas Paşa (1482-1539), C. II, s. 43-47; 11 — Ayastafanos, C. II, s. 55-56; 12 — Azak, C. II, s. 85-89; 13 — Aziz Efendi, Ali (öl. 1798), C. II, s. 154-155.

B. harfindeki maddeler.

1 — Bağdad (Osmanlılar devri), C. II, s. 203-211; 2 — Bâlâ (Osmanlı Devletinde bir rütbe), C. II, s. 262-263; 3 — Balyos (Venedik elçisi), C. II, s. 291-295; 4 — Belgrad (Tarihi), C. II, s. 475-485; 5 — Budin, C. II, s. 748-760;

C. harfinde olan maddeler.

1 - Cem Sultan (1459-1495), C. III, s. 69-81; 2 - Cemâlî, Zenbilli Ali Cemâlî Çelebi (öl. 1525), C. III, s. 85-88; 3 - Çelebi zâde İsmail Âsım Efendi (1685-1760), C. III, s. 370-375; 4 - Çivi zâde âilesi, C. III, s. 438-439;

D. harfinde olan maddeleri.

1 - Derviş Mehmed Paşa (1585-1655), C. III, s. 547-548; 2 - Derviş Mehmed Paşa (1730-1777), C. III, s. 548-549; 3 - Derviş Mehmed Paşa (1765-1837), C. III, s. 549; 4 - Derviş Paşa (1560-1603), C. III, s. 549-551; 5 - Derviş Paşa (öl. 1606), C. III, s. 551-552;

E. harfi maddeleri.

1 - Ebüssu'ûd Efendi (1490-1574), C. IV, s. 92-99; 2 - Emîr Sultan (1368-1429) C. IV, s. 261-263; 3 - Es'ad Mehmed Efendi (1685-1753), C. IV, s. 359-362; 4 - Evliya Çelebi (1611-1685), C. s. 400-412;

K. harfinde yazdığı maddeler.

1 - Kösem Sultan (1589-1651), C. IV, s. 915-923; 2 - Kumbacı, C. IV, s. 982/84;

L. harfinde olan.

1 - Lepanto, C. VII, s. 32-45;

M.

1 - Ma'n (bir Dürzî Emîr ailesi), C. VII, s. 268-272; 2 - Mehmed IV. (Osmanlı padişahı), C. VII, s. 547-557; 3 - Mehmed Paşa, Çerkes (öl. 1625), C. VII, s. 580-581; 4 - Merc Dâbık Muharebesi, C. VII, s. 752-754; 5 - Mescid (Osmanlı devri medreseleri), C. VIII, s. 71-77; 6 - Mihr ü Mah Sultan (öl. 1578), C. VIII, s. 307-308; 7 - Muamma, C. VIII, s. 435-438; 8 - Muhtar Paşa, Ahmed (1839-1918), C. VIII, s. 516-531; 9 - Murad IV. (Osmanlı Padişahı), C. VIII, s. 625-647; 10 - Müsâdere, C. VIII, s. 669-673; 11 - Musallâ (Namazgâh), C. VIII, s. 676; 12 - Mustafa Çelebi (Fatih'in oğlu), C. VIII, s. 689-690; 13 - Mustafa IV. (Osmanlı Padişahı), C. VIII s. 708-714; 14 - Mustafa Paşa, İškodralı, Buşatlı (1797 -1860), C. VIII, s. 727-730; 15 - Müsteşar (Bir me'mur unvanı), C. VIII, 835-837;

کتابخانه ادبی و محو الحافظ لکهنی
دسته هفتم ریاضی خلده ابدی لکهنی
شویب و عسقا فزاج باله شرف خانم ابدی
عالمه موسی و نوازش اعلی ابدی عاداته
درجه بیست

درهنگ اولسوره دمام - عمت مسود بی عمام
لغت فردیسی اعلی اوله های راهتی
صوبه جلیری مرقعاده کب - برقد - دنا
شرف دایقعا - فیلری همانه بیست
دست طرد - شقوری فراد قوی ناریکجه اجوره
کتابخانه - بسجده بولری راه بیست

N.

1 - Naîma (Osmanlı Tarihçisi, 1655-1716), C. IX, s. 44-49; 2 - Nâib (Osmanlı ilmîye teşkilâtında), C. IX, s. 50-51; 3 - Nâzım Mustafa Efendi (öl. 1696), C. IX, s. 137-138; 4 - Nâzım Mehmed Efendi (öl. 1704), C. IX, s. 138; 5 - Nilüfer Hatun (I. Murad'ın annesi), C. IX, s. 284; 6 - Nuh b. Mustafa (öl. 1659), C. IX, s. 348-349.

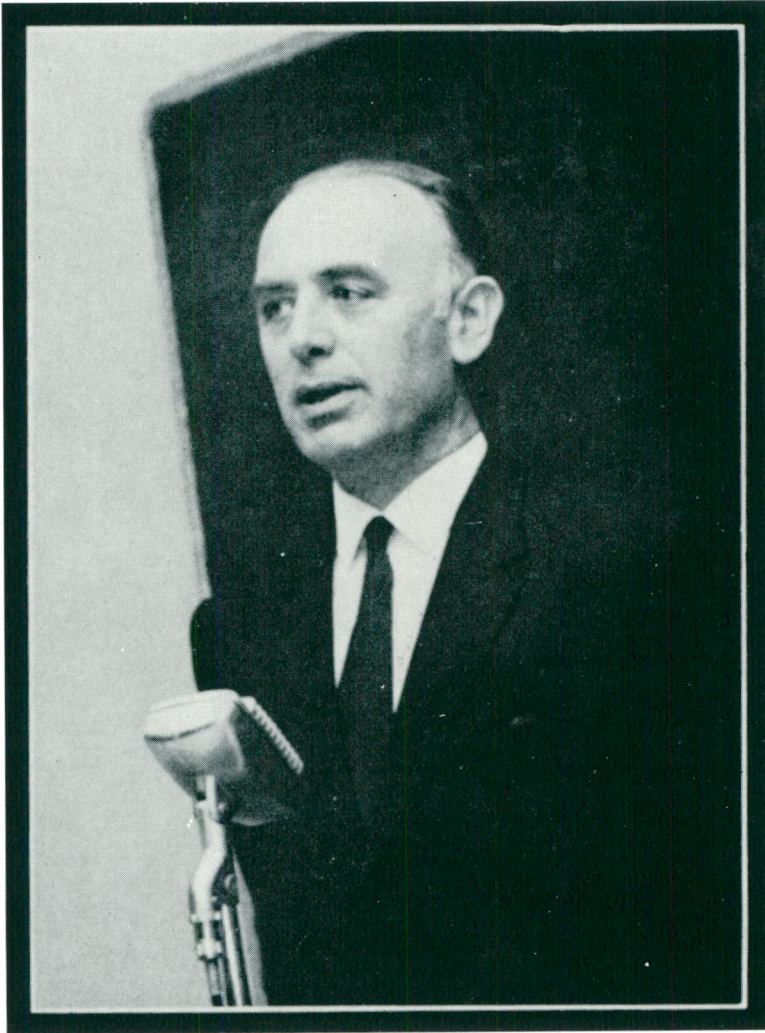
Kendi El Yazısına Ait Metnin Okunuşu

- 1 — Kâtib-oğlu El-hac Mehmed Ağa'nın hem-hânesi.
- 2 — Vesîle Hanım riyâz-ı hülde etti rihleti.
- 3 — Şöyle bir anka-mizâc-ı pâk hâk Hanım idi.
- 4 — Âleme rıfk-u nüvâziş etmek idi âdeti.
- 5 — Rûhuna olsun demâdem rahmet-i Hakk bî-hisab.
- 6 — Cennet-i firdevs-i a'lâ ola cây-i râhati.
- 7 — Çünkü bildi bu fenâda kimseye yoktur beka. (?)
- 8 — Ni'met-i dâr-ı bekaya kıldı cânı rağbeti.
- 9 — Dört taraftan çıktı feryad fevti tarihi ile. (?)
- 10 — Cânib-i Adne Vesîle buldu râh-ı rahmeti⁸.

⁸ Vesîle Hanım'a âit olan bu mezar kitabesi, Ramazan 1239 (Mayıs 1824) tarihlidir. (?) işaretli iki yer düzeltilmiştir.

Kâtib oğullarına âit diğer mezar kitabeleri ve bu âilenin tarihçesiyle ilgili hususlar için bak. M. Münir Aktepe. *İzmir'e âit bâzı kitabeler ve notlar*, Tarih Dergisi. C. XIV, sayı 19. İstanbul 1964.

Prof. Dr. Uriel Heyd
1913 — 1968

Prof. Dr. URIEL HEYD

Prof. Dr. HALİL İNALCIK

13 Mayıs 1968 günü Türkoloji ve Türk tarihi alanında çalışanlar acıklı bir haberle irkildiler. Dr. Uriel Heyd ölmüştü. Türk tarihinin değerli araştırmacısı Kudüs'te bir kalp sektesi sonucunda dünyaya gözünü yumduğu zaman ancak elli beş yaşında idi.

Uriel Heyd 1913 de Almanya'da Köln'de doğmuştu. Aynı kentin üniversitesinde hukuk tahsili yaptı, fakat sonra kendisini Yakın-Doğu tetkiklerine verdi. 1934 de Kudüs'e göç ettikten sonra orada üniversitede Doğu Tetkikleri Enstitüsü'nde tahsile devam ederek 1939 da M. A. ve 1947 de Ph. D. derecelerini kazandı. 1939-40 yıllarında İstanbul Üniversitesinde de okudu. Türkçeye hâkim oldu. 1943-48 yıllarında Jewish Agency'nin Orta-doğu Dairesi'nde hizmet etti ve İsrail devleti kurulduktan sonra Dış-işleri'nde üç yıl, evvelâ 1948-49 da Washington'da İsrail Büyük elçiliğinde birinci kâtip, sonra 1949-51 de Ankara'da müsteşar olarak vazife gördü. 1950 de Londra'da yayınlanmış olan ilk mühim kitabı (*Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*), Ziya Gökalp'ın hayatı ve düşünceleri üzerinde idi. Onun Türk tarih ve düşüncesine karşı duyduğu yakın ilginin mahsûlü olan bu ciddi tetkik eseri Ziya Gökalp üzerinde bir Batı dilinde çıkmış en esaslı çalışma idi ve bu yaratıcı Türk düşünürünün hayatını ve sosyolojisini geniş ilim ve fikir dünyasına tanıtmakta idi. 1951 de Üniversite'de hocalık kabul eden Uriel Heyd 1959 da kürsü profesörlüğüne yükseldi ve ölümünden iki ay önce de Kudüs Üniversitesi Müslüman Milletleri Tarihi kürsüsünün başına getirilmişti. Kendisi bu üniversitede Asya ve Afrika Tetkikleri Enstitüsü'nün yedi yıl başkanlığını yapmak suretiyle onun gelişmesine büyük hizmetlerde bulunmuş ve İsrail'in orientalizm alanında dünya ölçüsünde ehemmiyetli bir yer kazanmasına âmil olmuştur.

Uriel Heyd'in çalışmaları Türk kültür tarihi sahasında toplanmıştır ve bu alanda yazdığı şu kitaplar birer ciddî tetkik mahsûlü olarak daima değerini koruyacaktır : *Foundations of Turkish Nationalism* (Londra 1950), *Language Reform in Turkey* (Jerusalem 1954), *Ottoman*

Documents on Palestine, 1552-1615 (Oxford 1960). Uriel Heyd son yıllarda Osmanlı hukuku üzerinde geniş tetkiklere girişmiş ve bilhassa ceza hukuku alanında etraflı bir monografi hazırlamış bulunmakta idi. Pek çok ilmî makaleleri arasında şunları burada hatırlatmak yeter : *Islam in Modern Turkey* (Royal Central Asian Society Journal, XXXIX, 1947, 299-308), *The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II* (Studies in Islamic History and Civilization, vol. IX, Jerusalem 1961, 63-96), *A Turkish Description of the Coast of Palestine in the Early Sixteenth Century* (Israel Exploration Journal, vol. 6, No. 4, 1956, 201-216).

Uriel Heyd'in uzun yıllardır bir meslektaş, vefalı bir arkadaş olarak tanıdım. Az konuşur, daima düşünceli görünürdü. Araştırmalarını nasıl uzun ve sabırlı çalışmalardan sonra çıkardığını yakından görmüşümdür. Son kitabı üzerinde geçen yıl İstanbul'da uzun uzadıya görüşmüştük ve Türk Hukuk Tarihi için çığır açıcı bir niteliği olacağına inandığım bu kitabın bir an önce yayın alanına çıkması hususunda sabırsızlıkla beklemekte idim. Acı haber onun bütün arkadaşları gibi beni de derinden üzmüştür. Bir dostu ve Türk tarih ve kültürüne hayatını bağlamış bir insanı kaybettiği için Türk ilim çevrelerinin üzüntüsü derindir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Max Meyerhof and Joseph Schacht, *The Theologus Autodidactus of Ibn Al-Nafis*, Oxford Universitesi Basımevi, 1968, s. 6 + 84, 1 + 53, 3 + 1. Fiyatı, 45 s.

XIII. asrın meşhur Arap tabiblerinden İbnü'n-Nefis (ölümü : 1288), tıbbtan başka sarf ve nahv, mantık, fıkıh da tahsil etmiştir. Aslen Süriyeli olan İbnü'n-Nefis, Şâfi'i fıkhının meşhur müderrislerindedir; sonraları Kâhîre'de yerleşmiş, orada Re'îs-i etıbbâ' -i Mısr (Mısır tabiblerinin reisi) seçilmiş, herhâlde Nâsirî Hastahânesi'nde vazife görmüş, fakih olarak Mansûriye Medresesi'nde dersler vererek kendi sâhasında birçok kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Evini ve kütüphanesini, Sultan Kâlavûn tarafından kurulan ve 1284'de tamamlanan Mansûri Hastahânesi'ne vakfetmiş bulunan, geniş bilgi ve kendine mahsus tefekküre sâhip İbnü'n-Nefis'in ilmi çalışmaları yanında edebî eserleri de mühim yer tutar; Hz. Muhammed'in hayatını hikâyeleştirdiği *Er-Risâletü'l-Kâmilîyye fi's-Sireti'n-Nebeviyye*'si bu tarz eserlerinin en meşhurlarındandır. *İslâm Ansiklopedisi*'deki *İbnünnefis*. *Ibn Al-Nafis* 'Alâ Al-Dîn Abu'l-'Alâ 'Alî B. Abî'l-Hazm Al-Kuraşî Al-Dimaşkî maddesinin müellifi ve Arab tıbbının otoritelerinden Dr. Max Meyerhof, memleketimiz ilim çevresinin de çok iyi tanıdığı Columbia Üniversitesi Arap ve İslâm Kültürü Profesörü Dr. Jeosph Schacht'ın yakın dostudur; tanıtmağa çalışacağımız *Ibnü'n-Nefis'in Risâletü'l-Kâmilîyye*'si (*The Theologus Autodidactus of Ibn Al-Nafis*), bu iki ilim adamının müşterek çalışmalarının mahsûlüdür.

Eserin çok kısa *Önsöz*'ünde, Prof. J. Schacht, *The Theologus Autodidactus*'un, Dr. Meyerhof'la senelerdenberi üzerinde berâberce çalıştıkları eserlerin¹ sonuncusu olduğunu yazıyor. Kendisi Mısır'dan 1939'da ayrılmış, o zaman karar verdikleri gibi, bir yaz ta'tilinde *Risâletü'l-Kâmilîyye*'nin Arapça metnini yoluna koyup, kabataslak olarak bu metnin İngilizce *Terceme*'sini ve *Mukaddime*'sinin müsveddesini hazırlamışlardı; ikinci Cihan Harbi yıllarında Dr. Meyerhof, metnin İngilizce *Terceme*'si, Dr. J. Schacht da *Mukaddime* için malzeme toplamak husûsunda çalışmışlardır. Dr. Meyerhof 1945 Nisanı'nda vefât edince, eserle alâkalı bütün malzeme Prof. J. Schacht'a gönderilmiştir ve o, eserin Arapça metnini, İngilizce *Terceme*'sini tekrar gözden geçirip tashih etmiş, eksik kısımları ve *Mukaddime*'yi tamamlamış, kitabı ancak 1965'de bitirebilmiştir. Sözlerine, çalışma arkadaşı Dr. Max Meyerhof'-

¹ Msl., J. Schacht and Meyerhof, *The Medico-Philosophical Controversy Between Ibn Bullan of Baghdad and Ibn Ridwan of Cairo*, Cairo, 1937 (The Egyptian University, The Faculty of Arts, Publication No. 13). — J. Schacht and Meyerhof, "Maimonides Versus Galen" — *Bulletin of the Faculty of Arts of the University of Egypt*, V/L (May, 1937); Cairo, 1939.

un hâturasını ta'zile son veren J. Schacht, vaktiyle eserin birlikte hazırladıkları planını değiştirmemek hususunda bilhassa dikkat ettiğini kaydediyor.

Mukaddime, Terceme ve Notlar, Arapça Metin olmak üzere üç bölüme ayrılan *The Theologus Autodidactus*'da, bahsettiğimiz Önsöz, İçindekiler ve Kısaltmalar Listesi'nden sonra, birinci bölümü teşkil eden *Mukaddime* gelmektedir (S. 1-37). Altı kısma ayrılan *Mukaddime*, İbnü'n-Nefîs'in ve *Risâletü'l-Kâmilîyye*'nin ehemmiyetinden, bunun yazma nüshalarından bahsedilen bir giriş ile başlamaktadır (S. 1-2). Birinci kısımda, Arabistan'ın bir parçası olan Mısır, Filistin ve Sürîye'nin x. asırda Fâtımîler hâkimiyetinden başlayarak İbnü'n-Nefîs'in ölümüne kadarki *Siyâst Tablosu* (S. 2-5); ikinci kısımda bu sâhanın XII. - XIII. asırlardaki — ilmî hayatının, şubhesiz mezheb ayrılıkları, bütün medreseleri, ilmî çalışmaları üzerinde durulmaksızın, kuşbakışı olarak, İbnü'n-Nefîs'in yaşadığı devri içine alan — *İlmî Tablosu* canlandırılmıştır (S. 6-10). Üçüncü kısımda İbnü'n-Nefîs'in *Hâltercemesi*'ne ve bu husustaki kaynaklara dâir bilgi veriliyor. Zikredilen kaynaklardan üçü, tarih bakımından çok eski yazma nüshalardır. Bu üç kaynaktaki, Şafedî'nin, yazması British Museum'da mevcut *El-Vâfi Bi'l-Vafayât*'ında, 'Ömerî'nin Mısır Kütüphanesi'ndeki *Mesâlikü'l-Ebşâr*'ında, Zehabî'nin *İslâm Târîhi*'ndeki haltercemesine dâir verilen bilgiler, bâzı hususlarda, İbnü'n-Nefîs'in talebelerinden ve felsefe, ilâhiyât, lisânî ilimler sâhasında meşhur Gıranatalı Eşîrî'd-Dîn Ebü Hıyyân Muhammed İbn Yüsufü'l-Endülüsi'nin verdiği bilgiye dayanmaktadır. Prof. Schacht, bu eski üç yazma dışında, İbnü'n-Nefîs'in hayat ve eserlerine âit bilgileri içine alan basılı onbeş kaynak daha göstererek, bunların herbirinin muhteviyâtını kısaca anlatmıştır (S. 10-22). *Mukaddime*'nin *İbnü'n-Nefîs'in Eserleri*'ne ayrılan dördüncü bölümünde, mâhiyetleri hakkında bilgi verilen 22 eserden 14'ü Tıbbî, 3'ü Felsefe, 2'si Sarf ve Nahv, Bedî'îyât (*Rhetoric*) sâhasındadır; geri kalan üçünün mevzu'u, İslâmî ilimlerle alakalıdır. Prof. J. Schacht bu bilgileri, başta Kâtib Çelebi'nin eseri olmak üzere muhtelif bibliyografyalara ve kataloglara, onun hâltercemesinden bahseden kaynaklara dayanarak elde etmiştir (S. 22-28). *İbnü'n-Nefîs'in Dîni Romanı Er-Risâletü'l-Kâmilîyye* başlıklı beşinci bölümde, eserin, biri İbn Sînâ, öteki İbn Tufeyl tarafından daha önce ve Arapça yazılmış iki örneği bulunduğu, her ikisinin de aynı adı, *Risâlat Hayy İbn Yakzân* adını taşıdığına işaret edildikten sonra, İbnü'n-Nefîs'in *Er-Risâletü'l-Kâmilîyye*'si bu iki eserle karşılaştırılmak sûretiyle aralarında ne gibi farklar ve benzerlikler bulunduğu, dolayısıyla eserin orijinal taraflarının tesbit edildiğini görüyoruz (S. 28-36). Yazmalar, *Mukaddime*'nin son bölümünü, altıncı bölümü teşkil ediyor. Verilen bilgiye göre, *Risâletü'l-Kâmilîyye*'nin biri Kâhire'de Mısır Kütüphanesi'nde, öteki İstanbul'da 'Âşir Efendi Kütüphanesi'ndeki Mustafa Efendi Kitapları arasında kayıtlıdır ve hâlen Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır; İstanbul'daki bu yazmanın fotokopisi, Prof. Ritter tarafından Max Meyerhof ve J. Schacht'a gönderilmiştir. Eserin *Mukaddime* kısmı, altıncı bölümünde bu iki yazma hakkında verilen umûmî bilgi ile sona eriyor (S. 36-37).

The Theologus Autodidactus'un ikinci kısmı, eserin İngilizce *Tercemesi*'sine (S. 38-74) ve *Notlar*'a (S. 75-83) ayrılmıştır. *Terceme* kısmında bâzı fikirlerin aydınlatılması için sayfa altı notları verilmekle beraber, sekiz notu içine alan *Notlar* bölümünde, bilhassa, metinde geçen eser ve şahıs adları, bâzı ta'birler üzerinde durulduğunu görüyoruz. Kitabın bu ikinci kısmını teşkil etmekte olan *Terceme ve Notlar*'dan sonra,

Risâletü'l-Kâmilîyye fî's-Sîretü'n-Nebeviyye'nin Arapça metninin tamâmı gelmektedir; eser metni başlamadan önce, dört ayrı metne yer verilmiş olduğunu da ilâve edelim. Bunlardan ikisi, yukarıda da kaydettiğimiz üzre *İbnü'n-Nefs* hakkında yazılmış en eski hâlercemeleridir; Aybekü's-Safedi'nin *Kitâbu'l-Vâfi Bi'l-Vefeyâi*'ından, 'Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebşâr*'ından nakledilmiştir. Geri kalan ikisi *Kitâbü'l-Munhelü's-Şâfi*'den naklen Sultan Baybars'ın ve Sultan Kalavûn'un hâlercemeleridir (S. 1-2). *Er-Risâletü'l-Kâmilîyye fî's-Sîretü'n-Nebeviyye* (الرسالة الكاملة في السيرة النبوية)'nin Arapça metnine esas olarak Kâhire nüshası alınmış, İstanbul'daki yazma ile karşılaştırılmak sûretiyle tenkidli basımı verilmiştir (S. 86-138; 1-53).

Yıllarca berâber çalıştığı Dr. Max Meyerhof'la birlikte yazmağa başladığı *The Theologus Autodidactus*'u, bu yakın arkadaşının ölümünden yirmi sene sonra tamamlayan Dr. Joseph Schacht, bize, XIII. asrın tıp, fıkıh, felsefe, ilâhiyât, lisan ve edebiyat sâhasında eserler veren meşhur İslâm âlimi İbnü'n-Nefs hakkında, kısa fakat özlü ve faydalı bilgileri içine alan güzel bir monografi örneği vermekle kalmıyor; aynı zamanda İbnü'n-Nefs'in, Hz. Muhammed'in hayatını hikâyeleştirdiği tanınmış eseri *Er-Risâletü'l-Kâmilîyye fî's-Sîretü'n-Nebeviyye*'sinin nâdir yazma nüshalarına dayanarak sağlam tenkidli basımını ve bu eserin İngilizce tercemesini de kazandırmış bulunuyor. Bütün bu faydalı ve çetin çalışmalarından dolayı, Dr. Joseph Schacht'a teşekkürle borçluyuz.

F. A. TANSEL

Mahmūd Şit Hattâb. — Kâdet Feth'il-Mağrib'il-'Arabî (Şimâlî Afrika'nın Fetih Kahramanları). Beyrut, Matba'at Dâr'il-Feth, 1966 (1386), I. cild 352, II. cild 440 s., haritalar ve resimler, Dâr'ul-Feth nşr.

Beyrut Fetih Neşriyat Evi'nin İslâm Fütûhatı Kumandanları serisinden birisini teşkil eden bu iki cildlik eserin müellifi olan General Mahmūd Şit Hattâb, askerlik ve harb tarihlerine âit 30 dan fazla eserin sahibidir. Müellif eserin başında kitabını Şimalî Afrika'nın fethine ilk defa girişen III. Halife Hz. Osman'a ithaf ettiğini yazıyor. Eserin mukaddime kısmında ise, sadece Kur'an'daki şu Âyet yer alıyor : "Mağrib ve meşrik (ne varsa) hepsi Allah'ındır, O istediğini doğru yola yöneltir". Eserin giriş kısmı diyebileceğimiz bölümünde Mahmud Hattâb, ilk söz olarak sömürgeci devletlerin Şimâlî Afrika'da takip ettikleri iktisadî, siyasî ve askerî sömürme politikası dışında ve hepsinden ziyade Arab lisanını imhaya çalıştığını ifade ettikten sonra : "Eğer dinî mektepler ve Kur'an talim hocaları olmasaydı Şimâlî Afrika'da İtalyanca, Fransızca ve İspanyolca Arapçanın yerini alacaktı" diyor. Bu düşüncesini te'yid maksadıyla da, Paris'te bulunduğu müddet zarfında, orada gördüğü Cezayirli Arapların tek kelime Arapça bilmediklerini müşahede ettiğini söylüyor. Müellif bu acı gerçeğe bir misâl daha ekliyor ve diyor ki : "Irak'ta bulunduğum 1963 senesinde Şimâlî Afrika Devletlerini temsilen gelen birçok heyetlerin, bizimle ecnebi bir lisanla konuşmak mecburiyetinde kaldıklarını gördüm.

Daha sonra müellif, eserinin Kuzey Afrika Araplarına, beldelerine İslâmiyetin ve Arapçanın nasıl girdiğini ve ecdadlarının bu uğurda nasıl gayret gösterdiklerini hatırlatacağını söylüyor ve kitabın mevzuunu biri coğrafi diğeri tarihî olmak üzere iki zaviyeden ele alacağını da sözlerine ilâve ediyor. Afrika kelimesinin menşei hakkındaki muhtelif görüşleri izahtan sonra sıra, Şimâlî Afrika sakinlerini coğrafi bakımdan ele almaya geliyor. Mahmūd Şit Hattâb Şimalî Afrika sakinlerini beş ana gurupta mütâlea ediyor : 1. Berberiler, 2. Efârîka, 3. Yahudiler, 4. Sudanlılar, 5. Rum ve Fransızlar. Ayrıca bunlar hakkında ayrı ayrı kısa malûmat da veriyor.

İslâmdan önceki Mağrib Tarihi isimli başlık altında, altı devir gözden geçiriliyor ve bu devirler hakkında uzun uzun bilgi veriliyor. 1. Devir : Tarihten Önceki devirdir. Bu devir hakkındaki malûmat arkeoloji âlimlerinin bilgilerine istinad ediyor. Hakkında çok az şey bilinen bu devirde, Şimalî Afrika'da bir müddet zenciler yaşamışlar ve sonra munkariz olmuşlardır. 2. Devir : Finikeliler Devridir. Müellif bu devir hakkında uzun bir tarihî malûmat verdikten sonra, Finikelilerin Yunanlılara ilim ve felsefe öğrettiklerini, dünya denizlerini ilk defa onların keşfettiklerini, gemi imâlâtında hüner sahibi olduklarını, hurûf-ı hecâyı ve camı onların keşfettiklerini bir çok muteber tarihî kaynaklar göstererek zikrediyor. 3. Devir : Kartacalılar Devridir. Yine uzun bir tarihî malûmattan sonra Kartacalılardan bize medeniyet kalıntıları intikal etmediğini, zira onlardan sonra Şimalî Afrikaya yerleşen Romalıların herşeyi yakıp yıktıklarını ifade eden Mahmūd Hattâb, 4. Devir olarak : Romalıların Devrini ele alıyor. Bu kısımda M. Ö. 264-146 seneleri arasında Kartacalılarla Romalıların dört büyük muharebeye giretiklerini ve Roma-

lıların taassupları sebebiyle Kartaca medeniyetinden istifade etmediklerini söylüyor. 5. Devri Cermen ırkından gelen Vandal'ların, 6. Devri de Rum (Bizans)'lıların teşkil ettiklerini ifadeden sonra, bunlar hakkında uzun uzun malûmat veriyor.

Bundan sonraki kısımda müellif Şimalî Afrika Devletlerinin ehl-i Salîb harpleri esnasında haçlılara nasıl karşı koyduklarını ve çeşitli fedakârlıklarla istiklâllerine ne şekilde kavuştuklarını, Libya'luların İtalyan'larla, Cezayir ve Fas'luların Fransızlarla nasıl kahramanca mücâdele ettiklerini anlatıyor. Kitabın 1. cildi Şimalî Afrika Devletlerinin ilk fetih kumandanlarından, 'Amr b. 'Aş, 'Abdullah b. Sa'd, Mu'aviye b. Hâdîc, 'Uğbe b. Nâfi', Ebû'l-Muhâcir Dînâr, Züheyr b. Kays, Hâssan b. el-Nu'mân ve Musâ b. Nuşayr'in hayat hikâyeleri ile bitiyor.

Eserin II. cildinin baş tarafında Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ın fetihlerinde tarihe isimleri geçmiş olan büyük kumandanların nesebi, mücâhedeleri ve kumandanlıkları hakkındaki malûmat yer alıyor. Şimâlî Afrika'nın islâmî fütûhattan bugüne kadar geçirdiği safahatın kısa bir hülâsasında müellif, bu bölge devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu idaresi altında çok müreffeh ve mesud bir hayat sürdürdüklerini ifade ediyor.

Maḥmūd Ḥaṭṭab eserinin sonlarına doğru Şimâlî Afrika Devletlerinin ve diğer bölgelerdeki Arab devletlerinin istikballerine dair olan görüşlerini tarihî misallere istinaden anlatıyor.

Eserin her iki cildinin de sonunda, el-Maşâdır ve'l-Merâcî' başlığı altında, kitabın kaynak ve me'hazlarını teşkil eden çeşitli lisanlarda kaleme alınmış 350'ye yakın bibliyografik liste yer alıyor. Daha sonra ise eserde geçen şahıs, yer, millet ve kabile isimlerini ihtiva eden ayrı ayrı index'ler var.

Eser hakkında, tertip bakımından bazı takdim tehir hataları göze çarpmakla beraber, Şimâlî Afrika Devletleri mevzuunda çalışanlar için çok faydalıdır diyebiliriz. Hele yukarıda zikrettiğimiz uzun bibliyografik listenin klasik bir çok me hazlar yanında pek çok eserleri de ihtiva etmesi bu sahada çalışacaklar için ayrı bir kazançtır.

OSMAN ÖZTÜRK

ATATÜRK VE DEVRİMLERİ TARİHİ BİBLİYOGRAFYASI,
Bibliography of the History of Atatürk and his Reforms. İlaveli 2. bası.
İstanbul 1968 Millî Eğitim Bakanlığı yayını. XV + 704 S. 40 Lira.
“Atatürk Serisi No. 2”.

Atatürk'ün kişiliğini, savaşlarını ve devrimini, yarattığı yeni Türkiye'yi inceleyen kitapların yanında, bir Atatürk yazını da gelişmektedir. Özellikle çocuk ve okul yayınları sayıca azımsanmayacak bir nicelik göstermektedir.

1941'de Prof. Dr. Herbert Melzig'in *Atatürk Bibliyografyası* (1944'te : *Yeni Türkiye'nin Siyasî Bibliyografyası*) denemesi ile başlayan araştırma; Muharrem D. Mercanlülil'in 1953'te, bir sergi kataloğu niteliğindeki *Atatürk ve Devrim Kitapları Katalođu*; 1956'da Orhan Durusoy'la Muzaffer Gökman'ın, yine bir sergi dolayısıyla hazırladıkları *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*; 1960'ta İsmail Arar'ın : *İsmail Arar Kütüphanesi Katalođu : 1. Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Devrimler ve Cumhuriyet Türkiyesi ile İlgili Kitaplar* adlı yayınlarla devam etti. Sonunda, Muzaffer Gökman, bu büyük işe sahip çıkarak, Atatürk'ün ölümünün 25. yıldönümü olan 1963'te, Millî Eğitim Bakanlığı yayını olarak, elimizdeki kitabın ilk basımını ortaya koydu. İlk basımda, kitapta geçen bibliyografik künye sayısı 2157 idi. İkinci basımda bu sayı 3924'tür; bir yandan, beş yıl içinde çıkan kitaplar, bir yandan da ilk basıma girmemiş eski yayınlar saptanmıştır.

M. Gökman'ın bibliyografyası bir seçme yapıtlar bibliyografyası değildir. Bütün dünyada Atatürk ve devrimi ile ilgili bütün yayınları, bu arada gravür ve resimleri, Atatürk'ün resmini taşıyan para ve pulları da içeren kitap, konulara göre bir sınıflandırma düzenindedir, sonuna gerekli dizinler eklenmiştir.

M. Gökman, her konudan önce, bu konuyu açıklayıcı nitelikte kronoloji çizelgeleri koymuştur : Doğumundan 16 Mayıs 1919 tarihine kadar Atatürk kronolojisi; Birinci Dünya Savaşından 19 Mayıs 1919'a kadar Osmanlı tarihi kronolojisi; 19 Mayıs 1919-29 Ekim 1923 Millî Mücadele tarihi kronolojisi; 29 Ekim 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti kronolojisi..

Yayınlar ise, şu başlıklar altında tanıtılmıştır:

Atatürk'ün askerliğe dair eserleri,; Atatürk'ün söylev, vecize, sohbet ve anları; Atatürk'e dair yazılmış eserler; Atatürk'e dair yazılmış şiirler; Atatürk albüm, gravür ve resimleri; Birinci Dünya Savaşı ve Birinci Dünya Savaşında Atatürk; Mondros Antlaşması; Atatürk Samsun'da; Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulurken; İnönü savaşları; Türk İstiklâl Marşı; Sakarya Meydan Savaşı; Başkomutanlık Meydan Savaşı; Millî Savaşı bütünüyle kaplayan eserler; Mahallî tarih, mahallî mücadele, mahallî savaşlar; Anayasamızla ilgili eserler; Kuruluş, kurtuluş, kurtuluşa götüren müzakere, mütareke, antlaşmalar ve Cumhuriyet Türkiyesinin dış politikasıyla ilgili eserler; Saltanat ve hilâfet; Cumhuriyet; Onuncu Cumhuriyet yılı; Onbeşinci Cumhuriyet yılı; Devrimler; Partiler ve dernekler; Atatürk ve kültür konuları; Hâtıralar; Vatanî şiirler ve destanlar; Vatanî yazılar; Vatanî hikâye ve romanlar;

Vatanî piyesler, monologlar, okul temsilîleri ve senaryolar; 10 Kasım ve 10 Kasımlar; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili biyografyalar; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili bibliyografya ve kitap eleştirmeleri; Evrakı nakdiye ve banknotlarda Atatürk; Millî Mücadele, Atatürk ve devrim pulları. Kitap adları dizini; yazan, çeviren, derleyen, hazırlayan dizini.

Görülüyor ki, şimdiye değin yapıldığı gibi, yazar, sadece Atatürk-Kurtuluş Savaşı- Devrim çerçevesinde kalmamış, yeni Türkiye'yi bütünü ile tanıtan kitap ve yazılara (çünkü, ayırbaşımalar da kitaba alınmıştır) yer vermiştir. Bu, büyük çaba isteyen bir iştir. Nitekim, kimi kitaplarda Atatürk'le ilgili sayfaları, bibliyografya sayfalarını ayrıca işaret etmek de gerekmiştir. Özel sayıları, gazete eklerini, tek yapraklı destan ve bildirileri de unutmayan yazar, dört bin sayısına yaklaşmıştır.

Kimi kitapların karmaşık konuları dolayısıyla yüzde yüz kesin bir sınıflandırma yapmak olanaksızdır (bu, yalnız Gökman'ın bibliyografyasına, bibliyografyalara değil, kütüphane kataloglarına da yaygın bir yargıdır); bu bakımdan, okuyucunun da kendine göre bir çaba harcaması gerekecektir. Yazarın, ileriki basımlarda çocuk yayınlarını ayırmak gerekmesini duyacağını sanıyoruz. Bu türde yayınların çoğalması bu ayrımı gerektirecektir.

M. Gökman'ın her beş yılda bir yeni bir basım hazırlayacağı, ya da ekler yayınlayacağı anlaşılıyor. Çünkü yukarıda da söylediğimiz gibi, yazar bu işe sahip çıkmıştır. Yapıtını sürdürecektir, geliştirecek, önceki basımlarla yeni basım arasında görüldüğü üzere, düzeltmeler yapacaktır. *

S. N. ÖZERDİM

* Burada yeni bir yayının adını duyuruyoruz :

Metin Tamkoç : *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey 1919-1967 and Brief Biographies of Turkish Statesmen*. Ankara 1968 Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdarî İlimler Fakültesi. XVIII + 248 S. 25 lira.

K İ T A P L A R D A N H A B E R *

ALEXANDER, PAUL J.: *The Oracle of Baalbek. The Tiburtine Sibyl in Greek Dressi*. Dumbarton Oaks 1967. XII+151 Sa.

Yazar bu incelemesinde, uzun zamandan beri Latince şekliyle bilinen bir kâhinliği ele almakta ve bunun Yunanca metnini ilk defa olarak yayımlamaktadır. Aslında bir "édition critique" olan bu eserde üç ayrı Yunanca metin birbiriyle karşılaştırılmıştır. İçindekiler şunlardır: Başta, "papier, couché" üzerine basılmış iki medalyon resminden sonra, Kısaltmalar listesi. I: Giriş: Tarihçe ve metnin Keşfi. II.: Metin: Metin, Çeviri ve Yorum. III. Yunanca Metnin tarihi ve menşei. IV. Yunanca ve Lâtinçe metinler arasındaki Bağıntı. V. Hikâye şeklindeki çerçeve ve "Sybillin" kâhinlik. VI. Yeni metnin tarihsel değeri. VII. Sybil perspektivi: Coğrafya, Tarih ve Eskatoloji. VIII. Apokaliptik yazarların Metodları ve Niyatleri. VIII'e Zeyl: *Euphratensis*'te Hierapolisten Cenkçi. IX: Sonuçlar. İndeksler: Genel İndeks, Yunanca Terimler. (A III/1693).

ARAL, HÂMİD (hazırlıyan) : *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*. Ankara 1968. 1221 S.

Bu yıllığın içindekiler şunlardır: İstiklâl Marşı. Türk Bayrağı Kanunu ve Nizamnamesi. Başlangıç ve Reis-ül Küttab'ların Hâl Tercümeleleri. Hariciye Nazırlarının Hâl Tercümeleleri. Reis-ül Küttab'larla Hariciye Nazırlarının Hâl Tercümelelerinde geçen memuriyet unvanları ile bazı deyimlere ait lûgatçe. Dışişleri Bakanlarının Hâl Tercümeleleri. Dışişleri Bakanları veya Vekilleri. Bakanlık Merkez Teşkilâtı. Yabancı Memleketlerde Akredite bulunan Temsilcilerimiz ve adresleri. Yabancı Memleketlerdeki Başkonsolosluk ve Konsoloslukların Görev Çevreleri. Her derecedeki Meslek Memurları. Meslek Memurlarının Hâl Tercümeleleri. Memleketimizde Akredite Yabancı Misyonlar ile bunların adedi ve Görev Çevreleri. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet devrinde Yabancı Memleketlerde Akredite bulunan Temsilcilerimiz. Cumhuriyet Devrinden itibaren Yabancı Memleketlerde görevli bulunan Başkonsolosluk, Konsolosluk ve Konsolosluk Şubeleriyle buralarda Vazife Görmüş Zevatın İsimleri ve Tarihleri. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Devrinde Memleketimizde Akredite bulunan Yabancı Temsilcileri. Bakanlık ile ilgili bazı Konular, Kanunlar, Yönetmelikler. Osmanlı Devrine ait Resmî Elkab, Nişan ve Madalyalar. 1959 senesinden sonra emekli olanların İsimleri. 1959 senesinden sonra Ölenlerin İsimleri. Devlet Malı Elçilik ve Konsolosluk Binaları ve Arsaları. Tab'ı sırasında elde edilen Bilgiler. (A III/2258-b).

* Her bir parçanın sonunda, parantez içinde bulunan numara, söz konusu eserin Türk Tarih Kurumu kitaplığındaki sıra numarasıdır.

ARGENTI, PHILIP P.: *The Occupation of Chios by the Germans 1941 - 1944*. (Described in Contemporary Documents). Cambridge 1966. XIV+375 Sa.

İkinci Cihan Savaşı sırasında Almanların Sakız adasını işgalini ve adayı idare etmelerini çağdaş belgelere dayanarak inceliyen bu eserin içindekiler şunlardır: Sakız'ın 1912'den bu yana Siyasî tarihi, Almanların Sakız adasına 1941'de çıkmaları, Almanların Sakızı savunmaları, Sakızın Almanlar tarafından idaresi ve Almanların Yunan makamları ile ilişkileri, Alman işgali sırasında adada hayat, Sakız'da mukavemet hareketleri, Özgürlük belirtileri ve Almanların Sakızı boşaltmaları, Sakızın 1944'te kurtuluşu, Kurtuluştan sonraki olaylar ve 1944-1948'de komünist'liğin yükselmesi, Sakızın Almanlar tarafından işgali; Başka adalarla karşılaşırma. - Belgeler (kitabın yarısından daha çok yer tutmaktadır). - Kronoloji levhası. - İndeks. (A III/1713).

BENNINGSSEN, ALEXANDRE — LEMERCIER - QUELQUEJAY.: *La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920* (Ecole Pratique des Hautes Etudes, 6e Section : Société, Mouvements sociaux et Idéologies, 2 ème Série IV). Paris 1964. 386 Sa.

Türk Üniversitelerinden Prof. Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, Saadet Çagatay, ayrıca Abdullah Battal Taymas ve Pertev Boratav'ın da yardımı ile (yabancı yardımcıları zikr etmiyoruz) meydana gelmiş olup 1920 tarihinden önce Rusya Müslümanlarında Basın ve Millî Hareketi ele alan bu eserin içindekiler şunlardır: Transliterasyon, Kısaltmalar ve Terim açıklamalarından sonra: Giriş. - I. Basının Menşei. II. Tergüman'ın Çağı. III. Millî Basının Gelişmesi (Ekim 1905 - Şubat 1917) : Tatar Basını, Krjasen'lerin Basını, Kafkas Basını, Kırım Basını, Kazak (Kırgız)ların Basını, Türkistan Basını, Türlü Gazeteler. IV. Siyasal Basın Çağı (Şubat 1917 - 1920 Sonu) : Tatar Basını, Krjasen'lerin Basını, Kafkas Basını, Başkır Basını, Kırım Basını, Kazak (Kırgız)ların Basını, Türkistan Basını. Sonuç. - Tablo (Çizelge) ler. Seçme Bibliyografya. Rusya Müslümanlarının Mevkute (Dergi) lerinin Koleksiyonu. İndeksler. (A II/4663-2).

BUCCELLATI, GIORGIO.: *The Amorites of the UR III Period*. Istituto Orientale di Napoli. (Publicazioni del Seminario di Semitistica. Ricerche I). Naples 1966. XVII+379 Sa.

Ur III Devresindeki Amoritleri inceliyen bu eserin içindekiler şunlardır: Önsöz ve Kısaltmalar üzerine bir bölümden sonra, Giriş: Amorit'ler sorununun tarihi, Kaynaklar. Bölüm I.: Dilbilimle ilgili sorunlar: Ad Listesi, Amorit adlarının analizi. Amorit adları ile ilgili Gramer ve Leksik (kelime) verileri. Eski ve Orta Amoritler arasında bağlantılar. Bölüm II.: Tarihsel "Rekonstrüksiyon": Amorit'lerin ana-yurdu. Sumer Kent'lerinde coğrafya bakımından dağılım. Toplumsal Tabakalaşma. Kronolojik Gelişme. Zeyl: Yeni metinler. - İndeks'ler. Harita: Eski Yakın

Doğu. Yedi Levha. Eserin sonunda ayrıca 28 ayrı resim kapsıyan 14 Planş vardır. (A III/1743).

DE BARY, THEODORE, — EMBREE, AINSLIE T. (EDITORS).: *Approaches to Asian Civilizations*. Columbia University Press. Second Edition 1966. XXV+290 Sa.

Yukarıda adları yazılı 2 bilgin tarafından yayımlanan bu kitabın kapsadığı yazıları, yazarları ile birlikte aşağıda bildiriyoruz: Önsöz (Wm. Theodore de Bary), BÖLÜM I: *Tarih*. Lisans'tan yukarıda bulunmayanlar için Çin Tarihi (Arthur F. Wright), Yorum: Japon Perspektivi (Albert Craig), Salt Lisansiye olanlara Hindistan tarihi (Robert I. Crane), Yorum: Çin perspektivi (James T. C. Liu), Doğu Uygarlığının incelenmesi üzerine düşünceler (Charles Issawi), Yorum: Geleneksel metotlar ve modern ihtiyaçlar (Hellmut Wilhelm), Doğu Uygarlıklarının tinsel formları (Thomas Berry, C. P.), İdea'lar ve Hâkimiyet Yapıları (Karl. A. Wittfogel) Yorum: Genel teoriler ve Genel eğitim (Ainslie T. Embree), Yorum: Genellemeler ve Çin Tarihi (Charles Hucker). - BÖLÜM II.: *Siyasa*. Modern Uzak Doğu ve Lisansiye (Herbert Feis), Dünya politikasının incelenmesinde Asya (Harold D., Lasswell), Orta Doğunun incelenmesinde dünya Politikası (J. C. Hurewitz), BÖLÜM III.: *Ekonomi*. Asya'da Ekonomik kuvvetler ve sosyal değişim (William Lockwood), Yorum: Asya Ekonomik Tarihinin Humanistçe kullanılması (Stephen N. Hay), Asya Uygarlıklarının incelenmesinde bazı Coğrafya Etkenleri (Theodore Herman), Yorum: Coğrafya ve Genel Eğitim (John E. Brusck), BÖLÜM IV.: *Antropoloji ve Sosyoloji*. Japonya yoluyla Asya: Bir Antropolog'un denemesi (Douglas G. Haring), Yorum: Disiplinler arasında entelektüel işbirliği sayesinde mukayeseli Uygarlıklar üz. (Francis L. K. Hsu), Genelenskel Toplumların bugünkü dönüşümlerinde Temel Problemler (Daniel Lerner), Yorum: Mukayeseciler ve Tek'çiler (Richard D. Lambert), Yorum: Bir durum seçme (Richard K. Beardsley), BÖLÜM V.: *Genel*. Asya incelemelerinin Lisans programında yer alması (Meribeth Cameron), Doğu Uygarlıklarını Sovyetlerin ele almaları (George A. Lensen), Bir Kanada Lisans programında Asya incelemeleri (W. A. C. H. Dobson). BÖLÜM VI.: *Yorumlar: Derstlerin Örgütlenmesi*. (A III/2022).

ERKİN, FERİDUN CEMAL.: *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara 1968. 452 Sa.

Bu kitap 1952, 1953 yıllarında yazılmış, 1954, 55 yıllarında tadillere uğramış, girişi 1956'da yazılmış ve şimdi çıktığı şekilde, son ilâveleriyle birlikte 1967'de tamamlanmıştır. İçindekiler şunlardır: Giriş ile Girişe Ek, BÖLÜM I. *Boğazlar Meselesinin tariht geçişleri*: Kesim 1.: Giriş Bilgileri, Kesim 2.: Osmanlı Devri. BÖLÜM II.: *Montreux Konferansı*: Giriş, Kesim 1.: Konferansın Çalışmaları, Kesim 2.: Konferansın tartışmaları. BÖLÜM III.: Montreux sözleşmesine göre Boğazların kanunî statüsü: Kesim 1.: Ticaret gemileri, Kesim 2.: Harb gemileri, Kesim 3.: Hava Taşıtları, Kesim 4.: Genel hükümler, Kesim 5.: Son hükümler. BÖLÜM IV.: 1936

ylından itibaren uluslararası durumdaki gelişmeler. BÖLÜM V.: Türkiye ile S.S.C.B. arasındaki karşılıklı yardım antlaşması müzakereleri. Kesim 1.: Müzakerelerin gelişmesi ve kesilmesi, Kesim 2.: Batı Devletleriyle üçlü ittifak antlaşmasının imzasından sonra Türk - Sovyet ilişkileri. BÖLÜM VI.: Türkiye'nin harb-dışı durumu. Kesim 1.: Hitler-Molotow görüşmeleri, Kesim 2.: Rus-Bulgar görüşmeleri, Kesim 3.: Türk-Sovyet deklarasyon teatisi, Kesim 4.: Balkanların Mihver tarafından işgali, Kesim 5.: Alman-Sovyet savaşı, Kesim 6.: Başbakan Churchill'in Başkan İnönü'yü ziyareti. BÖLÜM VII.: Türkiye'nin harbe katılması için tartışmalar. Kesim 1.: Eden-Menemencioğlu görüşmeleri, Kesim 2.: Kahire görüşmeleri (Başkan İnönü, Başkan Roosevelt ve Başbakan Churchill arasında). Kesim 3.: Türkiye ile Mihver devletleri arasında ilişkilerin kesilmesine doğru. BÖLÜM VIII.: Türk-Sovyet Buhranı. Kesim 1.: Türk-Sovyet antlaşmasının feshi, Kesim 2.: San-Fransisko Konferansı, Kesim 3.: Türk-Rus düellosu, Kesim 4.: Boğazlar meselesi Yalta'da, Kesim 5.: Boğazlar meselesi Potsdam'da, Kesim 6.: Rus baskısı artıyor. BÖLÜM IX.: Boğazlar hakkında teati edilen Sovyet-Türk notaları. Kesim 1.: Birinci Sovyet notası ve Türk cevabı, Kesim 2.: İkinci Sovyet notası ve Türk cevabı. Netice, İlâve, Belgeler, Kaynaklar, İndeks. (A III/2127).

GARELLI, PAUL.: *Les Assyriens en Cappadoce.* (Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul XIX.) Paris 1963. 420 Sa.

Kappadokya'da Asur'lular konusunu inceliyen bu kitabın hazırlanmasında, Kemal Balkan, Emin Bilgiç, H. Çambel, Tahsin Özgüç, Nimet Özgüç gibi Türk araştırmacılarının çalışmalarından da faydalanılmıştır. Eser 1963'te çıktığından, Ankara müzesinde bulunan dokümanlardan faydalanılmamıştır. Yazar, esasen bunu önsözünde açıkca ifade etmekte ve bunlar yayımlanmadan önceki durumun tespiti için eseri kaleme aldığına işaret etmektedir. Eserin içindekiler şunlardır: Önsöz'den sonra: Giriş: Keşiflerin tarihi. - Keşifler. *Birinci bölüm: Çevre.* I. Kronoloji sorunu, II. Ulaştırma yolları, aynı zamanda yaşayan kavimler. *İkinci Bölüm: Siyasal ve Ekonomik Örgütler* I. "Kârum", II. Saray. *Üçüncü Bölüm: Kappadokya'nın Ticareti.* I. Kredi, II. Mallar. *Dördüncü Bölüm: Asurlularla Anadolu yerlileri arasında siyasal ilişkiler.* - Sonuç, Zeyl. - Bibliyografya. - İndeks. - Kitaba iki harita eklenmiştir. (A III/1742).

GİRİTLİOĞLU, FAHİR.: *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii.* 2 Cilt. C. 1. Ankara 1965, 460 Sa. - C. 2. Ankara 1965, 602 Sa.

Kitabın 1. Cildinin içindekiler şunlardır: BÖLÜM 1.: *Cumhuriyet Halk Partisinin Doğuş safhası.* BÖLÜM 2.: *Tek Parti hâkimiyeti devri.* BÖLÜM 3.: *Tek partili hayat içinde Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı.* BÖLÜM 4.: *Cumhuriyet Halk Partisinin Muhalefet Devresi.*

2. Cildin içindekiler şunlardır: BÖLÜM 5.: *Muhalefetin çalışmasını engelliyen ve varlığını tehdit eden Kanunlar zinciri.* BÖLÜM 6.: *Muhalefetin çalışmasını engelliyen ve varlığını tehdit eden Tedbirler zinciri.* BÖLÜM 7.: *Anayasa Dışı bir İdarenin hâkim olduğu*

devir. BÖLÜM 8.: 27 Mayıs İhtilali ve sonrası. BÖLÜM 9.: İhtilal sonrası Türkiyesinin demokratik hayat düzeni. BÖLÜM 10.: Cumhuriyet Halk Partisi aleyhine istismar edilen çeşitli olaylar. BÖLÜM 11.: Atatürk İlkeleri. (A III/2104-1).

KARAGEORGHIS, VASSOS.: *Treasures in the Cyprus Museum*. (Republic of Cyprus. Ministry of Communications and Works. Department of Antiquities. - Picture Book No 1.) 1962, V + 29 büyük Sa.

“Papier couché” üzerine basılmış olan bu kitap, Kıbrıs Müzesindeki eserleri tanıtmaktadır. Eser, Kıbrıs Cumhuriyeti Ulaştırma ve Bayındırlık Bakanlığı Antikite-ler dairesi tarafından yayımlanmıştır. Yazarı Lefkoşe’de Kıbrıs Müzesi müdürü-dür. Eserde şu bölümler vardır: Önsöz. Kıbrıs Arkeolojisine giriş. Seçme Bibliyog-rafya ve Eserin sonuna konmuş olan Plans’ların betimlenmesi (tasviri). Plans’ların sayısı 48 dir, (B/5696).

LEWIS, BERNARD.: *The Assassins. A radical Sect in Islam*. London 1967. X + 166 Sa.

Bugün Batı dillerinin bazılarında, örneğin Fransızca’da “assassin” kâtil demektir. Aslında, Haçlıların Doğudan getirdikleri bu anlam, “Haşhaşın” e duygusal bir şekilde ve düşmanca takılmıştır. Yoksa Assassin’ler, İslam’ın içinde cezrlî inançlı bir tarikattır. Assassin’ler İsmailî’lerin bir kolunu teşkil ederler. İnançları ve metodları o derece radikal’dır ki, adları, taassubun ve terrör’ün sinonimi olmuştur. Bernard Lewis bu eserinde bu tarikatle ilgili efsaneleri incelemekte, bunların Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupasında nasıl yer aldığını araştırmakta ve, İran ve Arap kaynaklarına dayanarak, tarikatın menşei ve faaliyetlerini incelemektedir. Kitabın bölümleri şunlardır: Teşekkür’den sonra: 1. Assassin’lerin keşfi, 2. İsmailî’ler, 3. Yeni tarz Vaaz, 4. İran’da misyon, 5. Dağdaki ihtiyar (tarikatin başı), 6. Sonlar. - Notlar ve İndeks. - (A III/1705).

MANTEL, HUGO.: *Studies in the History of the Sanhedrin*. (Harvard Semitic Series XVII). Cambridge (Mass.) 1965. XV + 378 Sa.

Bu kitap, Yahudilerin eski devletinin yönetiminde büyük rolü olmuş olan “Sanhedrin” i, yani Yönetici Meclisi incelemektedir. Kaynakları bir yandan Tal-mud (Kutsal Kitap) ve Yahudi yazarlar ve en başta: O zamanın ünlü tarihçisi Yahudi Flavius Joseph, öbür yandan da Yunan eserleridir. Kitabın içindekiler şunlardır: Yahudi geleneğinde *Nasi* (Sanhedrin meclisi başkanı) unvanı. Rabbin (Haham) ve Yunan geleneğinde Sanhedrin, Ab Bet Din (asbaşkan) Hakam ve Mufla (iki yüksek mesned) unvanları Sanhedrin meclisinin Jabneh’ten Usha’ya nakli. *Nasi* (başkan) ın ödevleri. İsa, Paulus ve Sanhedrin. Zeyller: 1. Rabbin (Haham) kaynaklarının güvenilirliği. 2. Kudüs dışında idam cezaları meselesi. Kısaltmalar. Bibliyografya. Yazar ve Kaynak İndeksi. Konu İndeksi. (A III/1646).

MA'oz, MOSHE.: *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1800-1861. The Impact of the Tanzimat on Politics and Society.* Oxford 1968. XVI+266 Sa.

Tanzimat devrinin Siyasa ve Toplum ile ilgisi üzerine yazılmış olan bu kitap, Suriye ve Filistin için önemli olan 1840-1861 yıllarını kapsamakta ve burada Tanzimat'ın etkisi üzerinde durmaktadır. Kitabın bölümleri şunlardır: Resimlerin Listesi, Adların Transkripsiyonu üzerine notlar ve Kısaltmalar'dan sonra: BÖLÜM I.: *Giriş: Suriye ve Filistin'de Tanzimatın geri planındaki durum:* 1. Tanzimat-öncesi devre ve II. Mahmud'un saltanati, 2. İbrahim Paşa zamanında Suriye ve Filistin'de ıslahat, 3. Tanzimat ıslahatı ve Bâb-ı âli'de değişiklik etrafında savaş (1839-61). BÖLÜM II.: *Hükümet ve İdare'nin görüşleri (cepheleri):* 4. Bâb-ı âli'nin Suriye ve Filistin'de İdaresi, 5. Hükümet ve İdarenin âletleri (araçları). BÖLÜM III.: *Suriye ve Filistin'de 1840-1861 Osmanlı hâkimiyeti:* 6. Araçsız hâkimiyette İdare ve Tedbirler, 7. Şehirde siyasa: "meclis", 8. Dağ muntıklarında hâkimiyet, 9. Bedevî'lere karşı savaş. BÖLÜM IV.: *Sosyal ve Ekonomik Refah:* 10. Halkın hakları, 11. Köylü sınıfı: Vergi cibayeti, Timar, 12. Ekonomi ve Maliye tedbirleri, 13. Ticaret ve Endüstri: Şehir. BÖLÜM V.: *Hristiyanlarla Yahudilerin durumu ve bunlar karşısında İslâmların takındıkları tavır:* 14. Gayri müslimlerin İslâm muhalefeti karşısında hakları, 15. İslâm-Hristiyan karşıtlığı: Siyasal Sebepler, 16. Avrupalıların faaliyetleri ve İslâm-Hristiyan münasebetleri, 17. 1856-60 olayları. 18. *Son söz:* 1861 dolaylarında Suriye toplumunda yeni eğilimler. Bibliyografya, indeks. (A III/1692).

MILEWSKI, TADEUSZ.: *Etudes Typologiques sur les Langues Indigènes de l'Amérique. - Typological Studies on the American Indian Languages* (Polska Akademia Nauk-Oddzial w Krakowie. Prace Komiski Orientalistycznej) No 7. Krakow 1967. 135 Sa.

Amerika yerlilerinin dilleri üzerine bir Tipolojik İnceleme olan bu eserin içindekiler şunlardır: Önsöz, Kafkas ve Amerika yerli dilleri arasında Tipolojik benzerlikler, Amerika yerli dillerinin fonolojik Tipolojisi, Kuzey Amerika yerlilerinin dillerinde "Kelime" kavramı, Kuzey Amerika yerli dillerinde cümlelerinin yapısı, Amerika dillerinde Hind-Avrupa bileşik (mürekkep) cümlelerin eş-değerleri, *ojibwa* dilinin tipolojik analizi. (Eserin yazarı profesör Tadeusz Milewski, eserine son ve kesin şeklini vermeden vefat ettiğinden, aslında profesörün Amerika dillerinde fonoloji, kelime teşekkülü, ve sentaks üzerinde türlü dergilerde yayımlanmış yazılarından bir derleme teşkil eden bu kitap, Tadeusz Lewicki tarafından yayımlanmıştır). (A III/1780).

NANNINGA, DR. J. G. (Yayımlayan).: *Bronnen Tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel.* - Vierde Deel: 1765-1826. Erste Stuk. 2 Cilt. Cilt 1: XIX+802 Sa., 1964, Cilt 2: Sa. 803-1756, 1966.

Eserin adı: "Şark Ticareti Tarihine Kaynaklar" dır. Eser, Hollanda Millî Eğitim, Bilim ve Sanat Vekillîğinin emriyle hazırlanmıştır. - Cilt 1, Elçi Dedel'in

İstanbul'a varışı tarihi olan 12 Temmuz 1765'ten, Napoleon'un Hollanda Ticaret Direktörlüğünü lâğvettiği 31 Aralık 1810 tarihine kadar (Napoléon 3 yıl önce Hollanda'yı ilhak etmiş ve başına kiral olarak kardeşi Louis'yi oturtmuştu) yazılmış olan muhtıraları, türlü mektupları ve direktifleri kapsamaktadır. - Cilt 2'de ise, Cilt 1'deki türden yazılar bulunmakta ve bu cilt, Hollanda'nın Napoleon'dan kurtuluş yılı olan 1813 yılından, Ticaret Direktörlüğünün kesin olarak lâğvi tarihi olan 1 Temmuz 1826'ya kadar devam etmektedir.

Her iki cilt ayrıca iş adamlarının mektuplarını, ve en başta Amsterdam'da "De Vogel" firmasının yazılarını, 1765 ile 1826 arasında meydana gelen Şark Ticareti ve gemi seyri ile ilgili istatistiklerle benzer bilgileri de kapsamaktadır. (B/5189).

NASR, SEYYED HOSSEIN.: *Science and Civilization in İslâm*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1968. (with a Preface of Giorgio de Santillana). 384 Sa.

İslâm'da Bilim ve Uygarlık üzerine olan bu eserin içindekiler şunlardır: Giorgio de Santillana'nın kaleme almış olduğu Önsözden sonra: *Giriş*: A. İslâmın ilkeleri, B. İslâm Uygarlığındaki Perspektifler. BÖLÜM I.: İslâm Biliminin evrensel sınırları, BÖLÜM II.: Öğretim sisteminin temeli ve Eğitim kurumları: A. Bilimlerin sınıflanması, B. Eğitim kurumları, C. Yüksek Öğretim kurumları, D. Rasathaneler, (Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı zikredilmektedir), E. Hastahaneler, F. Sufî merkezleri. BÖLÜM III.: Kozmoloji, Kozmografya, Coğrafya ve Tabiiye. BÖLÜM IV.: Fizik: A. İbn-el Haysem, B. Al-Birunî, C. Al-Khazânî. BÖLÜM V.: Matematik: A. İhvân-al Safâ, B. Al-Harezmi, C. Ömer Hayyam. BÖLÜM VI.: Astronomi A. Gök Kürelerinin mahiyeti, B. Gezegenlerin hareketi, C. Gezegenlerin uzaklığı ve boyutları. BÖLÜM VII.: Tıp. A. İslâm Tıbbının tarihsel temelleri, B. İlk yüzyıllarda Tıp, C. İbn Sina'dan sonra Tıp, D. İslâm tıbbının felsefesi ve teorisi. BÖLÜM VIII.: İnsan bilimi, BÖLÜM IX.: Simya ile ilgili Gelenek. BÖLÜM X.: İslâm simyası ve Batı dünyası üzerine etkisi. A. Nikolas Flamel. BÖLÜM XI.: Felsefe. BÖLÜM XII.: Felsefe ile Teologya'nın çatışması - Son felsefe okulları. A. Al-Gazalî, B. İbn-Roşd ve Endülüs'te felsefe, Suhreverdî ve Molla Sadrâ. BÖLÜM XIII.: Gnostik gelenek. *Seçilmiş bibliyografya. İndeks*. Kitapta bir harita, Translitrasyon üzerine bir liste ve metin içinde türlü şekiller vardır (A III/2029).

Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965).: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış Münasebetler Enstitüsü üyeleri tarafından hazırlanmıştır.

Bu önemli eserin bölümleri, her bölümü hazırlayanları ile birlikte, şunlardır: Prof. Dr. Mehmet GÖNLÜBOL - Dr. Cem SAR: *Bölüm I. : 1919-1939 arasında Türk Dış Politikası*: 1. Millî Mücadele devrinde Türk Dış Politikası, 2. Lausanne'dan Sonra Türk Dış Politikası. *Bölüm II. : Prof. Ahmet Şükrü ESMER - Asistan Oral SANDER: İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası, Bölüm III. : Prof. Dr. Mehmet GÖNLÜBOL - Doç. Dr. H. ULMAN: İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası*. A. Genel Durum - 1.. Savaş Sonu Dünyasında Türkiye'nin Durumu,

2. Amerika Birleşik Devletlerinin Desteklemeye Başlaması, 3. Truman Doktrini ve Marshall Planı, 4. Blokların Kuruluşu ve Türkiye, 5. Balkan Paketi, 6. Bağdat Paketi ve Orta Doğu Devletleri ile İlişkiler, 7. Tarafsızlarla İlişkiler ve Bandung Konferansı, 8. Süveyş Bunalımı ve Türkiye, 9. 1957-58 Orta Doğu Bunalımı ve Türkiye, 10. Soğuk Savaş ve Türkiye, 11. 27 Mayıs Devrimi ve Sonrası. B. *Prof. Dr. Suat BİLGE*: Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türk - Sovyet İlişkileri 1. Kıbrıs Uyuşmazlığı, 2. Türk-Sovyet İlişkileri. C. *Asistan Duygu SEZER*: Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri. (A III/2234-B).

OLMSTEAD, A. T.: *History of the Persian Empire*. "Phoenix Books", Chicago and London 5. Impression 1966. XXXII+568 Sa.

İran İmparatorluğunun bu tarihi, 1945'te ölmüş olan, tanınmış bilgin A. T. Olmstead tarafından yazılmıştı. 1966'da ucuz bir edisyon olarak çıkan bu yayım, eserin 5. baskısıdır. İçindekiler şunlardır: Kısaltmaların listesinden sonra: 1. Eski Tarih, 2. İranlı menşeler, 3. Kurucu Kyrus, 4. Pers'lerin karargâhı, 5. Tabî kavimlerde hayat, 6. Kambyses ve Mısır'ın fethi, 7. Peygamber Zerdüş, 8. "Gâasıp" Dârâ, 9. Yeni bir Kanun koyucu, 10. Hind'den Avrupa'ya, 11. Yunan sınıri sorunları, 12. Üç başkent: Ekbatana, Babil ve Suza, 13. Persepolis, 14. Satıcı (tüccar) Kıral, 15. Tanrıların yolları, 16. Veliâhd olarak Serhas, 17. Büyük Kıral ve orduları, 18. Avrupa'da başarısızlık, 19. İran'a karşı Delos ittifakı, 20. Persepolis'te Yılbaşı günü, 21. Fazla vergi ve Sonuçları, 22. Diplomasi yoluyla zaferler, 23. Doğu hikâyeleri, 24. Teologya'sız Bilim, 25. Böl ve Hâkim ol, 26. Isparta üzerine karar, 27. Yunanistan'da diktatör, 28. Son Mısır İmparatorluğu, 29. Kısa bir Kalkınma (düzelme), 30. Nile yeniden erişiliyor, 31. Doğru ve sahte (yanlış) Bilim, 32. Ölen ve yaşayan dinler, 33. Batı'dan hafif meltemler, 34. Filip ve "Haçlı" seferlerinin başlaması, 35. İskender, "Haçlı" seferinin Veliâhdi, 36. Doğunun Tanrı-Kıraları, 37. Persepolis - "Haçlı" seferi sona eriyor. - Topografya İndeksi. - Ad İndeksi. - Konu İndeksi. - Eserde 70 Planş, 1 Metin-dışı resim ve 12 Harita vardır. (A III/1696).

OPPENHEIM, A. LEO.: *Ancient Mesopotamia. - Portrait of a Dead Civilization*. Chicago 1965. 433 Sa.

Eski Mezopotamya'yı ele alan bu kitap şu bölümlerden meydana gelmektedir: Önsöz yerine Not ve Giriş: Asiryoloji - Niçin ve Nasıl?'dan sonra: I. Mezopotamya'nın meydana gelmesi. II. Toplumsal yapı, Ekonomik olaylar, "Büyük Örgütlemeler", Şehir, Şehircilik. - III. Tarihsel Kaynaklar ya da Literatür, Babil Tarihi üzerine bir deneme, Asur Tarihi üzerine bir deneme. - IV. Tanrı yakın ama kolay kavranamıyor. - V. Yazının anlamı, Yazıcılar, Yaratıcı Çaba, Edebî olmyan metinlerden Numuneler. - VI. Tıp ve Hekimler, Matematik ve Astronomi, Zenaat erbabi ve Sanatçılar. - Son Söz. - Zeyl: Mezopotamya'nın Tarihsel çağ kronolojisi. - Notlar. - Bibliyografya üzerine notlar (çok zengin). - Adlar ve Terimler Lugatçesi. - İndeks. - Eserde ayrıca sayfa dışı 14 Resim, biri poşet içinde olmak üzere 4 Harita vardır. (A III/1712).

ORANSAY, GÜLTEKİN.: *Die Traditionelle Türkische Kunstmusik.* (Ankaraner Beiträge zur Musikforschung in Erinnerung an Maragalı Abdulkadir und Mahmut Ragıp Gazimihal) Ankara 1964. 50 Sa.

Geleneksel Türk Sanat Müziğini inceleyen ve Ankara Müzik Araştırmaları serisinde çıkmış ve Maragalı Abdulkadir ile Mahmut Ragıp Gazimihal'in anılarına adanmış olan bu kitapçığın içinde şu bahisler vardır: Geleneksel Türk Sanat Müziği: Türleri, müzikle meşgul olmanın temelindeki tasarımlar, Osmanlı toplumunda Sanat, Bilim ve Zenaat olarak Sanat müziği. Bu müziğin tarihi üzerine, onun hakkında Batının bilgisi, araştırması. Seçilmiş yazılar: El yazmaları (1-17), Basılmış yazılar (1608-1965), Dergiler (I-V), Telâffuz işaretli Lûgatçe, Resimlerin listesi (12 resim), (A III/1736).

ORANSOY GÜLTEKİN.: *Von der Türcken Dölpischer Music. Die Musik des Türkischen Bauern und die Abendländische Kunstmusik.* (Sonderdruck aus: Die Volkskultur der Südosteuropäischen Völker: Südosteuropa Jahrbuch 6. Bd.) Münched 1962. 12. Sa.

Müzik bilginimiz Gültekin Oransay'ın bu yazısı, Türk köylüsünün Müziği ile Batının Sanat müziğini karşılaştırmaktadır. (A III/1737).

ROBERT, LOUIS.: *Noms Indogènes dans l'Asie-Mineure Gréco-Romaine* (Première Partie). Paris 1963. 660 Sa. (Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Istanbul XIII).

Tanınmış bilgin Louis Rebert'in bu eseri Yunan-Roma çağında Küçük Asya'da yerli adları incelemektedir. Eserin içindekiler şunlardır.: I. "Kleinasiatische Nachträge" başlıklı bir Asyaî adlar dergisi, II. Lidya'da yerli adlar, I. ve II'ye zeyl, III. Kelainai'li Matis - Sardes'te Apamea, IV. Frikya Apamea'sından bir mezar yazısı üzerine, V. Eumeneia'dan bir mezar yazısı üzerine, VI. Nakoleia'dan bir mezar yazısı üzerine. VII: Pamfilya'lı ve Pisidia'lı adları, VIII. Iazemis, IX. Kappadokya'da ve Paflagonya'da (Bir Atina mezar yazısı üzerine, bir Kapadokya kentinin emirnamesi, Kapadokya, Paflagonya ve Güney Rusya), Son Söz, İläveler, İndeks: Yunanca kişi adları, Lâtince kişi adları, Yunanca yer adları, Türk olan yerlerin adları, Yunanca kelimeler, Yayınlar, Genel İndeks. - Eserde "papier couché" üzerine basılmış 13 planş vardır (A III/1740).

ROUGE, JEAN.: *Recherches sur l'Organisation du Commerce Maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain.* (Ecole Pratique des Hautes Etudes VIe Section: Centre de Recherches Historiques: Ports. Routes. Trafics). XXI. Paris 1966. 540 Sa.

Roma İmparatorluğu zamanında Akdenizde Deniz Ticaretinin örgütlenmesi üzerine bir araştırma olan bu eserin içindekiler şunlardır: Konunun sınırlanması,

Deniz Ticareti tarihinin kaynakları. - BİRİNCİ BÖLÜM: *Deniz ticaretinin alt-yapısı*. I. Akdenizde denizde seyrin coğrafyaya değgin şartları, II. Akdenizin eskilere göre Bölümleri, III. Ticaret gemisi, IV. Deniz Yolları, V. Ticaret Limanları: Limanların terminolojisi, VI. Ticaret limanları: Başlıca Limanlar, VII. Ticaret Limanları: Liman donatımları. - İKİNCİ BÖLÜM: *Deniz Ticaretinin yapısı (strüktür'ü)*: *Ticaretle meşgul olan kişiler*: Giriş, I. Limandaki kişiler, II. Gemideki kişiler, III. Gemiyi işletenler, IV. Ticaretle meşgul olan kişiler, V. Deniz ticareti yapan kişilerin sosyal ve millî menşeleri, Sonuç. - ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: *Deniz Ticaretinin yapısı (strüktür'ü)*: *Ekonomik - Hukukî Sorunlar*. Giriş, I. Gemi, II. İstikraz, III. Navlun, IV. Armatör ve hak sahiplerinin yükleyicileri ve yolcularla hukukî münasebetleri, V. Tehlikeli hallerde malın denize atılması ve Rodos Kanunu ile ilgili sorunlar, VI. Deniz Ticaretinin şekilleri, VII. Deniz ticaretinin malî sorunları, VIII. Özgürlük ve Devlet kontrolü: Deniz ticareti konusunda birleşme (birlik) ile ilgili sorunlar, Sonuç. - *Genel Sonuç*. - İndeks, Eserde 8 Planş vardır (A III/1698).

SÜMER, PROF. DR. FARUK.: *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları: 170) Ankara 1967. XXIV+522 Sa.

Eserin içinde şu bölümler ve bahisler vardır: Önsöz ve Girişten sonra. *Birinci Bölüm*: (Oğuzların Tarihi) A. Oğuzlara dair en eski Bilgiler. B. IX-XI. yüzyıllarda Oğuzlar (Sir-Derya Oğuzları). C. Selçuklu Devletinin Kuruluşu. Ç. Selçuklu Devrinde Oğuzlar (Türkmenler). D. Moğol İstilasından sonra Türkmenler. - *İkinci Bölüm*: (Boy Teşkilâtı ve Boylar). *Üçüncü Bölüm*: (Destanları). 16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuz Boylarına ait Yer adları. Yer Adları sırasına göre Oğuz Boyları. Resimler. Bibliyografya. Dizin. (A III/1654)

TRUMPENER, ULRICH.: *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*. Princeton University Press 1968. XV+433 Sa.

Birinci Cihan Savaşında Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkileri inceleyen bu kitabın özelliği şudur ki, klâsik görüşün tersine yazar bunda Almanların Osmanlı politikası ve yönetimi üzerindeki etkilerinin sınırlı olduğunu öne sürmekte ve bu görüşünü, Alman, Avusturya belgelerine - daha doğrusu bu belgelerin şimdiye kadar yayımlanmamış olanlarına - ve gene yayımlanmamış başka kaynaklara dayandırmaktadır. Eserin bölümleri şunlardır: Önsöz, Kısaltmalar, Türkçe kelimelerin telâffuzu üzerine not, "Mavera-yı Kafkas" ın (Transcaucasia'nın) haritası, Bağdat demiryolunu gösteren harita (1914-1918 durumu), I. Cihan Savaşı'nın arifesi, İttifak Andlaşmasından Müdahaleye, Osmanlıların Savaş Çabalarında (1914-1918) Alman Generalleri, İttifakın 1914'ten 1917'ye kadar siyasi gelişmesi, barış sondajları ve Boğazlar meselesi, Mavera-yı Kafkas'tan ötürü anlaşmazlık, Ermeni mezalimi, Almanya'nın malî yardımı, Bağdat hattı, Almanya'nın ekonomik egemenliği sağlamak hususunda çabaları, İttifakın çökmesi, Özet, 5 tane zeyl (kişiler üzerine), Bibliyografya (oldukça zengindir), İndeks. - (A III/1702).

WEIDNER, ERNST.: *Gestirn-Darstellungen auf Babylonischen Tontafeln*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - Historische Klasse. Sitzungsberichte Bd. 254, Abhandlung 2). Wien 1967. 56 Sa.

Geç Babil çağına ait Tablet'ler üzerinde Ay ile Jupiter ve Merkür (Utarit), zodyak burçları resimleriyle tasvir edilmektedir. Bunlar belirli burçlarda dünya yüzündeki olaylara en çok etkide bulunurlar. Bunların arasında bilhassa Ay'ın resmi çok önemlidir. Bu da göstermektedir ki, eski çağlarda "Aydaki adam" tasarımı bilinmekte idi. Resimlerle birlikte bulunan metinlerde 12 burç ile ilgili olarak külte ve kişilere değgin tavsiyelerde bulunmaktadır. Denebilir ki, bunlar sonradan gelişmiş olan astrolojik sistemin habercisidirler. Bu konuyu inceliyen kitapçık aslında açıklamalı metinler vermektedir. Eserin içindekiler şunlardır: Kısaltmalar, Giriş, Metinler, Ay tutulumları, Selekfos devrinden iki Takvim metni, Metinlerin malzemesinin yaşı? Bazı metinlerin sayıları van der Waerden, Zürich, tarafından verilmiştir. İndeksler: Kentler ve Tapınaklar, Ağaçlar, Bitkiler, Taşlar. - Kitapçığın sonunda "papier couché" üzerine basılmış 17 Planş vardır. (A III/1759).

WERNER, RUDOLF.: *Hethitische Gerichtsprotokolle* (Studien zu den Boğazköy - Texten) Heft 4. - Wiesbaden 1967. XII + 89 Sa.

Mainz Bilim ve Edebiyat Akademisi Eski Doğu Komisyonu tarafından çıkarılan bu eser, Hitit Mahkeme zabıtları üzerinedir ve içinde şunlar yer almaktadır: Önsöz, Literatur ve Kısaltmalar, Giriş'ten sonra: Bölüm 1.: KUB XIII 35 + XXIII 80 + KBo XVI 62. GAL-^dU ile babası Ukkura aleyhine dava. Bölüm 2.: Kuniya-SUM'un davası, Bölüm 3.: KUB XIII 33 ve XIII 34 + Bo 1613 + Bo 6025. Bölüm 4.: KUB XXVI 69 ve KBo XVI 60. NAM. RA Metinleri. Bölüm 5.: KUB XXXIV 45 + KBo XVI 63 ve KBo XVI 59. Bölüm 6.: KUB XXXVIII 37. Bölüm 7.: KBo VIII 32. Bölüm 8.: KBo XVI 61. Bölüm 9.: Bo 557 ve Bo 1624. Sihri entrikalar. Bölüm 10.: Yalnız Transkripsiyon olarak elde bulunan metinler: KBo III 15, KUB XXVIII 88 + Bo 6910 Rs., Bo 1417 ve Bo 7661. - İlaveler, Son mülâhazalar: I. Sorgu ya da bilgi almanın nasıl yapıldığı, II. İfadelerin dili, III. Tarihleme, IV. Mahkemelerin siyasal bir yan-amacı var mı?, V. Mahkeme zabıtlarının muhafaza edildiği yer. İndeksler. (A III/1782).

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
İNÖNÜ, İSMET : Atatürk fondateur d'Etat (en turc).....	1
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Une requête adressée au Sultan vers la fin du XVIIe Siècle (en turc.-avec 3 fig.)	21
DARGA, MUHİBBE - ALPARSLAN, DR. ALİ : Une Lettre inconnue de Namık Kemal (en turc. - 1 photocopie en 6 pages).....	35
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : Le premier Ecrit du Professeur Dr. Fuad Köprülü. - Notes complémentaires corrigeant nos connaissances au sujet du Début des Activités Publicitaires du professeur (en turc)	43
Conference :	
ŞEMSEDDİN AHMED, M. A. : Un aperçu sur l'Architecture islamique du Pakistan Oriental (en turc. - avec 10 illustrations)	53
—— : Texte en anglais de l'article ci-dessus mentionné	65
Communications :	
KANSU, ŞEVKET Aziz : Note sur un second Outil trouvé dans les environs d'Izmir et appartenant au Paléolithique inférieur (en turc. - avec 3 fig.)	79
Traductions :	
KALUDOVA, YORDANKA (trad.: Kaynak, Dr. İsmail) : Tombe de l'habitat appelé Kurttepe situé dans le village Ruen, à Plovdiv (7 fig.)	81
Nécrologie :	
Hâmit Sadi Selen : (avec 1 fig.)	91
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR : Ord. Prof. M. Cavit Baysun (1 fig.)	97
İNALCIK, PROF. DR. HALİL : Prof. Dr. Uriel Heyd (1 fig.)	115
Bibliographie :	
TANSEL, F. A. : Max Meyerhof and Joseph Schacht, <i>The Theologus Autodidactus of Ibn Al-Nafis</i>	117
ÖZTÜRK, OSMAN : Mahmud Şîr Hattâb, <i>Kâdet Feth' il - Mağrib'il 'Arabî</i> (Les Héros de la conquête de l'Afrique du Nord)	121
ÖZERDİM, S. N. : <i>Bibliographie d'Atatürk et de l'Histoire de ses Réformes</i>	123
Parmi les Livres	125

Sur la couverture : Table en ivoire représentant l'Arbre de Vie.-Trouvée aux fouilles d'Altintepe, faites sur l'ordre de la Société Turque d'Histoire (fin du VIIIe siècle avant J.-C.)

BELLETEN

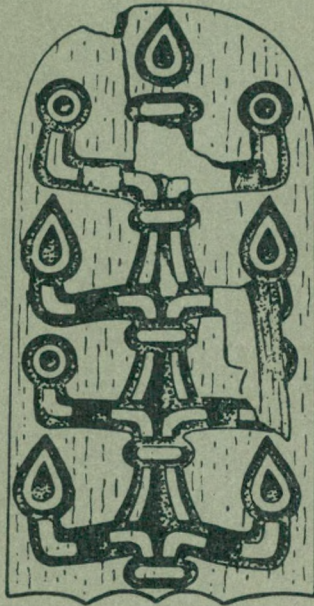
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome: XXXIII

No: 129

Janvier 1969

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 6 9